

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ВІДКРИТИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ «УКРАЇНА»**

На правах рукопису

ЛУЦЬКИЙ АНДРІЙ ІВАНОВИЧ

УДК 340.12(477)

**ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ДЕРЖАВОТВОРЕННІ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

**12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень**

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук**

Науковий консультант

Костицький Михайло Васильович,

доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових
наук України, Заслужений юрист України

Київ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА БІБЛЮГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ	18
1.1. Формування наукової думки про правову ідеологію: етапи розвитку	19
1.2. Сучасна українська теоретико-правова думка про правову ідеологію	33
1.3. Методологічні проблеми дослідження правової ідеології	47
1.4. Інтегративний характер категорії правової ідеології	61
Висновки до р. 1	73
РОЗДІЛ 2. ТЕОРІЯ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ	75
2.1. Поняття правової ідеології	76
2.2. Зв'язок правової ідеології, національної ідеї та політико-правової доктрини	91
2.3. Правова ідеологія як складова частина державницької ідеології	105
2.4. Взаємозв'язок і взаємодія національної, політичної і правової ідеології	119
Висновки до р. 2	132
РОЗДІЛ 3. СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ	134
3.1. Позитивістське трактування правової ідеології та його наслідки	135
3.2. Природничо-правова модель правової ідеології	148
3.3. Екзистенціалістський підхід до правової ідеології	162
3.4. Феноменологічний підхід до правової ідеології	176
3.5. Інтеграція правових ідей і течій у формуванні правової ідеології як ознака сучасного цивілізаційного процесу	190
Висновки до р. 3	215
РОЗДІЛ 4. ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ В УКРАЇНІ	217

4.1. Правова ідеологія в політико-правовій теорії XVI – XIX ст.	218
4.2. Правова ідеологія в політико-правовій теорії XX ст.	232
4.3. Правова ідеологія в програмах українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст.	255
4.4. Правова ідеологія після поразки українських визвольних змагань 1917-1921 рр. та період спроб відновлення української державності	271
Висновки до р. 4	285
РОЗДІЛ 5. РОЛЬ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ В РОЗБУДОВІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	287
5.1. Ідеологічні чинники впливу на розвиток сучасної української держави	288
5.2. Роль правової ідеології в розбудові соціальної, правової держави в Україні	303
5.3. Вплив правової ідеології на розвиток громадянського суспільства в Україні	318
5.4. Парадигма розвитку правової ідеології в українському суспільстві і державі	332
5.5. Правосвідомість юриста як суб'єктивне відображення чинної правової ідеології	355
Висновки до р. 5	364
ВИСНОВКИ	366
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	373
ДОДАТКИ	410

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Демократичний вектор розвитку та розбудова в Україні правової держави передбачає, в якості неодмінної умови, створення оптимальної для сьогодення нормативно-правової бази та дотримання законності і порядку як представниками влади, так і всіма громадянами. Ми не підтримуємо радикальних прибічників концепції ліберального устрою (Р. Арон, Д. Белл, Ф. Фукуяма та ін.), які вважають, що суспільство повинне бути вільним від будь-якої ідеології. Як засвідчують реалії життя, такі прогалини суспільної свідомості все одно заповнюються, але невпорядкованість цих процесів призводить до появи націоналістичних, тоталітарних, фундаменталістських та інших асоціальних руйнівних ідеологій. Тому роль ідеології в державі загалом і правової ідеології зокрема, з часом повинна не применшуватися, а навпаки, зростати.

Сьогодення обумовлює необхідність відмови від методологічних концепцій суто економічних детермінант суспільного розвитку та їх заміни концепціями, що прагнуть враховувати множинність чинників при аналізі соціальних процесів. Одним із таких чинників, безумовно, є ідеологічний, який дозволяє пояснити, чому за інших рівних умов окремі особи, соціальні групи та, навіть, держави, обирають раціонально не обумовлені моделі поведінки, що ніяк не наближають їх до задоволення власних потреб і досягнення бажаних цілей соціального добробуту. Пояснити такий стан речей у межах доктрин, що оцінюють ідеологічний чинник як факультативний, практично неможливо.

Усе вище зазначене повною мірою стосується розвитку правової системи, яка також належить до поліваріативних та нежорстко детермінованих суспільних систем. Вивчення особливостей формування правосвідомості на всіх рівнях (особистісному, груповому, суспільному) дозволяє не лише прогнозувати вектори її динаміки, але й впливати на їх вибір за допомогою ідеологічного регулювання в межах правової системи.

Розбудова демократичної правової держави в Україні актуалізує необхідність вивчення проблем, пов'язаних із правовою ідеологією. За таких умов правова ідеологія повинна розглядатися в її структурних взаємозв'язках із іншими елементами правової системи, а також як складова інших соціальних систем. Враховуючи те, що держава, яка позиціонує себе як демократична та правова, не повинна регулювати політичну, релігійну, моральну та інші сфери життєдіяльності суспільства, вона все більше концентрується саме на правовій ідеології, віддаючи контроль за вищезазначеними сферами інститутам громадянського суспільства. Так правова ідеологія стає базовою формою ідеології держави як політично організованого суспільства та як певного апарату управління й примусу (хоча її роль в різних правових системах не однакова).

Важливо відзначити, що правова ідеологія має, на відміну від інших різновидів ідеологій, моністичний характер, оскільки вона ґрунтується на безальтернативній для конкретної держави системі правових норм. Найближча до неї за своєю сутністю політична ідеологія, навпаки, повинна бути плюралістичною, тобто відображати певні групові чи суспільні інтереси. Відповідно, різняться й обумовлені цими різновидами ідеологій форми поведінки: приписи правової ідеології спрямовані на дотримання формально обов'язкових для всіх громадян правил поведінки; політичної ідеології – на досягнення різноманітних, інколи – діаметрально протилежних, цілей політичних партій, але в межах визначеного державою правового поля.

Таким чином, можемо стверджувати, що правова ідеологія в сучасних умовах державотворення та право творення в Україні стає певною об'єднуючою ланкою між розумінням громадянами сутності норми права (когнітивна правова правосвідомості), її схваленням і прийняттям як власної норми (емоційна складова правосвідомості) та її реалізацією (поведінкова складова правосвідомості), яка має загальний характер, встановлюється або санкціонується державою з метою регулювання суспільних відносин та забезпечується відповідними державними гарантіями.

На такому рівні узагальнення правова ідеологія є самостійним політико-правовим феноменом, функціональне призначення якого полягає в унормуванні життєдіяльності окремих громадян країни та різних соціальних груп, підпорядкуванні їх цілям суспільного прогресу, створенні своєрідного «консенсусу інтересів» для реалізації життєво важливих функцій держави в цілому.

В історичному контексті проблема правової ідеології та її співвідношення з правом є спадкоємицею традицій християнської правової думки, закладеної Митрополитом Іларіоном у політико-правовому трактаті «Слово про закон і благодать». Його темою стали роздуми щодо співвідношення закону (позитивно-правового порядку, відображеного в Старому Завіті) і благодаті (формально не визначеної справедливості, описаної в Новому Завіті). Іларіон вказував, що для тих, хто живе в благодаті, закон не потрібен: проживаючий в благодаті і так не порушить закон; закон потрібен для тих, хто не знайомий із благодаттю.

В межах нашого дослідження ця теза особливо важлива, оскільки вона підкреслює, що правова ідеологія, яка містить у собі правові цінності, за своїм змістом значно ширша, ніж усі закони держави. Правова особистість, тобто людина, яка живе відповідно до установок правової ідеології, ніколи не проігнорує чинне право, не наблизиться до порушення правового закону. В цьому розумінні правова ідеологія, як носій цінностей справедливості і порядку, є аналогом благодаті. Вона виступає як більш універсальний, ніж право, регулятор суспільних відносин. Тому її роль в правовій системі сучасного суспільства унікальна: вона не тільки впливає на формування й функціонування правової системи, але й часто стає основою прийняття юридично значимих рішень.

Стосовно позитивного права слід підкреслити, що його функціями є як правове регулювання, так і правовий вплив, причому останній завжди містить певну ідеологічну складову. Завдяки цьому має місце вплив правової ідеології на суспільну свідомість, опосередкований позитивним правом. Але такий вплив

не вичерпує впливу правової ідеології, оскільки не вся вона відображена в позитивному праві.

З таких позицій правову ідеологію можна вважати самостійною складно організованою нормативно-ціннісною системою, що взаємопов'язана як із позитивним правом, так і з іншими елементами правової системи суспільства. Тому вивчення феномену правової ідеології в структурі правової системи – лише одна (хоча й найважливіша) його складова. Інші представлені такими актуальними правовими проблемами, як правова політика держави, обґрунтування державної влади як справедливого і природного права, дотримання прав людини і громадянина, розбудова правової держави і громадянського суспільства, правове виховання і забезпечення правової поведінки громадян та ін.

Зокрема, взаємозв'язок правової ідеології та правової політики визначається тим, що одним із основних завдань держави є реалізація ідеологічної функції, тобто нормативно-ціннісної консолідації громадян задля досягнення суспільного добробуту та безпечних умов життєдіяльності, нормалізації криміногенної ситуації та мінімізації соціальної напруженості. При цьому постулати правової ідеології можуть оприлюднюватися як у позитивному праві, так і в установках політичної ідеології.

Найвищим рівнем впровадження правової ідеології в нашій державі є Конституція України. Як зауважують відомі науковці (С. Авак'ян, С. Алексєєв, А. Малько, М. Матузов, В. Нерсесянц, Ю. Тихомиров, Л. Явич та ін.), конституція апіорі є ідеологічним документом, адже кожна її позиція відображає реальну чи бажану (перспективну) ситуацію стосовно соціально-правової системи країни.

На нашу думку, правова ідеологія в сучасній Україні покликана вирішувати наступні концептуальні завдання: 1) визначення векторів та основних етапів розвитку вітчизняного законодавства; 2) обґрунтування тенденцій трансформації українського суспільства в площині політико-правового забезпечення його життєдіяльності; 3) виявлення пріоритетних сфер

суспільних відносин, що потребують законодавчого забезпечення (міжнародне співробітництво, конституційна реформа, діяльність органів місцевого самоврядування, економічний розвиток, реалізація прав і свобод людини та громадянина та ін.); 4) формування високого рівня правосвідомості громадян, поваги до демократичних цінностей та правової організації суспільних відносин. Цей процес є особливо важливим, оскільки віддзеркалює об'єктивну потребу громадянського суспільства досягти такого рівня правосвідомості, який був би адекватним завданню побудови правової держави.

Обґрунтовуючи актуальність напряму наукового дослідження, зазначимо також, що концептуальне бачення ролі та місця правової ідеології потребує врахування наступних обставин:

1) усталені на даний час в теорії держави і права погляди на правову ідеологію далекі від досконалості. Значною мірою це зумовлюється тим, що більшість досліджень другої половини ХХ ст. здійснювалося в умовах радянської дійсності, котра жорстко визначала відповідну парадигму. Така система поглядів на правову ідеологію не завжди сприяла науковій об'єктивності. Це потребує об'єктивної оцінки існуючих інтерпретацій, їх поновлення, а також пошуку нового соціально-правового змісту цього феномену в умовах сучасної української державності;

2) вітчизняне правознавство, враховуючи негативне ставлення суспільної свідомості до ідеології загалом та спроби впровадження різних варіантів теорій деідеологізації, останнім часом втратило інтерес до вивчення даного феномену. Це спричинило певну втрату правових цінностей, руйнування раціональних засад правової державності в цілому. На нашу думку, держава повинна цілеспрямовано формувати і реалізовувати правову ідеологію, здатну відобразити систему концептуальних ідей про право та правову систему суспільства.

Таким чином, можемо стверджувати, що обрана для дисертаційного дослідження тема є актуальною і становить як науково-теоретичний, так і

практичний інтерес у контексті розбудови соціальної правової держави в Україні.

Проблематика правової ідеології безпосередньо чи опосередковано висвітлювалася в роботах низки авторів: вітчизняних (В. Бабкін, М. Гуренко, В. Журавський, О. Зайчук, М. Костицький, С. Максимов, Н. Оніщенко, В. Селіванов, В. Сіренко, О. Скакун, О. Скрипнюк, С. Сливка, В. Тацій, О. Тихомиров, Ю. Шемшученко та ін.), російських (А. Абрамова, С. Алексеев, В. Афанасьєв, В. Бабаєв, С. Боботов, Н. Гранат, В. Казимирчук, В. Корельський, Д. Керімов, В. Кудрявцев, В. Лазарєв, Р. Лівшиц, І. Лукашук, Н. Матузов, В. Оксамитний, В. Перевалов, Л. Ентін та ін.) і зарубіжних (Х. Арндт, Р. Арон, Е. Арато, Д. Белл, Ж.-Л. Бержель, Н. Бірнбаум, А. Гарапон, Т. Іглтон, Л. Колаковський, К. Косик, С. Липсет, Д. Ллойд, Ч. Міллс, Г. Мюрдаль, Т. Парсонс, К. Поппер, Е. Шиле, Ю. Хабермас та ін.).

Слід зазначити, що роботи вищезазначених науковців присвячені, переважно, розгляду правової ідеології як елемента правової системи сучасного суспільства чи більш загальної проблематики правової системи. Роль правової ідеології в забезпеченні розвитку сучасної української держави та громадянського суспільства залишається практично не вивченою. Це зумовлює необхідність детального науково-прикладного дослідження, зорієнтованого, передусім, на опрацювання теорії правової ідеології в контексті минулих здобутків та викликів сьогодення. Досі такого комплексного дослідження правової ідеології з погляду процесів її формування, розвитку та впливу на сучасні державотворчі і правотворчі процеси в Україні не проводилося.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації відповідає тематиці Пріоритетних напрямів розвитку правової науки в Україні на 2011-2015 рр., затверджених постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 24.09.2010 р. №14, та перспективним напрямом кандидатських та докторських дисертацій за юридичними спеціальностями, Перелік яких затверджено рішенням президії Національної академії правових наук України від 18.10.2013 р. №86/11.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри теорії права та міжнародної інформації Інституту права та суспільних відносин відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» на тему: «Еволюція теоретичних уявлень людства про державу та право» (державний реєстраційний номер 0111U003651).

Мета і задачі дослідження. *Мета* роботи полягає в обґрунтуванні ролі правової ідеології в забезпеченні розвитку сучасної української держави та громадянського суспільства, розробленні гносеологічних, онтологічних та акмеологічних передумов практичного застосування одержаних знань.

Для досягнення зазначеної мети були вирішені наступні *задачі*:

- визначити особливості формування наукової думки про правову ідеологію та основні етапи її розвитку;
- висвітлити витоки сучасної української філософсько-правової та теоретико-правової думки про правову ідеологію;
- охарактеризувати методологічні засади дослідження проблеми правової ідеології;
- обґрунтувати інтегративний характер категорії правової ідеології;
- запропонувати теоретичні засади концепції правової ідеології, зокрема її поняття та зв'язок із національною ідеєю та політико-правовою доктриною;
- визначити сутність правової ідеології як складової державницької ідеології;
- надати узагальнення щодо сучасних концепцій правової ідеології, а саме: позитивістської, природничо-правової, екзистенціалістської та феноменологічного підходу до її трактування;
- розкрити інтегративну сутність правової ідеології як ознаки сучасного цивілізаційного процесу;
- розглянути історичні особливості розвитку світової правової ідеології в політичній і правовій філософії (XVI-XX ст.);

- виявити особливості формування правової ідеології в Україні, представлені в програмних документах українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст.;
- встановити ідеологічні чинники впливу на розвиток сучасної української держави;
- обґрунтувати роль правової ідеології в розбудові соціальної, правової держави в Україні;
- запропонувати основні напрями впливу правової ідеології на розвиток громадянського суспільства в Україні;
- охарактеризувати парадигму розвитку правової ідеології в українському суспільстві і державі;
- представити онтологію правосвідомості юриста як суб'єктивне відображення чинної правової ідеології.

Об'єктом дослідження – є суспільні відносини, у процесі яких відбувається становлення, розвиток, юридичне закріплення та реалізація основних засад правової ідеології.

Предметом дослідження – є правова ідеологія та її роль у забезпеченні розвитку сучасної української держави та громадянського суспільства.

Методи дослідження. При проведенні дослідження, яке лягло в основу дисертації, використано комплекс теоретичних методів наукового пізнання, зокрема: *конкретно-історичний* – при розгляді історичних витоків становлення наукової думки про правову ідеологію та основні етапи її розвитку (підрозділ 1.1); *історико-генетичний* – при аналізі особливостей сучасної української філософсько-правової та теоретико-правової думки про правову ідеологію (підрозділ 1.2); *історико-правовий* – при визначенні методологічних засад дослідження (підрозділ 1.3); *порівняльно-правовий* – при обґрунтуванні інтегративного характеру категорії правової ідеології (підрозділ 1.4); *формально-юридичний* – при аналізі поняття правової ідеології та її зв'язку з національною ідеєю та політико-правовою доктриною – (підрозділи 2.1 та 2.2); *структурно-функціонального моделювання* – для встановлення сутності

правової ідеології як складовою державницької ідеології, визначенні взаємозв'язку і взаємодії національної, політичної і правової ідеологій в сучасних реаліях (підрозділи 2.3 та 2.4); *формально-логічний* – при здійсненні узагальнення стосовно основних сучасних концепцій правової ідеології, а саме: позитивістської трактовки, природничо-правової моделі, екзистенціалістського та феноменологічного підходів (підрозділи 3.1-3.4); *системно-правовий* – при обґрунтуванні положення про інтегративний характер правових ідей і течій у формуванні правової ідеології як ознаки сучасного цивілізаційного процесу (підрозділ 3.5); *системно-логічний* – при наданні характеристики правової ідеології в політичній і правовій філософії XVI – XX ст. (підрозділи 4.1 та 4.2); *аксіологічний* та *акмеологічний* – при розгляді правової ідеології в програмах українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст., а також після поразки українських визвольних змагань 1917-1921 рр. та в період спроб відновлення української державності (підрозділи 4.3 та 4.4); *функціонально-логічний* – при визначенні ідеологічних чинників впливу на розвиток сучасної української держави (підрозділ 5.1); *правового моделювання* – для встановлення ролі правової ідеології в розбудові соціальної, правової держави в Україні та впливу правової ідеології на розвиток громадянського суспільства в Україні (підрозділи 5.2 та 5.3); *структурно-функціонального моделювання* – при прогнозуванні парадигми розвитку правової ідеології в українському суспільстві і державі (підрозділ 5.4); *психолого-правового моделювання* – для обґрунтування основних ознак правосвідомості юриста як суб'єктивного відображення чинної правової ідеології (підрозділ 5.5).

Емпіричну базу нашого дослідження склали результати опитування респондентів загальною кількістю у 510 осіб (науково-педагогічні працівники та студенти Івано-Франківського університету права ім. Короля Данила Галицького, Івано-Франківської Теологічної академії та Національної академії внутрішніх справ), у тому числі – 257 осіб віком 41-60 років та 253 особи віком 19-22 роки.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням, присвяченим розкриттю змісту та обґрунтуванню ролі правової ідеології в забезпеченні розвитку сучасної української держави та громадянського суспільства. У дисертації надано низку нових концептуальних положень, висновків і рекомендацій, що мають важливе теоретичне та практичне значення, зокрема:

уперше:

– сформовано концепцію комплексного та інтегративного розгляду основних механізмів розповсюдження правової ідеології в сучасному суспільстві та висвітлено чинники, що зумовлюють недовіру держави і громадян до суспільних інститутів, громадських об'єднань, плюралістичних джерел та можливостей ідеологічного впливу;

– обґрунтовано інтегративний характер категорії правової ідеології, що є систематизацією і узагальненням знань у площині теорії держави і права, історії політико-правових вчень, філософії права, соціальної філософії та інших галузей знання;

– висвітлено структуру правової ідеології як сукупності раціональних та ірраціональних елементів, що є наслідком цілеспрямованого стимулюючого впливу держави та окремих інститутів громадянського суспільства на формування сприйняття права та правопорядку чи спонтанного розвитку суспільної думки щодо змісту, цілей та призначення права в процесі регулювання суспільних відносин;

– визначено системно-функціональні взаємозв'язки правової ідеології, національної ідеї та політико-правової доктрини, завдяки яким відбувається трансформація населення певної території в єдиний народ на основі створення та функціонування громадянського суспільства. При цьому соціальна сфера на державному рівні становить собою систему, що містить певну модель (правову ідеологію), об'єкт (національну ідею) і суб'єкт управління (політико-правову доктрину);

– обґрунтовано системне бачення взаємозв'язку і взаємодії національної, політичної і правової ідеології як комплексу цінностей та програм їх реалізації, їх спільних рис та принципових відмінностей;

– запропоновано концептуальний підхід до розуміння процесу інтеграції правових ідей і течій у формуванні правової ідеології як ознаки сучасного цивілізаційного процесу, що передбачає єдність гілок влади, підтримку влади народом і забезпечення йому законодавчих можливостей бути активним учасником суспільно-політичного життя, наявність правових гарантій для політичної опозиції, рівність інтересів та обов'язків всіх суб'єктів державотворення, соціально-орієнтовану економіку та захист приватної власності;

– доведено, що поступальний розвиток правової ідеології представлений циклічністю домінування ідей лібералізму, соціал-демократії та консерватизму, хоча кожного разу вони виступають в дещо оновленій політико-правовій формі;

– визначено сукупність ідеологічних чинників впливу на розвиток сучасної української держави та роль правової ідеології в розбудові соціальної правової держави в Україні;

– встановлено особливості парадигми та основні детермінанти розвитку правової ідеології в українському суспільстві і державі;

удосконалено:

– концептуальне бачення етапів розвитку наукової думки про правову ідеологію у контексті основних ідеологічних течій, котрі визначають правове життя суспільства,

– методологічні засади дослідження правової ідеології як системи наукових принципів, форм та засобів дослідницької діяльності;

– розуміння сутності чинників, що обумовлюють динамічність правової ідеології, та спрямованості основних її функцій;

– уявлення про сучасну правову ідеологію як складову ідеології державної демократії;

- теоретичні засади сучасних концепцій правової ідеології у межах позитивізму, юснатуралізму, екзистенціалізму та феноменологічного підходу;
 - розуміння доктрини ліберального консерватизму та теорії правового неолібералізму як інтегративної сукупності правових і моральних норм, що визначають особистісні орієнтири поведінки в площині чинних соціальних норм та нормативно-правового регулювання;
 - уявлення про психологічний механізм впливу тоталітарних правових ідеологій на особистість;
 - концепцію соціально-правової держави та моделі взаємодії держави і громадянина;
 - критерії впливу правової ідеології на розвиток громадянського суспільства;
- дістали подальшого розвитку:*
- обґрунтування історичної зумовленості та взаємозв'язків сучасних напрямів правової ідеології;
 - базові концепти правової ідеології та їх значення для забезпечення правомірної поведінки громадян;
 - уявлення про сутність та структурні компоненти правосвідомості;
 - розуміння специфічності українського варіанту ліберальної доктрини;
 - визначення сутності сучасних цивілізаційних процесів в Україні як плюралістичних (еклектичних);
 - узагальнення щодо особливостей правової ідеології в політико-правових теоріях XVI – XX ст. та початку XXI ст.;
 - характеристика сутності та специфіки правової ідеології в програмах українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст., після поразки українських визвольних змагань 1917–1921 рр. та в період спроб відновлення української державності;
 - перелік детермінант впливу правової ідеології на розвиток громадянського суспільства в Україні;

– змістовне наповнення поняття теоретико-практичної (професійно-правової) правосвідомості юристів як різновиду правової свідомості.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в роботі положення, висновки, пропозиції можуть бути використані у ході проведення подальших теоретичних галузевих і прикладних досліджень як основних засад розбудови української держави і права. Окремі положення можуть бути враховані при формуванні загальнодержавних або галузевих програм та концепцій правового виховання громадян. Результати дослідження будуть також корисними й для організації конкретних заходів по здійсненню основних положень правової та політичної реформ.

Матеріали дисертації використовуються в навчальному процесі Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького (акт про впровадження від 10.09.2015 р.) при викладанні курсів «Теорія держави і права», «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Історія України», «Історія вчень про державу і право», «Методологія науково-правових досліджень», спецкурсу «Свобода совісті і релігійних організацій», а також у правозастосовчій, правоосвітній та правовиховній діяльності Головного територіального управління юстиції в Івано-Франківській області (акт про впровадження від 22.09.2015 р.) і у практичній діяльності Івано-Франківського окружного адміністративного суду (акт про впровадження від 23.09.2015 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації оприлюднено на 15 конференціях та наукових семінарах, а саме: V Міжнародній науково-теоретичній конференції «Філософські, методологічні та психологічні проблеми права» (м. Київ, 17 листопада 2012 р.); звітних викладацьких та студентських науково-практичних конференціях «Наука та освіта XXI століття» (м. Івано-Франківськ, 30 квітня 2013 р., 30 квітня 2014 р., 07 травня 2015 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Особливості формування законодавства України: філософсько-правові, історичні та прикладні аспекти» (м. Івано-Франківськ, 06 березня 2014 р.);

III Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми юридичної психології» (м. Київ, 25 квітня 2014 р.); Міжвузівському науковому семінарі «Актуальні проблеми становлення та розвитку держави і права України» (м. Івано-Франківськ, 09–10 жовтня 2014 р.); Міжвузівській науково-теоретичній конференції «Актуальні проблеми кримінального права» (м. Київ, 21 листопада 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Законодавство України: історія розвитку, соціальна обумовленість, якість, застосування та вдосконалення» (м. Запоріжжя, 05–06 грудня 2014 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Тенденції та пріоритети реформування законодавства України» (м. Херсон, 12–13 грудня 2014 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Правова реформа та забезпечення демократизаційних процесів і національної безпеки в Україні» (м. Одеса, 12–13 грудня 2014 р.); Міжнародній науковій конференції «Právna veda a prax v tretom tisícročí» (Košice, 27–28 február 2015); II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Особливості формування законодавства України: філософсько-правові, історичні та прикладні аспекти» (м. Івано-Франківськ, 27 березня 2015 р.); науково-практичній конференції «Юридична психологія в Україні: здобутки та перспективи» (м. Київ, 24 квітня 2015 р.).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 49 робіт, з яких – 2 монографії, 28 статей у фахових виданнях України, 4 статті – у фахових іноземних виданнях, 15 тез виступів на конференціях і семінарах.

Структура дисертації обумовлена особливістю обраної проблематики та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, що містять 22 підрозділи, висновків, списку використаних джерел (396 назва використаної літератури на 37 сторінках). Повний обсяг дисертації становить 417 сторінок, з них основний зміст – 372 сторінки.

РОЗДІЛ 1.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА БІБЛЮГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Правовій ідеології належить особливе місце у суспільно-політичних, державних та будь-яких інших процесах людської діяльності. Нижче ми наводимо систему узагальнених уявлень про цей складний теоретико-правовий феномен та його вплив на суспільство, закономірності його виникнення і розвитку, функції та систематизацію об'єктивних даних.

Аналізу було піддано й різноманіття правових ідеологій, що демонструє сторони і прояви дійсності, обумовлює можливості варіативності державного ладу. Розгляд цих чинників нами було проведено з огляду на те, що правова ідеологія належить до площини суспільних, гуманітарних наук, а сферою її застосування є важливі і багатоскладові суспільні інститути: держава і правова система.

У межах нашого дослідження представлені особливості, характерні риси та загальні закономірності як правової ідеології в цілому, так і специфічні відмінності, характерні для України. Вивчення правової ідеології у контексті державно-правових компонентів соціального життя дозволило отримати уявлення не лише про правовідносини та можливості їх вдосконалення, а й про перспективи розвитку України як демократичної і правової держави.

Також, нижче ми наводимо відображення різноманітних сторін взаємообумовленості правової ідеології та державного впливу на суспільство. Перша виступає механізмом формування та функціонування державотворення та надає завершеності нормам права і їх результату у вигляді правовідносини. Сукупність переліченого, у свою чергу, дозволяє оцінити розвиток демократії, законності та правопорядку в Україні, а також визначити шляхи підвищення ефективності правового буття держави, права та інших сфер життя суспільства і людини.

1.1. Формування наукової думки про правову ідеологію: етапи розвитку

В умовах розвитку сучасного суспільства істотно зросла та продовжує зростати роль ідеологічного фактору. При цьому політизація суспільних відносин, глобалізація правових взаємин призводять до визначального впливу правової ідеології, що власне розкриває сутність та зміст суспільної свідомості. Становлення державності та формування правових відносин, починаючи ще з стародавнього світу і до сьогодні, сповнюється ідеологічним змістом. Ідеологія, як поєднання суб'єктивного і об'єктивного, колективного та індивідуального, здійснює безпосередній вплив на становлення державності, визначає правосвідомість. Розкриття структури та змісту правової ідеології дає можливість визначити її роль у розвитку сучасної держави.

Основне філософське питання стосовно первинності виникнення думки чи матерії відображає, на наш погляд, початок формування будь-якої ідеології. Людина з давніх-давен намагалася зрозуміти, що відбувається в житті суспільства, у якому вона живе [107]. Однак завжди існувала необхідність пояснення, чому саме відбуваються певні суспільні рухи та чи можна їх передбачати, скеровувати, починати або завершувати.

На нашу думку, йдеться не лише про пізнавальний інтерес наших допитливих пращурів. Особливе місце в процесі людського пізнання займає практична необхідність врегульовувати різноманітні соціальні відносини: економічні, політичні, інформаційні, культурно-національні, екологічні, інші та розуміти призначення правил суспільної поведінки (права), їх функцій, сутності правопорядку тощо.

Також практичною необхідністю визначається й доцільність для будь-якого об'єднання людей мати життєздатний стимул щодо загальної правомірної поведінки, дотримання правових норм, підтримки або насадження поваги до законів, профілактики правопорушень, злочинів, суспільно небезпечних протиправних дій тощо.

Тобто, теоретичне пояснення процесів у соціумі є початком законодавства, яке упродовж тривалого часу існувало у вигляді усної творчості відповідних прадавніх державних посадовців. Воно не мало чіткого закріплення та деталізації й визначало скоріше напрям сприйняття поганого та доброго у взаємодії між людьми [41; 324].

Ця система настанов була, на нашу думку, перехідною ланкою до писаного права та певним чином, «коментарями» до нього. Вона стала початком формування феномену правової ідеології в тому значенні, яке ми знаємо на сьогодні.

Відповідно на етапі зародження суспільства як певної громади зароджувалися правила поведінки членів цієї громади та їх гостей [119]. Одночасно з'являлися й пояснення, чому саме такі правила мають сенс. Більше того, логічно припустити, що в той же період зароджувалися й певні ідеали щодо взаємовідносин між людьми, тобто правові ідеали. Це й слугувало рушійною силою прогресу у взаєминах між людьми на рівні мікрогруп, відповідно мало стабільний, хоча й динамічний характер: упродовж розвитку людства змінювалися культурні норми та ідеальні уявлення про них, що відображалось відповідним законодавчим закріпленням [170].

Тобто правова ідеологія формувалася разом із правом, бо саме її можна вважати уявленням про право, поясненням його, що дозволяє широким верствам населення об'єднуватися в єдиний народ, не коритися нормам бездумно, а свідомо приєднуватися до правової системи, на противагу хаосу.

Остання позиція є фундаментом громадянського суспільства, що також підкреслює тісний взаємозв'язок всіх атрибутів правової держави [27] і, на наш погляд, вказує на марність спроб визначити, що з'явилося першим: правова ідеологія, право, законодавство?

Між тим, зазначимо, що маємо на увазі варіант прийняття вищевказаного «теоретичного забезпечення» життя суспільства його членами. У разі виникнення конфронтацій, економічних, політичних або будь-яких інших заворушень відбувається певна перевірка якості наявності в громаді сприйняття

права на рівні практичного впровадження. Оцінним критерієм тут виступає практичне застосування у реаліях життя законодавчих настанов (наявне чи ні перетворення абстрактних законодавчих положень у повсякденні правовідносини).

З наведеного напрошується висновок, що правова ідеологія – це невід’ємна частина колективної свідомості об’єднань громадян, тому вона має всі підстави претендувати на головні позиції: без усвідомлення та прийняття правил поведінки немає й можливості для спілкування, вільного ринку та будь-якої суспільної взаємодії. Вона є ланкою впровадження у дійсність права, правил поведінки, взаємодії громадян. Це, зі свого боку, визначає взаємозв’язок та правові напрямки інших ідеологічних галузей: політичну ідеологію, економічну ідеологію, культурні норми тощо.

На основі викладеного можемо визначити правову ідеологію як *уявлення про правові ідеали взаємодії між людьми у межах певного суспільства*. Наявність меж зумовлюється необхідністю певного поля для існування правової ідеології, що може формуватися та трансформуватися лише в об’єднаннях людей, членів громади – представників сукупності ідей, понять, теорій і принципів, які відображають правову дійсність певної країни, спільноти тощо.

Отже, правова ідеологія надає можливість відображати:

1) багатогранну систему правового життя певного народу, картину світу, що мають ці люди, їх уявлення про своє об’єднання та ставлення до інших, самих себе з правової точки зору;

2) правові прагнення членів громади, що дозволяє модифікувати свої переконання, вдосконалювати правові знання, принципи, теорії, ідеї, цілі, цінності та відповідно своє правове майбутнє.

Історичний розвиток суспільства зумовлював поступові трансформаційні зміни цих факторів у колективній свідомості, вони відбувалися на рівні самосприйняття людини, громади в цілому, ставлення до інших громад тощо. Це закріплювалося через відповідні поняття, переконання, ідеї, принципи, що

складало категоріальний апарат певної правової системи та було базисом для правової ідеології, яка забезпечувала прийняття зазначеного всіма зацікавленими в існуванні цієї системи особами (у сучасному розумінні – громадянами певної країни).

Так ми підійшли до необхідності визначити етапи формування наукової думки про правову ідеологію та визначити завершення або модифікацію тих чи інших ідеологічних поглядів.

Перерахуємо наймасштабніші ідеологічні системи, що залишили після себе потужні історичні зміни та вплинули на розвиток людства.

Дослідники погоджуються, що основними ідеологічними течіями, які визначають саме правове життя суспільства, виступають лібералізм, консерватизм та соціалізм [31; 71; 108]. Всі вони неоднозначно трактуються та модифікуються з часом. Однак саме вони мають чітке наукове обґрунтування та відмінності від політичних ідеологій (анархії, монархії, інтернаціоналізму, націонал-демократії, етнократії, сепаратизму, нацизму, націоналізму, фашизму, джингоїзму тощо) або світоглядно-філософських концепцій (гуманізму, шовінізму, космополітизму, сіонізму і т. ін.), аналіз яких знаходиться поза межами нашого дослідження.

Тому ми приділимо увагу означеним трьом ідеологіям. На користь цього говорить й багатостолітній острах формування будь-яких інших уявлень (ідеологій) про покращення правопорядку, що ще донедавна вважалося замахом на владу майже по всьому світу.

Відповідно, розкіш мати офіційну, наділену можливістю для відкритого обговорення громадою, формування та трансформування правову ідеологію наші пращури отримали лише в епоху пізнього феодалізму. Дослідники визначають, що поступовий злам феодального ладу та можливості розвитку ідей щодо вдосконалення правопорядку з'явилися лише у XVII ст. [184]. В цей період бере початок становлення буржуазних суспільних відносин, що тривало до XX ст.

Правовою ідеологією, яку пов'язують із буржуазним суспільним устроєм, є *лібералізм* (від лат. *liberalis* – вільний). Правові ідеї, покладені в фундамент цього суспільного руху – це ідеї звільнення людини і суспільства від соціальних обмежень, сприяння соціальному прогресу. Вітчизняний науковець І. А. Павленко зауважує, що лібералізм – це система ідей та ідеалів, політичних та економічних програм, які ставили собі за завдання ліквідацію державних інститутів примусу і проголошення народу єдиним сувереном влади і носієм свободи [229, с. 3].

Формування наукової думки про правову ідеологію лібералізму почалося у XVII–XVIII ст. Лібералізм уособлює собою злам у колективній свідомості феодального світосприйняття. Мається на увазі втрата позицій феодального дворянства як єдиної політичної сили, яка панувала над більшістю населення (селянством, робітниками та ін.). Саме тоді з'являється праобраз сучасного «вільного ринку» в економічних відносинах і відповідно формується образ нових гравців на політичному полі – торговельні виробництва, фабрики тощо (те саме, що пізніше переросло у політичну течію капіталізму).

Як і всі інші, так би мовити, «історичні» правові ідеології, лібералізм базувався на релігійному світогляді, певним чином опонуючи йому. Установлений правопорядок спирався на релігійне трактування соціального стану як такого, що людина отримувала при народженні. Церковні догмати визначали соціальний устрій, як божественне веління, і гріхом було намагатися покращити свої соціальні можливості [182; 189 та ін.]. На противагу цьому ліберальні погляди орієнтували на прогресивне вдосконалення прав та свобод людини, що відкривало перспективи й для соціальних перетворень, готувало ґрунт для значних політико-економічних зрушень. Тобто лібералізм можна вважати правовою ідеологією, одна з функцій якої полягала в обмеженні релігійного управління людиною, звільненні її від абсолютної влади над собою й наданні права вибору.

Разом з ідеями права вибору в найбільш широкому сенсі лібералізм створював у суспільній свідомості поле для вільного розвитку товарної

економіки та інститутів громадянського суспільства. Підкреслимо, що йдеться про взаємозв'язок державної політики послаблення монополії на волю своїх громадян, з одного боку, та готовності самих громадян прийняти відносну свободу, яку вони поступово отримували – з іншого.

Видатні англійські та французькі філософи (Т. Гоббс, Д. Дідро, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо, та ін.) запропонували так звану «теорію природного права», що лягла в основу соціально-політичної програми лібералізму. Зазначимо, що ця теорія й була на етапі зародження лібералізмом, бо назвати ліберальною ідеологічну політико-правову течію першими спромоглися лише на початку XIX ст. представники відповідного ідейного політичного руху в Іспанії. Частина парламентаріїв (ліберальне політичне угруповання) назвали себе «лібералами». Іспанські ліберали подавали проекти соціальних перетворень своєї країни, виборювали опозиційні ланки відносно традиційних позицій влади [229, с. 10].

Фундатори теорії природного права пропагували філософію того, що людина від народження **вже володіє** природними правами: правом на життя, особистою свободою, власністю. Також революційним було відстоювання такого права, як право на свободу думки [303]. Особливого супротиву зазнали такі постулатами лібералізму, як ідеї рівності всіх перед законом, доцільності поділу влади, представницького правління, конституційності. Науковці вважають, що саме правова ідеологія лібералізму лягла в основу Великої французької революції 1789 р. та інших політичних трансформацій тієї епохи [303].

Одними з фундаментальних положень лібералізму були бажання і прогресивність економічної свободи всіх громадян та прагнення політичних кроків для забезпечення можливостей цього (такі ідеї розроблялися видатними економістами того часу У. Петті, Д. Рікардо, А. Смітом). Серед них основними визначалися можливості для:

- індивідуального підприємництва;
- приватної власності;

– товарно-грошових відносин.

Тобто, незважаючи на ідеологічну площину регуляторних механізмів правовідносин, лібералізм, на нашу думку, спирається на економічний фундамент державного невтручання в грошовий ринковий обіг та впровадження принципів індивідуалізму в широкому сенсі.

Щодо прийняття громадянами новітніх поглядів, то свободу особистості й самостійну відповідальність за вирішення низки соціальних проблем (ринкові можливості, власність) прийняти бажали далеко не всі [136; 314]. Психологи називають це явище «рабською психологією». У цьому випадку можна говорити про усталеність «звички до безправ'я» широких верств населення, сформовану в межах феодалної залежності окремої особистості від володаря [22; 122]. Окрім того, негативно сприймається характерне для сучасного лібералізму скорочення соціальних програм і орієнтація громадян на «виживання» власними силами. Саме у цьому, на нашу думку, полягає причина доволі повільного розповсюдження ліберальної правової ідеології, що триває у деяких країнах навіть до сьогодні.

Наступним етапом формування наукової думки про правову ідеологію була концепція *консерватизму* (від лат. *conservo* – зберігаю, охороняю). Вітчизняні науковці [64; 295] вказують на тісний взаємозв'язок консерватизму та лібералізму: перший виник як реакція на другий, став опозиційним рухом до нього.

Консервативна правова ідеологія спрямована на збереження існуючого ладу, базується на традиційній, усталеній формі суспільного устрою. Початок її розвитку припадає на кінець XVIII ст. Спочатку консерватизм вважався певним новаторством – свідомим поверненням до заповітних настанов предків (становості, абсолютизму, клерикалізму), опозицією щодо неперевіраних часом модерністських буржуазних зрушень які лякали багатьох. Найбільш масштабною із протестних виступів проти лібералізму стала вже згадана Велика французька революція, через рік після якої опублікована праця англійського мислителя і політичного діяча Едмунда Берка «Роздуми про

революцію у Франції» (1790 р.), у якій він намагається довести марність кровавого терору, влаштованого революціонерами [186].

Ідеї доцільності повернення до перевірених століттями соціальних відносин подавалися як панацея проти насилля та грабiжництва, що панували у Франції на той період; проводилися паралелі щодо загрози для інших монархічних держав, громадян намагалися застерегти від подібних наслідків. Цей напрям розробляли видатні французькі мислителі – Л. де Бональд, Ж. де Местр, а також британські – У. Вордсворт та С. Т. Колридж. У 1818–1820 рр. популярності набув часопис «Консерватор», публікації в якому доносили вказані ідеї до широкого кола читачів. У статтях антиреволюційного змісту виокремилася назва нового ідеологічного напрямку.

Розчарування революційними обіцянками й спроби тотального знищення культурного спадку Франції (боротьба проти всього «аристократичного») призвели до певного фаталізму в суспільній свідомості в країнах тогочасної Європи [295]. Мається на увазі популяризація філософії соціального антираціоналізму, у якій доводилася неможливість оптимально облаштувати суспільство, спираючись на рішення людського розуму [303]. Разом із прагненням до відкидання знеціненої ліберальної правової ідеології пропонувалося відновлення релігійного абсолюту та покладання відповідальності не на себе, а на певний вищий розум. Останній, на думку мислителів, краще усвідомлював вищу мету відносності суспільного добробуту. Правова складова цієї ідеологічної концепції полягала в закликах до повернення/збереження законодавчого ладу на феодальних засадах, без революцій та війн будь-якого ґатунку.

В економічній сфері програмною установкою консерватизму став державний інтервенціоналізм – активне проникнення держави в економіку у формі протекціонізму, створення державного сектору в економіці, регулювання обсягів виробництва та цін (частково) і т. ін. Держава, на думку консерваторів, зобов'язана проводити активну соціальну політику, по-батьківськи піклуватися про своїх громадян, запобігаючи тим самим соціальним конфліктам [107; 136].

На сьогодні ця ідеологічна течія набула оновленого вигляду й характеризується насамперед гаслами щодо повернення традиційних моральних цінностей, підвищення авторитету держави, сім'ї, церкви. *Неоконсерватизм* виступає за обмеження втручання держави в соціально-економічну галузь, на відміну від традиційного консерватизму, що був за суцільне втручання держави в усі сфери життя суспільства. Його особливістю є зрощування з *неолібералізмом*, який, зі свого боку, на відміну від класичного лібералізму, визнає необхідність часткового державного регулювання економіки.

Основні відмінності ліберальної та консерваторської правової ідеології представлені в Табл. 1.1.1.

Наступний етап формування наукової думки про правову ідеологію – це *соціалізм* (від лат. *socialis* – суспільний), де панівною є ідея створення суспільного ладу на засадах соціальної рівності, колективізму та спільності інтересів [330]. Характерними особливостями соціалізму слід вважати суспільний характер праці та суспільну власність на засоби виробництва.

Соціалістична ідеологія, зародження якої припало на період утвердження капіталізму, стала ще одним вченням – антагоністом лібералізму. Цьому сприяли марні обіцянки ліберальних політичних течій щодо реалізації принципів свободи, рівності, братерства, проголошених у ролі прапора буржуазної революції.

Таблиця 1.1.1

Різниця правових ідеологій лібералізму та консерватизму

<i>Лібералізм</i>	<i>Консерватизм</i>
активне суб'єктивне втручання в історичний процес	усталений традиційний порядок, без різких стрибків і революцій
політичний волюнтаризм	збереження соціальної ієрархії та традиційної елітарності (титулів, звань, привілеїв тощо)

за новітні політичні рухи	проти будь-яких радикальних перетворень
апологія індивідуалізму	еволюціонізм, колективізм, об'єднання людей під егідою традиційних цінностей, найчастіше під релігійними або великодержавними гаслами
природною є рівність людей	природною є нерівність людей за фізичними, розумовими, душевними якостями, звідки й виникає соціальна нерівність
максимально перекласти соціальні витрати на самих громадян	централізоване соціальне забезпечення, у тому числі – частковий перерозподіл доходів
цінності: прав та свобод людини і громадянина, вільний розвиток особистості	віковічні цінності: сильна держава, сім'я, церква, традиційна освіта, громада

Дослідники погоджуються, що соціалістична правова ідеологія є однією з найдавніших, оскільки вона виникла у зв'язку з появою соціальної нерівності, що породжується самим суспільним устроєм. Разом із становленням певного суспільного ладу виникає й певна частка незадоволених ним, непокірних громадян, які прагнуть тих самих благ добробуту, що й представники влади або заможні особи [312; 330 та ін.].

З'являлися різні теоретичні моделі соціалістичних систем. Найбільш відомим став так званий *утопічний соціалізм* – вчення про спільне виробництво, спільність майна та обов'язковий характер праці задля вирішення всіх соціальних проблем. Незважаючи на директивність громадської зайнятості, одним із його позицій був всебічний та гармонійний розвиток особистості [312].

Назву «утопічний», перша модель соціалізму отримала від назви вигаданого острова-держави Утопії (від лат. – «місце, якого немає»), описаного в романі англійського гуманіста XVI ст. Томаса Мора. Запропоноване ним

бачення соціальної справедливості схоже на античні образи, створені визначними філософами людства – Аристотелем, Платоном, Августином, Фомою Аквінським. Прообраз сучасного соціалізму представлений також у романі «Місто сонця» італійського філософа-ченця XVII ст. Томаззо Кампанелли.

У кінці XVIII – першій половині XIX ст. соціалістичні моделі та теоретичні системи трансформуються в більш-менш цілісну правову ідеологію. Особливої популярності вона набуває серед незахищених, малозабезпечених верств суспільства, які мріяли досягти добробуту шляхом перерозподілу власності забезпечених громадян. На цьому ґрунті формуються революційні об'єднання та задуми повалення монархії у всьому світі [330]. Можемо констатувати наявність певного дуалізму раннього соціалізму:

1) утопічний напрям продовжував розвивати філософські концепції розвитку науки, просвітництва, тобто мирного шляху запровадження справедливості та рівності;

2) революційний напрям соціалізму закликав до насильства (революції), як до єдиної можливості переходу до суспільства нового соціалістичного типу: експропріація чужої власності для наділення нею нужденних й подальшого суспільного володіння колективним добробутом.

Незважаючи на протилежні уявлення про допустимі засоби досягнення соціалістичного «раю», принципи соціалістичного суспільства в обох випадках схожі:

- засоби виробництва належать всій громаді;
- приватна власність є основою соціальної нерівності та має бути замінена на громадську;
- всі створені матеріальні блага мають розподілятися на всіх членів громади;
- праця є обов'язковою для всіх та здійснюється в інтересах всього суспільства;

- кожна людина має стільки благ, скільки заробила своєю працею, віддаючи на неї всі свої здібності;
- управління має відбуватися демократичним способом в інтересах всього суспільства, а не в інтересах окремих класів, верств, груп і т. ін.;
- суспільство має спиратися на самоврядування, а держава – виступати суто регуляторним механізмом управління виробництвом;
- взаємодія в суспільстві передбачає широке використання принципів колективізму – спільності інтересів, взаємодопомоги, злагоди, солідарності;
- соціалістичне суспільство піклується про всіх своїх членів, незахищених або нездатних до праці – також.

Як бачимо, принципи соціалізму прямопротилежні до ліберальних принципів індивідуальної свободи та боротьби за виживання.

Найбільш масштабною реалізацією соціалістичного напрямку правової ідеології було створення СРСР, до складу якого входила Україна. Як відомо, радянська правова ідеологія спиралася на розроблену видатними філософами К. Марксом і Ф. Енгельсом комуністичну систему державного ладу [169 та ін.]. Вони вперше обґрунтували положення про революційність класової боротьби; революцію та озброєний варіант зміни державного ладу було подано як необхідність знищення одним класом іншого: диктатура пролетаріату – як пригноблююча система знищення дворянства, міщанства, купецтва та інших суспільних прошарків і груп.

Основною відмінністю між Великою французькою революцією та Жовтневою соціалістичною революцією, на нашу думку, слід вважати проголошення пріоритету саме пролетаріату як єдиного керманіча людства. Французи свого часу не були такі категоричні ні щодо класового питання, ні щодо ставлення до приватної власності. Разом із тим радянські та французькі ідеологи спільні в проголошенні того, що в основі експлуатації (на думку соціалістів – основної проблеми державного ладу) лежить приватна власність на засоби виробництва [186].

Отже, соціалістична доктрина вважає за доцільне розподіл продуктів суспільної праці, який має проводитися державними органами до тих пір, поки праця не стане загальною та нагальною потребою для всіх. На вищій своїй стадії соціалізм набуває ознак комунізму (від лат. *communis* – загальний, спільний).

В ідеалізованому теоретичному варіанті соціалістичне, а потім – комуністичне суспільство є безкласовим, йому притаманні самоврядування та суспільний характер праці, власності на засоби виробництва, повна соціальна рівність всіх його членів. Гасло комунізму – «від кожного – за здібностями, кожному – за потребами» [186].

Щодо специфіки вітчизняного комунізму, то низка дослідників вказують на такі особливості: революціонери початку ХХ ст. бачили на території тодішньої Російської імперії фундаментальне збереження інституту селянської громади як осередку соціалістичного суспільства. У цьому полягала їх основна відмінність від західноєвропейських соціалістів і марксистів: перші спиралися на пролетаріат, другі – на селянство [186]. Особливістю було і те, що від початку розвиток радянської держави ґрунтувався на пріоритеті пролетаріату.

Наступний етап формування наукової думки про правову ідеологію представлений альтернативним комуністичному варіантом розвитку соціалізму: у західноєвропейських країнах початку-середини ХХ ст. й до сьогодні набула популярності *соціал-демократична* (соціал-реформістська) *правова ідеологія*. Основні її положення такі ж самі, як у «батька» – класичного соціалізму. При цьому простежуються такі модифікації:

- відмова від насильницької боротьби за соціалізм, яка спиралася на антагонізм, названий «привидом Європи», войовничий комунізм. Останній розцінюється як помилковий шлях побудови держави [303];
- прийняття принципу поступової трансформації капіталізму в соціалізм: збільшення частки державної власності у суспільному фонді, акціонування приватної власності, усупільнення виробництва,

оптимізація та вдосконалення умов праці, обсягів споживання між різними верствами суспільства;

- вдосконалення можливостей для забезпечення добробуту, соціальної захищеності населення з особливим акцентом на малозабезпеченій його частині;
- популяризація демократичного самоврядування, громадянських свобод, сприяння усілякому розвитку як суспільства в цілому, так і окремого громадянина.

Подібні тенденції оновлення містять у собі й інші течії: неолібералізм і неоконсерватизм [140]. На нашу думку, межі між цими основними правовими ідеологіями сучасності поступово стираються й людство крокує до всесвітньої ідеологічної інтеграції на базисі шанування та захисту практичної дієвості в суспільстві загальнолюдських цінностей.

Слід зазначити, що свідомо уникаємо акцентування аналітичної уваги на окремих національних течіях соціалізму, наприклад, *націонал-соціалізму* в Німеччині. Вони справді є похідними від соціалізму, однак набули розповсюдження в дуже обмежений проміжок часу (кілька десятиліть першої половини ХХ ст.) й були скоріше формою суспільного устрою, ніж повноцінною правовою ідеологією [207]. З особливостей виокремимо лише об'єднання провідних соціалістичних ідей з радикальним націоналізмом і расизмом. У ролі провідної правової ідеології її проголосила обмежена кількість країн (Німеччина, Італія, Японія, Румунія, Угорщина, Болгарія, Хорватія часів Третього рейху 1933-1945 рр.). Націонал-соціалісти мріяли встановити тоталітарне суспільство, де однією з класових ознак виступала б національність громадян. Парадоксальність таких ідей довела, з часом, їх нежиттєздатність й залишила їх у минулому.

Таким чином, формування наукової думки про правову ідеологію відбувалося впродовж низки етапів та характеризувалося:

- поступовим зародженням бажання людства розуміти, що саме складає правопорядок у суспільстві та як його можливо оптимізувати;

- систематизацією різноманітних ідей оптимізації правової дійсності в ідеологічні течії, перші офіційні згадки про які припадають на XVII ст.;
- можливістю розглядати правову ідеологію як *уявлення про правові ідеали взаємодії між людьми*;
- взаємопов'язаним формуванням трьох основних ідеологічних течій людства: лібералізму (залишення людини без опіки держави з наданням їй прав та свобод), консерватизму (суцільний контроль держави над суспільством, разом із захистом та соціальною опікою для його членів) та соціалізму (рівного розподілу можливостей та забезпечення добробуту для всіх). Перший формувався як ідеологія буржуазії, консерватизм з'явився як феодално-абсолютистська реакція на лібералізм, а соціалістична ідеологія виросла з лівої критики буржуазного ладу, провісником якого й був лібералізм;
- особливостями становлення соціалістичної правової ідеології: розподіл на утопічний (мирний, культурологічний) та мілітаристський (войовничий, революційний) напрями. Останній у крайніх своїх проявах набрав вигляду націонал-соціалізму (добробут та можливості лише для певної нації, представник – країни Гітлерівської коаліції) та військового комунізму (експропріація багатих з подальшим перерозподілом на всіх, представник – СРСР);
- оновленим виглядом сучасного трактування наведених правових течій: неолібералізм припускає часткову опіку держави та її проникнення в суспільне самоврядування, неоконсерватизм – збільшення свобод громадян, а соціалізм (соціал-демократія) – поєднання державної опіки та поступового й мирного розподілу добробуту.

1.2. Сучасна українська теоретико-правова думка про правову ідеологію

Сучасна Україна, як й інші пострадянські країни, належить до романо-германської правової сім'ї, яка об'єднує правові системи всіх країн

континентальної Європи на відміну від західних країн, які представляють англо-американську правову родину, що об'єднує правові системи Великобританії і колишніх британських володінь (колоній), у тому числі країн Співдружності націй і США [163; 198].

Особливості сьогодення цих систем ми представили у Табл. 1.2.1.

Таблиця 1.2.1

Порівняльний аналіз правових систем

Романо-германська	Англо-американська
динамічність і гнучкість, яка пояснюється тим, що основне джерело права – закон та нормативно-правові акти	казуїстичність та архаїчність через те, що основним джерелом права є судовий прецедент
всі галузі права поділяються на дві підсистеми: приватне і публічне; віднесення деяких галузей права залежить від правового регулювання (наприклад, податкове право)	відсутній поділ права на приватне і публічне, замість якого (але не аналогічно до нього) все-таки існує певна диференціація на загальне право і право справедливості
пріоритет матеріального права над іншими його різновидами	пріоритет процедури і процесуального права над матеріальним правом
незалежність закону щодо прецедентності	залежна роль закону від прецедентного права
чіткий поділ на законодавчі та правозастосовні органи влади	незначна кодифікація галузей права

Відзначимо, що романо-германська правова родина є більш гнучкою, динамічною; англо-американська становить певну сталість, консервативність. На нашу думку, Україна як молода незалежна держава обрала вдалий правовий шлях належності до першої правової системи, бо:

- ідеологічно наша країна ще розвивається, й вектор цього розвитку поволі змінюється. Це обумовлює необхідність правової динаміки;
- ментальність нашого народу обумовлює звичку до швидкоплинних політичних, економічних та інших систем. Це впливає з історії нашого народу з його тенденціями приєднуватися до часто протилежних правових структур: патронат Польщі, Росії та ін.

Структурно-елементний аналіз сучасної української філософсько-правової та теоретико-правової думки [1; 68; 70] про правову ідеологію засвідчує наявність певної пропаганди принципу множинності структур правової ідеології (функціональний та інституційний аспекти, відповідність до форм права та їх співвідношення з джерелами тощо), що є особливою рисою сучасної пострадянської держави.

На наш погляд, це пов'язано з реакцією протесту проти панування лише однієї структури ідеології за часів колишнього державного ладу: суцільний монополістичний ідеологічний комунізм та придушення будь-якого критичного його аналізу.

Деякі вітчизняні науковці [209; 282; 354] вказують на виняткову роль правової ідеології як найважливішого філософського спрямування правової системи суспільства, що включає систему правових ідей, які відображають цінності цього суспільства (міцна родина, добробут, повага до прав людини тощо).

Серед таких цінностей слід підкреслити виняткову й, можливо, основну роль саме правових, а не релігійних чи політичних пріоритетів: правові цінності найбільш універсальні й не вимагають обов'язкової прихильності до якоїсь релігійної або політичної доктрини. Це основна особливість сучасної філософсько-правової та теоретико-правової думки про правову ідеологію в Україні.

Філософська складова відображається в концепції соціальних функцій правової ідеології (онтологічна, гносеологічна, аксіологічна), основною з яких є формування духовної сфери суспільної правосвідомості. Право пов'язують з

духовним через механізм ідеології – системи ідей, яка формує правовий світогляд особистості [103; 164].

На нашу думку, основним завданням правового світогляду та однією з найактуальніших потреб сучасного суспільства є *забезпечення правомірної поведінки громадян*. Разом з тим це питання поставало перед суспільством споконвіку. Відмінності сьогодення у цьому секторі полягають в актуалізації базових філософських ідей правової ідеології [249; 334]:

- ідея справедливості як запорука миру без війн;
- ідея порядку як запорука економічного добробуту;
- установка позитивного права (презумпція невинуватості, рівноправ'я);
- легітимація влади (сутнісна властивість сучасної державної влади);
- ідея громадянського суспільства як сучасного державного ладу.

Сьогодення вказує на певну філософську дилему: чи, будучи ідеологією держави, правова ідеологія виступає одночасно і як ідеологія суспільства? Ця проблема належить до площини визначення цінності ролі держави та суспільства у формуванні правової ідеології та потребує відповіді на запитання: яке місце займає держава в українському суспільстві та навпаки – яке місце суспільства в Україні?

Виділимо основні напрями впливу держави на суспільство в Україні:

- формування і розвиток нових економічних відносин, включаючи плюралізм форм власності і ринкові відносини [355, с. 17];
- створення економічних, соціально-політичних і духовних передумов для творчої самореалізації особистості;
- наявність юридичної бази, що гарантує свободу політичних поглядів, громадських засобів масової інформації, право громадського контролю за законодавчою і виконавчою владою [89, с. 103].

Основними напрямками впливу суспільства на державу в Україні є:

- виникнення різноманітних форм трудових асоціацій, соціальних і культурних об'єднань, суспільно-політичних рухів;

- підпорядкування всіх форм суспільного життя закону, здатність незалежного правосуддя протистояти владно-адміністративній системі;
- створення розвиненої і розгалуженої системи участі народу в державному управлінні та системи місцевого самоврядування, здатної брати під свій контроль регулюючі функції держави, знижувати ступінь його втручання в приватні справи [103, с. 115].

Аналіз реалій щодо відповідності до зазначеного та визначення місця суспільства та держави в Україні засвідчує, що становлення високого правового рівня в суспільстві перебуває ще на етапі зростання та робить лише перші кроки: вказані вище особливості не мають поки що повного, а деякі й часткового відображення.

Рушійна сила прискорення цих процесів – це правова ідеологія. Вона є елементом правової системи та виступає як форма єдності держави і суспільства і одночасно – як сфера протистояння (боротьби) держави і суспільства за пріоритет ідеологічних тенденцій. Цю ситуацію сучасні українські філософи [1; 70; 249] пояснюють тим, що правова ідеологія забезпечує прямий і зворотний зв'язок суспільства і держави, вона виступає як необхідна умова існування громадянського суспільства і правової держави в їх відмінності та єдності.

Вітчизняний контекст правової та теоретико-правової думки про правову ідеологію пов'язаний із складнощами однозначної відповіді на запитання про визначення ролі правової ідеології у становленні правової держави та розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні.

Наша країна вже не може ототожнюватися з Росією, як це було за часів СРСР, членство в якому стало частиною історичного розвитку України. Для аналізу української правової ідеології та філософії прийняття її впливу в суспільстві розглянемо сучасні особливості правової ідеології «братів та сестер» нашої країни – інших колишніх радянських республік, чії долі було об'єднано з Україною упродовж майже всього минулого сторіччя. Цей аналіз дозволить визначити наявність або відсутність прогресу нашої країни як

незалежної держави порівняно з країнами, що мали схожий старт самостійності [1; 70; 198].

Першою за алфавітом є колишня Азербайджанська РСР, нині – Азербайджан. На сьогодні правова ідеологія цієї країни пов'язана зі стрімким економічним розвитком у зв'язку з промисловістю нафтовидобутку. Успіхи на цьому шляху молода країна не змушена більше поділяти на весь колишній радянський простір, що сприяє зростанню добробуту азербайджанського народу. Це сприяє консолідації азербайджанського суспільства, яке пов'язує правову ідеологію із забезпеченням можливостей для зовнішньодержавних ринкових відносин. Сформулювати цей ідеологічний правовий принцип можна як «ідеологія права на матеріальний добробут для себе та всієї країни».

Білоруський ідеологічно-правовий шлях розвитку все ще пов'язаний із філософією державного ладу СРСР. Республіка Білорусь на сьогодні залишається останньою авторитарною державою Європи з близькими до соціалістичних моделлю економіки і життєвим укладом. Сучасна білоруська філософсько-правова та теоретико-правова думка про правову ідеологію, на наш погляд, може бути сформульована як спроби вдосконалити або просто продовжити радянський стиль життя: економічно, політично та в правовому сенсі.

Ситуацію правової ідеології сучасної Вірменії науковці пов'язують із контрастом між певною опікою, яку надавало членство в СРСР, та подальшими політичними та економічними негараздами, що відбулися за часів незалежності цієї країни (війни, імміграція, відсутність економічного відновлення після землетрусу 1988 р. тощо). Гаслом сучасної правової ідеології Вірменії може виступати філософська думка про ліберальні правові погляди самопорятунку як про доцільний вектор розвитку не лише всієї країни, а й піднесення престижу самостійності кожного її громадянина.

Доволі обнадійливі перспективи вбачають дослідники в правовій ідеології Грузії [1, с. 57]. Ця країна першою почала реалізовувати західні мирні моделі державних зрушень («революція троянд», 2003 р.), дієво долати корупцію та

популяризувати національний менталітет та мову замість колишніх російських заміників. Відповідно правова філософія Грузії на сьогодні – це максимальна інтеграція до країн Євросоюзу, що сприяє престижу підтримки прав та свобод громадян.

Політико-економічна доля Естонії схожа на інші балтійські пострадянські держави. Виняток складає розвиток туристичної промисловості: Естонія має прибуток від туризму до її історичних місць. Особливістю країни є також найвищий рівень комп'ютеризації та інтернет-свободи. Філософія права в країні базується на демократичних ідеалах сьогодення.

Правова ідеологія сучасного Казахстану пов'язана із забезпеченням громадян можливостями для бізнес-розвитку: становлення ринкової економіки є філософією розвитку країни в цілому. Прибуток від видобутку нафти і газового конденсату, як і в Азербайджані, сприяє добробуту як держави, так і її громадян. Сучасна казахстанська філософсько-правова та теоретико-правова думка про правову ідеологію може бути сформульована так: «право на бізнес як право на життя».

Політико-економічні умови Киргизстану призвели до ісламізації цієї країни, що є радикально новою (порівняно з радянською) ідеологією розвитку правових систем держави. Релігійність, як філософія країни, отримала своє розповсюдження як певна реакція на суспільно-економічні негаразди після розпаду СРСР та, як моральна компенсація, на табуїзованість у ньому релігійних течій. Дослідники вказують, що ісламізацію киргизьке суспільство сприймає як піднесення духовності, що, зі свого боку, має позитивно відобразитися на правопорядку в країні [68, с. 19].

Латвія разом із іншими країнами Балтії здобула незалежність раніше від інших радянських республік. На сьогодні вона є представником європейської держави, правова ідеологія якої базується на західних демократичних стандартах, зокрема багато уваги приділено розвитку освіти (кількісному та якісному). Філософія латвійського ідеологічного самопозиціонування може бути

сформульована як підтримка іміджу країни-члена Євросоюзу, що пов'язано з увагою до дієвості на всіх рівнях прав та свобод людини й громадянина.

Інша балтійська держава Литва стала першою «ластівкою», що виборола незалежність у 1990 р. На сьогодні ця невелика країна (близько 3 млн. громадян) пишається патріотизмом та повним відстороненням від минулого. На відміну від близької Латвії, у Литві майже зникла з використання російська мова. Філософію цієї країни можна охарактеризувати як ідеологію незалежної меншості, яка знає та захищає свої права.

Наступна за алфавітом пострадянська республіка – Молдова. Сучасні проблеми держави пов'язані зі старінням нації через стрімку імміграцію молоді. Отже, громадяни, чії юнацькі роки пройшли за часів СРСР, складають у країні доволі помітну частину, що призвело до ностальгії за минулим державним ладом. Сучасна молдавська філософсько-правова та теоретико-правова думка про правову ідеологію полягає в певному балансуванні між радянським менталітетом більшості населення та правовими нормами Європи.

Російська Федерація також адаптується до західних стандартів життя, зокрема поступово формує серед верств населення так званій «середній клас», що є якісно новим утворенням на теренах СНД. Її філософію права можна означити як трансформацію старої країни до нових умов: формально правові норми існують, але ментально та фактично допоки не прийняті [198, с. 83].

Таджикистан, на нашу думку, досі живе за стандартами колоніальної радянської республіки. Можливо, це пояснюється тотальною схильністю більшості населення виїжджати на заробітки переважно до Росії. Цим Таджикистан відрізняється від інших пострадянських країна, жителі яких прагнуть мігрувати до країн Європи та США [345, с. 141]. Таджикицька філософія права полягає у пошуках ментальної незалежності країни від звичних пріоритетів та оцінок.

Туркменія інтенсивно розвиває газовидобувну промисловість. Патріотичні настрої там, як зауважують дослідники [198, с. 217], тісно межують з націоналізмом. Філософські концепції права в цій державі базуються на

поєднанні частини соціальних державних гарантій радянських часів (наприклад, безкоштовне користування газом для населення) з ідеологічними прагненнями влитися до західних країн.

Узбекистан коливається між апатією до будь-яких політичних зрушень та майже незмінним з минулого століття устроєм життя. Цьому сприяє ізолюваність країни від зовнішнього світу та відповідно іноземних ідеологічних впливів. Ідеологічно помітними є лише архітектурні зміни: знищення історичних пам'яток радянської епохи, що відбувалося під патронатом ідеї про символічність цих дій як демонстрації незалежності країни.

Можна констатувати, що переважна кількість країн-побратимів України ще досі має на «озброєнні» радянський менталітет, але майже всі прагнуть змін та європейського шляху розвитку. Різниця у другому пункті полягає у різному баченні цього шляху та можливостей його реалізації. Філософський погляд на такий стан речей, на нашу думку, може бути озвучено як зусилля подолати старе та розгубленість у визначенні, у чому саме полягає нове?

Серед особливостей, якими відрізняється наша країна як колишня радянська республіка, слід зазначити розчарування українців у своїх політико-економічних сподіваннях [103; 163]. Українську правову сферу в цьому сенсі можна охарактеризувати феноменом завищених та не підтверджених часом очікувань.

Наведена філософсько-правова ситуація в пострадянських країнах засвідчує, що вплив правової ідеології у правовій державі актуалізується через дієвість ідей порядку. При цьому права та свободи громадян розглядаються не лише в широкому сенсі своїх можливостей, а й вказують на один із фундаментальних принципів суспільної взаємодії: свобода від владарювання над собою (державні гарантії щодо нормованої оплачуваної праці), з одного боку та можливості для договірної свободи «панувати» (наймати працівників, займати владні посади) – з іншого [164; 373].

Ми робимо акцент на умовах праці як на фундаментальному постулаті сучасної філософсько-правової та теоретико-правової основи правової ідеології,

оскільки основною проблемою проаналізованих реалій колишніх країн-побратимів є проблема трудової імміграції громадян у зарубіжні країни через неможливість забезпечити матеріальний добробут для себе та своєї сім'ї на батьківщині [345, с. 209].

У цьому сенсі цікавим видається правовий кут розгляду імміграції заради добробуту як один з механізмів підтримки правопорядку в країнах, рівень забезпечення добробуту в яких не влаштовує частину населення яка іммігрує. Залишення країни заробітчанами є, на наш погляд, більш правовим шляхом, ніж вдаватися до кримінальних засобів збагачення на вітчизні через неможливість легального вирішення там своїх проблем. Певним чином це є проявом ідейно обумовленого протистояння держави й суспільства, що забезпечує динаміку між ідеологічними тенденціями системоутворювальних ідей правової ідеології. Результатом стає ідеолого-правова нормалізація або, як зазначалося вище, підтримання законопорядку альтернативними шляхами.

Значущість цього процесу для сучасності обумовлюється тим, що найважливішим напрямом дії правової ідеології, як елементу правової системи сучасного суспільства, є стимулювання законослухняної поведінки громадян, де чільне місце належить виховній функції. Не викликає сумнівів і те, що правова ідеологія займає важливе місце в системі засобів забезпечення правомірної поведінки громадян саме в силу зазначеної притаманної їй функції.

Аналізуючи сучасний стан філософсько-правової та теоретико-правової думки про правову ідеологію, визначимо *основні механізми* її розповсюдження.

Основною платформою впровадження правової ідеології в сучасному світі є вплив ЗМІ – мимовільна та цілеспрямована пропаганда певного стилю життя, у тому числі правових цінностей. Їх діяльність не лише презентує моделі соціальної взаємодії в суспільстві, а й виступає джерелами ідеологічного та правового виховання. Інший бік впливу ЗМІ – це певний зворотний зв'язок впливу суспільства на державу [10, с. 6]. Коли через «четверту владу» транслюється громадська думка щодо актуальних правових проблем сьогодення, висловлювання представників різних професійних груп та верств

населення надають можливість спостерігати ступінь ідеологізованості громадян та моделі правової поведінки, що реалізуються в повсякденній практиці життя. Це забезпечує «діалоговий» режим розвитку сучасної правової ідеології та врахування інтересів громадян всіх соціальних рівнів.

Можемо стверджувати, що ідеологічний механізм на інституціональному рівні потребує вдосконалення. У ньому доцільно більш активно використовувати недержавні установи, тобто структури громадянського суспільства. Останні дотепер ще не мають широкого розповсюдження в нашій країні і це, безумовно, слід виправити. З іншого боку, державні ЗМІ сьогодні відіграють визначальну роль у механізмі правової ідеології держави [10; 70], що вказує на:

- недовіру до суспільних інститутів, з одного боку, та пасивність у цьому сенсі самих громадянських активів – з іншого;
- неврегульованість державою плюралістичних координаційно-маніпулятивних можливостей ідеологічного впливу через ЗМІ.

Важливо реформувати на інституціональному рівні можливості інформаційного формування правосвідомості (механізми розповсюдження правової ідеології), поклавши значну частину «ідеологічної роботи» на недержавні установи (громадські об'єднання). На наш погляд, громадські ЗМІ мають більше можливостей впроваджувати правову ідеологію в суспільну свідомість, ніж державні структури. Це пояснюється ненав'язливістю перших та бюрократичною формалізованістю других: оптимальний вплив на людську свідомість відбувається більше шляхом обопільної співпраці (пропозиція певної інформації та її подальша добровільна обробка психікою респондента), ніж директивних настанов.

Інший механізм розповсюдження сучасної української філософсько-правової та теоретико-правової думки про правову ідеологію представлений освітніми установами: від дошкільних дитячих установ до вищих навчальних закладів. У них людина сприймає настанови щодо своєї правосвідомості, з

іншого боку – отримує можливість практикуватися в правовій поведінці (дотриманні суспільних норм) [21; 84; 172].

Цілеспрямоване правове виховання в системі освіти дозволяє більш осмислено та ефективно використовувати ідеологічний ресурс правової ідеології для досягнення соціально корисних цілей у межах виділених основних напрямків дії правової ідеології.

Зазначимо, що освіта є не тільки важливим чинником формування правосвідомості в цілому, але й фактором, що впливає на конкурентоспроможність нашої країни як розвиненої держави, яка готує фахівців високого професійного рівня. У цьому роль правової ідеології надзвичайно важлива: патріотично-ідеологічний вплив в освітніх закладах більше формує у громадян схильність докладати зусиль для піднесення добробуту у власній країні, ніж імміграція та використання свого професійного потенціалу на благо інших держав.

Безумовно, сьогодення вказує на те, що майбутнє нашої країни залежить від того, наскільки адекватно і творчо вона зможе відповісти на глобальні потреби та доленосні політико-економічні виклики. Отже, правова та ідеологічна сфери мають стати одними з основних філософських течій вітчизняної освітньої сфери.

Аналіз сучасних державних зрушень у цьому питанні засвідчує, що українська освіта поступово приймає західні стандарти, а саме [172, с. 14]:

- посилює університетську автономію;
- забезпечує дослідні свободи і стимулює наукову роботу.

Одночасно ці кроки багато в чому орієнтуються й на колишні радянські традиції централізації, що надає можливості для бюрократичних зловживань або саботування. Шляхами подолання такої ситуації, на нашу думку, є:

- особлива увага до навчальних програм на предмет впровадження якісного правового впливу на формування правосвідомості молодих громадян;
- партнерство з іноземними університетами для запозичення позитивних моделей реалізації ідеологічного впливу;

- активне залучення іноземних студентів та викладачів для вироблення навичок культурного обміну.

Отже, наведені механізми розповсюдження правової ідеології ілюструють тісний зв'язок її з іншими елементами правової системи та культури суспільства. Можливо, у цьому проявляється ще одна сучасна особливість ідеологічної сфери: залежність від засобів впровадження та розповсюдження. Максимальне використання функціонального потенціалу правової ідеології у межах цих напрямів здатне призвести до оптимізації функціонування всієї сучасної правової системи, оскільки правова ідеологія виступає її системоутворювальним елементом.

Також зазначимо, що сучасна українська філософсько-правова та теоретико-правова думка про правову ідеологію залежить від практичної реалізації системи цінностей суспільства та розуміння ним загальнолюдських цінностей. Національний контекст тут полягає в тому, що культури різних країн продукують різне розуміння цих цінностей та різну їх реалізацію. Маємо на увазі узагальнені уявлення людей про цілі та засоби досягнення домагань, норми своєї поведінки, орієнтири правосвідомості, з якими індивіди та соціальні групи співвідносять свої дії.

В Україні, як і в розглянутих вище пострадянських країнах, у результаті зміни суспільного устрою спостерігався політико-правовий та ідеологічний перехід від адміністративно-командної системи державного ладу до системи, заснованої на ринкових відносинах. Внаслідок цього відбулися розлади та знищення громадських груп та інститутів, втрата особистісної ідентифікації з колишніми соціальними структурами тощо. На ідеологічному рівні це відобразилося падінням авторитету нормативно-ціннісних систем свідомості «старого зразка» під впливом пропаганди ідей та принципів нового політичного мислення (незалежність, права й свободи, ідеї демократії тощо). Основним із таких принципів, на нашу думку, є той, що життя людей все більше індивідуалізується, а регламентування ззовні їх дій – зменшується.

Останнє положення також підкреслює відмінності філософії сучасної правової ідеології від колишньої: незалежна Україна формує умови, за яких члени її суспільства повинні розраховувати на себе, ризикувати, робити вибір й нести за нього відповідальність. Це рух більшої свободи людини у виборі цілей та засобів їх досягнення. За радянських часів значно більшою була опіка держави над громадянами, що відображалось її контролем над усіма аспектами життя (обов'язковість праці для всіх громадян, регламентація продукції вжитку та ін.).

Таким чином, аналіз сучасної української філософсько-правової та теоретико-правової думки про правову ідеологію показав таке:

- Україна належить до романо-германської правової сім'ї, яка відрізняється від англо-американської динамічністю, розгалуженістю, поділом приватної та публічної влади тощо;

- філософія сучасного українського права базується на пріоритеті правових цінностей на протиположності політичним (як це було за радянських часів) або релігійним (як в епоху до СРСР);

- чинні особливості формування правосвідомості громадян фундаментуються на забезпеченні правомірної поведінки шляхом насадження загальнолюдських цінностей;

- політико-правова ситуація в пострадянських країнах характеризується формуванням своїх ідеолого-правових концепцій: спадок радянської правової ідеології ще досі чинить вплив на політико-економічний стан цих країн (окрім держав балтійського блоку), а імміграція заробітчан є одним зі шляхів уникнення кримінального збагачення на батьківщині;

- найважливіший сучасний напрям правової ідеології полягає в стимулюванні законослухняної поведінки громадян, що забезпечується через такі *основні механізми* її розповсюдження, як державні й громадські ЗМІ (громадські потребують підвищення активності) та правове виховання через систему освіти всіх рівнів, у якій доцільно приділяти увагу цілеспрямованому формуванню правосвідомості громадян.

1.3. Методологічні проблеми дослідження правової ідеології

Феномен правової ідеології має специфіку балансування на межі цивільного та правового статусу:

- як ідеологія – володіє ознаками соціальних процесів життя суспільства;
- як правова ідеологія – пов'язаний із профілактикою небажаної в суспільстві поведінки та спрямовує соціум до певних ідеалів правопорядку.

Це вказує на те, що на відміну від інших наукових галузей ідеологія в цілому та правова ідеологія зокрема потребують відокремлення від будь-якої специфічної парадигми методологічного аналізу через загрозу упередженості та обмеженості досліджень під кутом певної системи світосприйняття.

Тому видається, що доцільний методологічний шлях вивчення правової ідеології полягає в комбінуванні засобів, принципів та методів наукових досліджень, які зазвичай використовуються для вивчення соціальних феноменів. Йдеться про перенос інструментарію інших наук, відсіювання невідповідного й адаптацію того, що виявиться найбільш адекватним до цілей дослідження.

На нашу думку, методологія дослідження правової ідеології – це система наукових принципів, форм та способів дослідницької діяльності, що використовуються для пізнання особливостей досліджуваного феномену через розкриття закономірностей його функціонування та розвитку. Ця система складається з п'ятиступеневої структури принципів та методів [23; 121; 148; 150]: 1) фундаментальних наукових принципів; 2) теоретичних методів; 3) загальнонаукових методів пізнання; 4) конкретно-наукових методів (методів конкретних наук); 5) історико-філософських методів.

I. Фундаментальні наукові принципи мають загальнонауковий характер, оскільки засновані на узагальнених, філософських положеннях, що віддзеркалюють найбільш істотні властивості об'єктивної дійсності та

свідомості з урахуванням наявного досвіду, здобутого в процесі пізнавальної діяльності людини.

У контексті методологічних проблем дослідження правової ідеології, можна виділити такі фундаментальні (загальнонаукові) принципи, що прийнятні для використання при проведенні досліджень як у сфері права, так і в ідеологічній сфері [183; 205].

Принцип об'єктивності пропонує розглядати правову ідеологію, виходячи з внутрішньодержавних, тобто суспільних уявлень про неї: незважаючи на свій нематеріальний характер, правова ідеологія повинна реально і точно відображати дійсність.

Тим часом досягнення об'єктивності часто ускладнене, особливо в сфері соціальних явищ, через причини політичного характеру, емоційне сприйняття особистістю суспільних процесів та отриманих у процесі дослідження результатів. Тому, на нашу думку, завдання дослідника – зберегти об'єктивність, незважаючи на обставини об'єктивного та суб'єктивного характеру, бо тільки за таких умов отримані науково-дослідні дані можна вважати науково-валідними.

Принцип розвитку передбачає розгляд правової ідеології в динаміці її вирішальних перетворень: 1) аналіз її змін як у кількісному, так і в якісному відношенні – висхідний і низхідний, прогресивний і регресивний, від нижчого до вищого, від простого до складного, від випадкового до необхідного і т. ін.; 2) вплив правової ідеології на соціокультурні системи.

Принцип системності визначає аналіз правової ідеології в єдності, взаємодії та взаємозв'язку її, держави і суспільства, розглядаючи це як елементи єдиної соціальної системи. Така системність, на нашу думку, сприяє всеосяжності пізнавального процесу та спробам досягнення гносеологічного ідеалу. Однією з особливостей системності є взаємозв'язок використовуваних формалізованих і неформалізованих засобів і методів дослідження елементів правової ідеології (права та ідеології) різного рівня: від правосвідомості до ідеологічної пропаганди.

Ґрунтуючись на принципі системності, системний підхід як метод дослідження правової ідеології, на нашу думку, ставить перед дослідником завдання, які зводяться до того, щоб встановити:

- ідеологічну систему, в якій право – це об'єкт трансформації;
- підсистеми права як потенційні ідеологічні елементи;
- наявність та якість зв'язків і відносин між правом та ідеологією у вказаних вище структурах.

Системний підхід ґрунтується на утвердженні принципу, що кожна система, зі свого боку, є підсистемою для іншої, більш масштабної. Наприклад, система правової ідеології виступає похідною стосовно права як самостійної системи. Одночасно, галузь права також є складовою частиною стосовно ідеології в цілому.

Системний та системно-структурний аналіз має на меті виявлення функціональних зв'язків між елементами, встановлення чинників, що забезпечують єдність системи. Важливе значення у контексті правової ідеології, на нашу думку, належить встановленню ієрархічних відносин у її системі і засобів, які її забезпечують, а також координаційних правових зв'язків та засобів їх реалізації.

Діалектичний принцип відображає взаємозв'язок і суперечливий розвиток явищ дійсності завдяки детермінізму – об'єктивній причинній зумовленості явищ, ізоморфізму – відносин об'єктів, що відображають тотожність їх будови. В ідеологічному секторі діалектика визначає систематизовані правила пізнання права та, так би мовити, соціологічні настрої суспільства. Діалектичність підходу тут полягає передусім у вивченні всіх сторін права та ідеології, а також їх зв'язку з іншими сферами життя, де реалізуються їх властивості. Наприклад, неможливе вивчення права та правопорядку без контексту суспільства, у вимірі якого вони існують. З точки зору сучасної філософії, суспільство – це сукупність різних частин та елементів, які тісно пов'язані між собою, постійно взаємодіють та становлять собою окремий цілісний системний організм [195; 336; 368].

Враховуючи цю цілісність, при вивченні правової ідеології суспільства необхідно приділити увагу й таким «вбудованим» у нього елементам системи, як політика, культура, економіка та ін. Останній тезис підтверджує й те, що перераховані соціальні феномени – це структурні компоненти суспільного ладу, покликані виконувати найважливіші функції з метою збереження і розвитку самого суспільства. Їх наповнення, зміст та вектор розвитку зумовлені існуючими соціальними, культурними та економічними умовами.

Саме діалектичний принцип перш за все дозволяє трактувати особливості правової ідеології з позиції пізнання дійсності. Це аргументується тим, що діалектика як філософський загальнонауковий принцип є відображенням об'єктів у свідомості людини і становить собою методологічне вчення про закони розвитку від природного до духовного, матеріального та ідеального. Діалектика як метод наукового дослідження в секторі правової ідеології є особливим способом мислення в пізнавальній діяльності людини.

Методологічні принципи загалом можуть бути *жорсткими і гнучкими* [121, с. 14]. Перші дозволяють досліджувати право тільки в константному ідеологічному напрямі, без урахування інших чинників (наприклад, структурний підхід у правовій ідеології, без урахування інших аспектів). Другі, відрізняючись гнучкістю і великим діапазоном, сприяють вивченню правової ідеології в різних аспектах. Так, наприклад, функціонально-прагматичний підхід полягає в запозиченні окремих методів або користуванні їх результатами з суміжних та навіть віддалених наук (соціології, психології, лінгвістики та інших наукових галузей).

II. З урахуванням природи феномену правової ідеології методологічною основою її дослідження, що базується на перерахованих вище принципах, на нашу думку, є теоретичний метод.

Його основу складає сходження від конкретного до абстрактного, що є необхідною стадією пізнання предмету правової ідеології й виступає основним засобом філософського пізнання правової реальності та потенційних

можливостей, які чинить ідеологічний вплив на дійсність. Це відбувається за допомогою такого інструментарію.

Абстрагування (від лат. abstractio – відволікання) – становить собою якісно новий етап, стрибок у розвитку наукового пізнання, що, безсумнівно, збагачує емпіричні знання. Це перехід від різноманіття рис, відносин і зв'язків, властивих ідеологічним процесам, до закономірностей, повторюваних у поточному правовому стані.

Теоретичне пізнання не пояснених чинників призводить до утворення понять, що відображають загальні властивості й зв'язок таких взаємопов'язаних елементів правової ідеології, як система правових норм, джерела правопорядку, недоліки законодавчої, виконавчої та правотворчої систем, колізія юридичних норм та ін. Сходження від конкретного до абстрактного знаходить широке застосування в процесі вивчення нових явищ і чинників, які з об'єктивних обставин не можуть бути пояснені за допомогою наявних знань.

Абстрагування як метод вивчення правової ідеології полягає в теоретичному виділенні і розгляді ідеологічних процесів, яких у матеріальному сенсі не існує (наприклад, при створенні нової правової ідеології на теренах, де раніше панував хаос). Воно забезпечує тут процес уявного виділення окремих сторін, властивостей, якостей або відносин ідеологічних впливів на суспільство з одночасним відволіканням від інших характеристик певної реальності, що в цьому дослідницькому контексті не розглядаються як визначальні.

Абстрагування дозволяє глибше пізнати правову ідеологію через її властивість більшої потенційності результату, ніж уваги до поточного правового стану.

Ідеалізація (від грецьк. idea – образ, уявлення) як метод аналізу правової ідеології найбільш повно, на нашу думку, відповідає характеру досліджуваного явища. Вона становить собою мисленнєвий процес, що передбачає виділення правової ідеології як абстрактного об'єкту, який принципово не існує в об'єктивній реальності, що й є віддзеркаленням правової ідеології: не реальність, а надії на її перспективи або вектор.

Ідеалізація виступає в ролі засобу наукового аналізу, основи теорії філософсько-соціологічного типу правової раціональності цього культурно-історичного етапу. Тобто, на нашу думку, ідеалізація є формою вираження абстрагування правової ідеології від дійсності з тим, щоб знайти найбільш доцільну відповідність першого та другого. Ілюстрацією зазначеного виступає те, що саме в процесі ідеалізації відбувається граничне відволікання від реальних властивостей і якостей ідеології з одночасним введенням у її зміст утворених правових понять та ознак, які не існують у реальності (наприклад, вдосконалення правової сфери через внесення в неї нових, які не існували до того, положень).

Стосовно проблем методологічного пізнання правової ідеології відзначимо складнощі застосування таких універсальних принципів наукового пізнання, як індукція та дедукція. Оскільки вони ґрунтуються на співвідношенні дискретності та цілісності реальності, це створює певний дисонанс у їх застосуванні до соціального явища правової ідеології через її більшу орієнтованість на майбутнє, ніж на сучасні реалії.

Наше ствердження базується на тому, що *індукція* (від лат. *inductio* – наведення) – це метод пізнання, заснований на умовиводах від часткового до загального, коли свідомість рухається від окремого уявлення про право до загального пізнання феномену правової ідеології в цілому. Між тим, суб'єктами пізнання правової ідеології є одразу три різні соціокультурні утворення: суспільство, держава та зовнішньодержавні суб'єкти (інші держави та окремі індивіди). Тому встановити причинні зв'язки, ґрунтуючись на повторенні і взаємозв'язку істотних властивостей правової ідеології, є дещо проблемним через певний антагонізм вказаних суб'єктів. З цієї ж причини складно перейти й до виявлення загальних причинних зв'язків.

Також зазначимо, що через те, що індуктивні умовиводи не дають достовірного знання, а тільки «наводять» на думку щодо його виявлення, індуктивне вивчення правової ідеології може призвести до «відірваності» такого теоретизування від реалій життя.

Менші труднощі у методологічному сенсі, на наш погляд, виникають при застосуванні *дедукції* (від лат. *deductio* – виведення). Як метод пізнання правової ідеології вона є протилежною індукції, оскільки заснована на умовиводах від загального до приватного. У нашому випадку, дедукція реалізується через дослідження окремих правових категорій через призму ідеологічної системи, до якої вони належать.

Разом з тим, багато дослідників [130; 256] вказують, що у реальному пізнанні правової ідеології дедукція та індукція взаємозалежні. Це ілюструє, що конструктивність дедуктивного методу пов'язана з предметно-практичною та соціокультурною діяльністю людини у цій площині: від правозастосування до правосвідомості. Інакше кажучи, його ефективність обумовлена накопиченням і теоретичною інтерпретацією ідеологічного емпіричного матеріалу:

- аналіз і синтез правового прогресу – рівень правопорядку, правосвідомості тощо;
- мисленнєвий і дієвий процес розчленування ідеологічного феномену як цілого на складові частини, з подальшим набуттям «втраченої» цілісності (аналіз, синтез та ін.).

Методи *класифікації* та *узагальнення* у контексті досліджуваного явища забезпечують логічне впорядкування правових об'єктів і процесів ідеологічної реальності. Виділяють: 1) природну класифікацію, у межах якої виявляються суттєві подібності та відмінності ідеологічних об'єктів (наприклад, правової ідеології від політичної); 2) штучну класифікацію (скажімо, термінологічний ідеологічний апарат).

Класифікація як науковий метод полягає в роз'єднанні безлічі ідеологій і подальшому об'єднанні їх в групи (економічні, культурні ідеології тощо), на основі чого виділяються ознаки наявності, відсутності або ступінь прояву певного явища, у подальшому – критерії віднесення ідеології до тієї чи іншої групи.

Метод узагальнення реалізується в межах виділення загальних ідеологічних властивостей правової ідеології й визначення в ній ознак та

якостей права, ідеології, явищ і процесів соціокультурної дійсності, де вони простежуються. Отримане узагальнене знання відображає поглиблене сприйняття реальності, у якій перебуває суспільство та держава, свідчить про подальше проникнення в сутність правової ідеології.

Зазначимо, що теоретичні методи є лише орієнтирними вимогами, хоча й необхідними науковими засобами. Більш конкретні знання інші науки отримують, застосовуючи власні наукові методи. Їх творче використання у вивченні правової ідеології значною мірою полегшує шлях до об'єктивності, виступає гарантом від помилок і отримання недостовірних фактів.

Зміст загальнонаукових методів складають прийоми і способи, що застосовуються в процесі пізнання особливостей ідеології й права окремо та при їх об'єднанні в єдиний сектор правової ідеології зокрема. На нашу думку, за допомогою цього здобуваються нові знання в системі філософського узагальнення методологічних проблем дослідження аналізованого нами явища.

III. До методів дослідження правової ідеології відносяться й загальнонаукові методи пізнання, що взаємодоповнюють один одного [121; 239; 241]. Саме в процесі їх взаємодії, на нашу думку, формується адекватне уявлення про об'єктивну ідеологічну реальність правової дійсності в її цілісності.

Так, *аналогія і подібність* у контексті методологічного інструментарію вивчення правової ідеології має прояв у виявленні подібних елементів у таких різних системах, як право та ідеологія. Аналогія (грец. *analogia* – відповідність) дозволяє виявляти вказані подібності в правовідносинах та в усіх інших ситуаціях соціальної взаємодії, як у аспектах і якостях нетотожних ідеологій різних груп.

Подібність у досліджуваній нами сфері – це варіант аналогії, який використовується для порівняння аналогічних ідеологічних особливостей у різних сферах людського життя та виявлення в них саме правової ідеології, а не політичної чи якоїсь іншої. Наприклад, виділяють подібність ідей прагнення до вдосконалення правопорядку у пропозиціях політичних партій та у

законотворчості загалом. Різниця полягає у різному масштабі цих ідей, що й визначає приналежність до різних ідеологічних груп.

Моделювання та уявний експеримент як методи дослідження правової ідеології виявляються вимірюванням співвідношення між реальною правовою ідеологією та її потенційним аналогом. Моделювання (від фр. *modell* – зразок) – метод, при якому оригінальна правова ідеологія заміщається моделлю, спеціально створеною для її вивчення.

Моделювання, на нашу думку, є одним із найбільш оптимальних методів дослідження правової ідеології. Воно застосовується тоді, коли вивчення об'єкта, явища або процесу неможливе або утруднене. У досліджуваному нами контексті моделювання виступає засобом визначення кінцевої мети потенційних можливостей ідеологічного трансформування правової дійсності сьогодення.

Одним із різновидів моделювання у правовій ідеології слід вважати уявний експеримент. За допомогою наукового підходу, використовуючи аналітичний матеріал, спираючись на теоретичні знання та емпіричні дані, здійснюється конструювання ідеальних ідеологічних моделей правової дійсності для певного суспільства. Проаналізувавши умови які взаємодіють з цією моделлю, можна дослідити та розкрити сутність теоретичної проблеми, наприклад, впровадження нових ланок правопорядку.

В уявному експерименті дослідники зазвичай оперують ідеальними об'єктами та ідеальними умовами, які на них впливають [55; 102]. Уявні умови конструюються на основі як експериментальних, так і теоретичних методів аналізу поточної та потенційної ідеологізації права та можливостей розвитку цих процесів.

Також все більше застосування у праві та інших суспільних науках отримує *аксіологічний метод* (ціннісний). Його основа у цьому контексті – теорія ідеологічних цінностей і правових оцінок. Методологічні проблеми дослідження правової ідеології полягають тут у складнощах визначення такого суб'єктивного уявлення, як цінність тих чи інших правових ідей.

На наш погляд, для людини характерно намагатися визначити, що для неї є цінним, корисним, які явища і предмети значущі не лише для неї самої, а й для групи людей, до якої вона належить (суспільства, держави, інших макросистем тощо). Дослідники цієї ланки ставлять собі за завдання визначити цінність ідеологічних явищ та правових процесів, які піддаються взаємному впливу [239; 241].

Об'єднана наукова думка з цього приводу полягає у тому, що ідеологічна цінність вимірюється рівнем правосвідомості як окремих громадян, так і суспільства в цілому.

IV. Конкретно-наукові методи (методи конкретних наук) є четвертою ланкою в системі методології дослідження правової ідеології. Вони засновані на виділенні тотожного в еволюції філософії правової ідеології й можуть слугувати об'єктивним критерієм валідності специфічних методів.

Такі методи визначаються особливостями правової ідеології як наукової галузі в плані права – предмета дослідження та ступеня його теоретичної розробленості. Вони складають основу методологічної бази дослідження (теорію методу). Чим глибше така теорія відображає реальну сутність об'єктів, їх взаємозв'язок і функції, тим ефективнішими є результати її застосування.

Серед конкретно-наукових методів у контексті правової ідеології, на нашу думку, найбільш ефективними є формально-логічний метод, конкретно-соціологічний та метод порівняльного правознавства (державознавства).

Формально-логічний метод – засоби і способи логічного вивчення права. Заснований на поняттях, категоріях, правилах і законах формальної логіки, цей метод дозволяє досліджувати право та його ідеологічні можливості відокремлено від інших соціальних феноменів (політики, економіки, культури, релігії, моральності тощо).

Застосовуючи цей метод, можна абстрагуватися, наприклад, від проблем практичного впровадження правової ідеології, ефективності її впливу на суспільство та ін. Ідеологія розглядається як формально визначена,

взаємопов'язана з правом і строго фіксована система правил, побудована за принципом співвідпорядкованості й несуперечності правових норм.

На користь цього методу свідчить і те, що логічний закон тотожності, відсутності суперечностей, виключення чинників третього порядку надає достатні, на нашу думку, підстави для встановлення особливостей права та ідеології як логічної та єдиної системи, де правотворчість і правозастосування розглядаються відповідно до логічних форм мислення та операцій, правил формулювання суджень та умовиводів.

Конкретно-соціологічний метод дозволяє вивчати окремі аспекти досліджуваного явища, наприклад, кількісну (кількість потенційних правових нововведень) та якісну (глибина та радикальність ідеологічно планованих правових змін) складові частини системи правової ідеології.

Також цей метод спрямований на дослідження суб'єктивного стану об'єктивної правової реальності у суспільстві:

- рівень впровадження правової ідеології;
- ступень прийняття та погодженості з нею у суспільстві;
- емоційне ставлення до тих чи інших положень правової ідеології;

рівень правової поведінки (правова обізнаність, загальна правова культура, періодичність випадків застосування правових знань тощо).

Метод *порівняльного правознавства* передбачає вивчення різних ідеолого-правових систем, у тому числі соціальних, шляхом виявлення загальних та спеціальних правових ознак подібних явищ. Отримані знання можуть бути використані при вдосконаленні процесу формування правової ідеології. Вони необхідні для формування єдиного правового простору, координації зусиль різних, передусім європейських держав, для вирішення глобальних проблем людства [221, с. 201].

Порівняльний метод передбачає такі стадії дослідження:

- вивчення впливу правової ідеологій як автономного утворення і виявлення її істотних якостей і рис;

- порівняння досліджуваних ознак аналогічних інститутів (ідеологій різних секторів) і встановлення на цій основі подібностей та відмінностей;
- оцінку ознак відмінностей з позиції національної конкуренції на міжнародній арені [221; 223]. Така оцінка може здійснюватися з позиції панування у суспільстві правових ідеалів: справедливості та ефективності практичного застосування законодавства, рівня правового розвитку за певний історичний період тощо.

V. Історико-філософський метод – п'ята ланка виокремленого нами методологічного інструментарію вивчення правової ідеології. Вона становить собою поєднання двох дослідницьких імперативів: аналітичної емпіричної реконструкції та пояснення історико-філософських явищ, що дозволяє вивчати історичну дійсність, ідейно-філософські та правові історичні етапи на основі інтерпретації фактографічного матеріалу [30; 55; 121].

Зазначений метод дозволяє здійснювати характеристику генезису основних форм та історичних рис правової ідеології, етапів її трансформації та еволюції, глибше зрозуміти сучасні особливості та перспективи досліджуваного феномену.

На наш погляд, важливим є детальне вивчення історії об'єднання права та ідеології в єдиний сектор правової ідеології, що зумовлює адекватність представлення цілей, завдань і змісту ідеологізації права через аналіз особливостей цих явищ у їх минулому, колишньому та теперішньому соціальному й політичному призначенні. Як вказують дослідники, у площині правової ідеології це дозволяє [30; 76; 96]:

- з'ясувати і розкрити глибинні закономірності походження цього соціокультурного явища;
- визначити розвиток та зміни ідеології й права окремо та в їх об'єднаному стані;
- упорядкувати і структурувати результати пізнаного.

Загалом історико-філософське дослідження базується на тому, що право, з одного боку, є одним із консервативних феноменів соціобуття та реалізується

в сталих формах правопорядку (підтримання законслухняності, яка по-різному розумілася впродовж різних історичних етапів). З іншого боку, право видозмінюється разом зі зміною потреб суспільства та еволюційною трансформацією цінностей. Відповідно змінюється й ідеологія права, залежно від генезису права, яке виступає вихідним пунктом.

Генезис права, зі свого боку, визначається не лише нематеріальною теоретичною основою мисленнєвої діяльності людини, але й середовищем, тобто умовами, які на неї впливають:

- географічними, матеріальними, економічними, політичними, національними;
- конгломератом різних соціокультурних рухів, домагань, цілей тощо;
- розділенням сфер буття, які потребують правового регулювання: право індивідуальне, право національне, право державне, право міжнародне.

Серед вітчизняних науковців поширена думка про те, що під вихідним пунктом тут слід розуміти витoki думки про право, уявлення людини про право та її сприйняття цього права, практику встановлення засад правопорядку, правосвідомості та спроби її вдосконалення (початок правової ідеології), тобто – правові першоджерела [121, с. 34]. Першоджерела правової ідеології, тобто правові норми та ідеологія, яка їх супроводжує, вбачають у виникненні теократичної системи, побудованої на синтезі різноманітних віянь прадавніх часів (культів, релігії, етики, звичаїв, побуту) [121; 130].

Отже, ланки розвитку культурних сфер у суспільстві, перетинаючись та видозмінюючись, виступили праобразом сучасного права. А напрямки (ідеї, вектори) цього розвитку стали базисом правової ідеології.

Зазначимо, що сучасне право характеризується відділенням від релігії або інших соціокультурних атрибутів. На нашу думку, одним із філософських критеріїв оцінки якості прийняття права у поточному історичному проміжку є бажаність переходу від споживацького ставлення до правової сфери (намагання уникнути відповідальності та використовувати правові норми у своїх особистих цілях) до рівня внутрішньої морально обумовленої погодженості з правом, як із

вимогами поведінки на ґрунті честі та обов'язку гідних членів правового суспільства [386].

Таким чином, методологічні проблеми дослідження правової ідеології характеризуються об'єднанням системи наукових принципів та методів, що використовуються в наукових галузях вивчення інших соціальних явищ. Ми виділили з цього методологічного інструментарію такі:

- фундаментальні наукові принципи: об'єктивності, розвитку, системності, діалектичний. Проблемною частиною тут є вплив на сприйняття досліджуваного феномену взаємопов'язаних із ним явищ політики, суспільних рухів тощо;

- теоретичний метод: абстрагування, ідеалізація, індукція, дедукція, класифікація та узагальнення. Проблемною частиною тут є загроза переважання більшої потенційності результату, ніж уваги до реалій життя, відстороненість від нього, умовиводи замість конкретної програми дій, залежність від емпіричного матеріалу, що має нестійку природу (рівень правопорядку, правосвідомість);

- загальнонаукові методи пізнання: аналогія і подібність нетотожних об'єктів, моделювання та уявний експеримент, аксіологічний метод. Проблемною частиною є труднощі об'єктивізації суб'єктивних оцінок філософської значущості широкого спектру правових ідей;

- конкретно-наукові методи: формально-логічний метод суджень та умовиводів, конкретно-соціологічний метод дослідження суб'єктивного стану об'єктивної правової реальності, порівняльного правознавства. Проблемною частиною виступає необхідність всеосяжності всіх правових та ідеологічних елементів складного процесу правової ідеології в контексті суспільної динаміки;

- історико-філософський метод дозволяє досліджувати умови, в яких формувалася правова ідеологія: географічні, матеріальні, економічні, політичні, національні, соціокультурні, тощо.

1.4. Інтегративний характер категорії правової ідеології

На нашу думку, під інтегративним характером правової ідеології у цьому контексті доцільно вбачати сучасне нове розуміння права. Така концепція передбачає створення нового типу сприйняття права на основі вже наявних класичних концепцій: нормативної, природно-правової, соціологічної, історичної тощо [5; 125].

Це можливо шляхом розгляду права як комплексного, багатогранного явища, яке постійно розвивається й становить собою систему елементів та зв'язків між ними. Така модель включає все різноманіття проявів чинності права та відповідає вимогам вчених щодо сучасного суспільства і держави [274; 351]. Сприйняття та оцінювання права як багатоаспектного та багатоваріантного феномену дозволить зрозуміти його роль у житті суспільства та особистості.

Разом з тим ми розглядаємо інтеграцію як процес встановлення оптимальних зв'язків між відносно самостійними соціальними об'єктами. Тому інтегративний характер категорії правової ідеології пов'язаний із процесами зближення правових інститутів, спрямованими у бік взаємної співпраці. За допомогою цього досягається встановлення оптимальних зв'язків між відносно самостійними соціальними феноменами. Для глибшого розуміння означених процесів розглянемо в загальних рисах об'єкт, предмет, функції та методи тих соціальних феноменів, які, на нашу думку, найбільш повно відображають вплив правової ідеології на суспільне життя.

Визначення правової ідеології як категоріального елемента обумовлюється тим, що вона є саме категорією права та системоутворюючою складовою низки правових дисциплін: філософії права, теорії держави і права, історії політико-правових вчень, соціальної філософії.

Теорію держави і права у контексті нашого дослідження доцільно розглядати як систему знань про державно-правові явища, що спирається на панівну в суспільстві систему соціальних відносин. *Предметом теорії*

держави і права відповідно є вивчення особливостей виникнення, розвитку та зміни державно-правових явищ [31; 72; 382].

Вітчизняні науковці відмічають [155; 188], що теорія держави і права – це базова юридична наука, яка вивчає загальні питання походження, становлення, розвитку і функціонування держави та права. Її *предмет* – це феномен існування держави і права, погляд на них з позиції інших наук, держави і права. *Об'єктом* тут виступає все те, що існує до того, як наука направляє на нього свою увагу (навколишня дійсність).

Структуру теорії держави і права як науки складають сукупність ідей, поглядів, уявлень, теорій про загальні питання походження, становлення, розвитку і функціонування держави і права.

Функції теорії держави та права (відображення ефективності цієї науки для правого вдосконалення суспільства) у площині нашого дослідження є такі:

- онтологічна – пошуки відповідей на філософські питання буття суспільства, зокрема, ролі в ньому держави і права;
- гносеологічна – виявлення сутності та природи теорії держави і права, накопичення теоретичних знань з цього питання;
- ідеологічна – вплив висновків та досягнень цієї науки на правосвідомість, правову культуру окремого індивіда та на державну ідеологію в цілому;
- евристична – пошук можливостей використання результатів досліджень цієї науки у відкритті нових закономірностей у ній, походження, становлення, розвитку і функціонування держави і права;
- освітня – відображена в тому, що наука теорії держави і права створює теоретичну базу для професійної підготовки фахівців у вигляді відповідної навчальної дисципліни;
- методологічна – наука теорії держави і права, будучи основоположною юридичною наукою, виробляє систему понять і категорій, на основі яких будуються інші юридичні науки.

Методи теорії держави і права поділяються на:

- загальні, основним з яких є метод філософської діалектики, що включає шляхи вирішення проблем: логічний, єдності логічного та історичного, системно-структурний;
- приватні: формально-догматичний (юридико-технологічний), соціологічний, статистичний, конкретно-історичний та порівняльно-правовий;
- спеціальні – методи, засновані на досягненнях суспільних і технічних наук: математичні, кібернетичні, психологічні тощо.

Враховуючи зазначене, *інтегративний характер категорії правової ідеології на стику теорії держави і права* проявляється у тому, що правова ідеологія як елемент правової системи суспільства в сучасній теорії держави і права повинна надавати фундаментальні підстави для її вивчення [5; 213]. У наш час такі підстави поки відсутні, є лише їх розвиток, формування. Це створює необхідність теоретико-правового дослідження можливостей становлення правової ідеології на державному, суспільному та індивідуальному рівнях.

Правова ідеологія як елемент правової системи сучасного суспільства тісно пов'язана з теорією держави і права, що виражається в ідеологічних процесах, які супроводжують формування правової держави і громадянського суспільства. В останньому, на нашу думку, проявляється соціальний потенціал правової ідеології як елемента правової системи, її роль в становленні суспільного ладу, правової політики держави, правовому вихованні, легітимації державної влади, визначенні напрямів використання цього потенціалу тощо.

Аналізуючи сучасні правові системи [24; 292; 357], ми виходили з принципу множинності структур правової системи суспільства, щоб виявити інтегративний характер правової ідеології у контексті теорії держави і права.

Романо-германський тип правової системи, до якої сьогодні належить Україна, відповідає ліберальному варіантові політичної системи суспільства. Це визначає інтегративність та зв'язок правової ідеології та теорії держави і права: правова ідеологія становить собою основний елемент правової системи

сучасної держави і права та включає в себе систему правових ідей, механізм інтерпретації цих ідей, а також систему державних і громадських інститутів, які впроваджують її положення в правосвідомість.

На нашу думку, базовими ідеями правової ідеології виступають ідеї порядку, справедливості в державі та праві. Основне значення правової ідеології як елемента правової системи для суспільства полягає в стимулюванні процесу побудови правової держави та розвитку свідомої (не через страх покарання, а за власним бажанням) правомірної поведінки громадян.

Правова ідеологія скеровує процеси створення ідеологічного балансу між інтересами індивідів і їх груп, експонованих громадянським суспільством і загальнодержавними інтересами. Цей баланс на ідеологічному рівні відбивається в діалектичному взаємозв'язку ідей порядку і справедливості в системі правової ідеології держави та її правової сфери.

Наступною ланкою розуміння досліджуваної нами теми є історія політико-правових вчень – політики, теорії держави і права, інших юридичних дисциплін в історичному контексті. Їх теоретичні засади досліджуються та висвітлюються різними гуманітарними науками – юриспруденцією, філософією, соціологією, політологією та ін.

Предметом історії політичних і правових вчень є не самі політико-правові установи та інститути, що історично виникають і розвиваються, а відповідні форми їх теоретичного пізнання, вивчення історії політико-правових теорій, закономірностей історичного процесу виникнення і розвитку теоретичних знань про державу, право, політику, законодавство. *Об'єктом* виступають політичні й правові явища та відносини [139; 213].

Політичні вчення минулого представлені тут не як історія державознавства, а у вигляді відповідних теоретичних досліджень проблем держави як особливого політичного явища та установи в широкому контексті інших політичних явищ, відносин та інститутів, у взаємозв'язку і взаємодії з ними, тобто так, як проблематика теорії державності досліджувалася представниками різних шкіл і напрямів у реальній історії політичних вчень.

Ця галузь дозволяє знаходити та аналізувати відповіді на політико-правові питання, пов'язані з історією виникнення відповідних суспільних інститутів, зокрема:

- у якій країні бере походження певна політико-правова доктрина та які її основні представники;
- як пов'язані певні політико-правові інститути з конкретною історичною обстановкою, інтересами соціальних груп, протиріччями епохи;
- на яких засадах ґрунтуються політико-правові феномени, які їх зв'язки з панівним світоглядом;
- які ідеї лежать в основі політико-правового доктринального обґрунтування соціальних інститутів, динаміка змісту цих ідей, їх основні принципи та джерела;
- які новації містять політико-правові доктрини у порівнянні з попередніми теоріями держави і права;
- які політико-правові ідеали містяться в певних доктринах;
- інтересам якої соціальної групи відповідають певні політико-правові ідеали;
- чи міститься в цій доктрині обґрунтування або критика загальнолюдських цінностей та ідеалів, як це сприймається з точки зору сучасності;
- яким чином та наскільки вони впливають на політико-правову практику або подальший розвиток політичної та правової думки соціальних інститутів.

Отже, функції історії політичних і правових вчень:

- пізнавальна – пізнання та пояснення різних політико-правових доктрин;
- евристична – вивчення розвитку теорій і доктрин у нових історичних умовах, відкриття нових тенденцій, особливостей та закономірностей генезису державно-правового життя суспільства;

- прогностична – визначає стійкі тенденції у розвитку досліджуваних явищ, дозволяє висувати наукові гіпотези щодо розвитку державно-правових інститутів у майбутньому;
- виховна – виховання патріотизму, правосвідомості, формування правового мислення.

Методи історії політичних і правових вчень такі ж, які використовуються в інших гуманітарних науках (вони перераховані вище). Разом із тим із урахуванням специфіки досліджуваних нами феноменів виділимо такий методологічний інструментарій, який притаманний саме цій науковій галузі [20, с. 53]:

- історичний метод – відстежує особливості історичного розвитку цієї науки;
- порівняльний метод – аналізує відмінності однотипних політико-правових явищ;
- системний метод – вивчає проблеми політики, держави, права, їх окремих явищ з позиції системності, взаємозв'язку;
- структурний метод – досліджує складові частини вчення та їх взаємопов'язаність.

Враховуючи перелічене, *інтегративний характер категорії правової ідеології на стику історії політичних і правових вчень* проявляється у тому, що правова ідеологія опікується проблемами права, держави, політики упродовж всієї історії людства. Відповідно будь-яке політично-правове вчення спирається на правову ідеологію доби. Також кожна помітна в історичному сенсі подія, яка отримує аналітичну увагу політичних і правових вчень (масові рухи, війни, кризи, революції, політичні перевороти, розпад колоніальних систем, становлення нових держав, створення міжнародних організацій, всесвітнє визнання рівності й прав і свобод людини), змінює або трансформує поточну правову ідеологію.

Зі свого боку, остання впливає на виникнення соціальних зрушень, що призводять до ідеологічних перетворень. Цей кругообіг віддзеркалює інтегративний характер правової ідеології та підкреслює надзвичайну рушійну силу, яку має зазначений правовий інститут.

Ще одним свідченням такої інтегративності слід вважати те, що для формування правової ідеології задіюються теоретичні та практичні напрацювання різних, часто протилежних за соціально-політичною орієнтацією, науковців, тобто представників різних політико-правових вчень, які об'єднують свої зусилля заради визначення єдиного правового ідеалу епохи.

Суспільний бік питання полягає в тому, що для розвитку громадянського суспільства необхідне поглиблене дослідження проблем політичного відчуження і спроб його практичного подолання. Вектором виходу з ситуації виступають означені правовою ідеологією орієнтири, які, між іншим, спираються на реалії, оптимізація яких відбувається історично. Ця взаємозалежність правової ідеології та історії політичних та правових вчень визначає, на нашу думку, істотні зміни правової системи держави.

Зазначимо, що множинність поняття «політико-правові вчення» вказує на множинність і правових ідеологій, що їх спрямовує. Відповідно інтегративний характер обох соціальних феноменів виражається у неодмінній множинності цих структур.

Філософію права у контексті нашого дослідження доцільно розглядати як філософське вчення про право, яке послуговується методами філософії для відповіді на запитання, що виникають у правовій сфері. Це самостійна дисципліна в межах юриспруденції. Вона також є елементом системи правознавства, до якої, окрім філософії права, входить теорія права та інші правові науки соціогуманітарного спрямування (психологія права, соціологія та ін.) [14; 20; 182].

Об'єктом філософії права виступають держава і право, *предметом* – визначення змісту, а також обґрунтування розуміння цього змісту в пізнавальних, ціннісних, соціальних та антропологічних особливостях права

[173; 314]. Зокрема, як світоглядна основа загальнотеоретичної юриспруденції, філософія права визначає:

- фундаментальні принципи буття права і форми його існування – основні правові цінності (справедливість, воля, узгоджений інтерес, рівність, права людини тощо) та форми їх трансформації, ієрархію і способи реалізації в умовах сучасної правової реальності;
- онтологічну та соціальну сутність права: проблеми природи права та його основ, правового самовідчуття суспільства;
- об'єктивний огляд різних правових шкіл, напрямів – особливості правопізнання, основні етапи, рівні та методи освоєння правової дійсності, проблеми істини в правопізнанні, її критерії;
- сукупність світоглядних підстав правових теорій – філософські проблеми низки основоположних галузей права, зокрема конституційного, кримінального, процесуального та ін.;
- місце права в житті сучасної людини – зв'язок права з соціумом (у цілому та окремої особи і права), співвідношення права з іншими формами ціннісної свідомості (мораллю, політикою, релігією); питання правового ідеалу і правового світогляду.

Відповідно, *функції філософії права* такі:

- пізнавальна – за допомогою світоглядних принципів вибудовує філософські моделі правових феноменів;
- методологічна – вибудовує наявні знання про право у вигляді відповідної змістовно-сміслової конструкції;
- ціннісно-орієнтаційна – визначає загальнолюдські цінності буття;
- виховно-освітня – надає орієнтири цивілізованості.

Методами філософії права виступають:

- рефлексія, що дозволяє здійснювати загальнофілософський та загальнометодологічний самоаналіз; пошук гармонійних умов існування права в усіх сферах людського буття (соціальні відносини, наука тощо);

- дискурс – послідовний перехід від одного дискретного кроку до іншого і розгортання мислення, вираженого в поняттях і судженнях, на противагу інтуїтивному розумінню цілого за допомогою його частин.

Щодо останнього зазначимо, що інше визначення дискурсу – це характеристика особливої ментальності та ідеології, які виражені в тексті, що володіє зв'язаністю і цілісністю, зануреному в життя, у соціокультурний та соціально-психологічний контексти.

Розглядаючи дискурс, науковці зазначають, що це не просто один із методів дослідження філософії права, але цілісний комплекс, що включає в себе:

- філософські (онтологічні і епістемологічні) передумови, які стосуються ролі мови в соціальних структурах світу;
- методологію того, який обрати підхід до дослідження проблеми;
- специфічні прийоми аналізу [15; 20].

Враховуючи усе це, *інтегративний характер категорії правової ідеології на стику філософії права* проявляється у відображенні філософсько-правової проблематики в обох цих наукових галузях. На нашу думку, правова ідеологія пропагує філософію права, а та, зі свого боку, філософує (надає філософський підхід) правову ідеологію.

Обидві наукові сфери правові та світоглядні водночас. Вони обумовлюють існування та розвиток одна одної: правова ідеологія окреслює напрямки розвитку права, а правова філософія допомагає зрозуміти ці проекти та готує світоглядний ґрунт для нових правових ідей.

Окрім симбіотичної за своєю сутністю складової, правова ідеологія отримує можливість перевіряти свої ідеї на предмет філософської концептуальної обумовленості, здійсненності та іншого саме за допомогою правової філософії.

Зокрема, правова ідеологія використовує дані правової філософії для формування ідей щодо правової оптимізації в сучасному суспільстві таких

соціальних феноменів як, наприклад, розмаїття релігій, етносів, класових та національних верств населення тощо.

На нашу думку, саме філософські моделі толерантного співіснування, терпимості, інтегрування різного в спільне дозволяють впроваджувати правові ідеї в поточну дійсність, що пояснює інтегративність характеру категорії правової ідеології.

З іншого боку, зокрема з підходу правової ідеології, філософські погляди не можуть отримати достатнього суспільного визнання та якісної практичної реалізації. Це підкреслює залежність правової філософії від правової ідеології.

Наступною контекстною ланкою нашого дослідження є соціальна філософія – галузь філософії, яка вивчає суспільство і поведінку людини в ньому [305; 350]. Ціннісний тип цієї науки займається вивченням сенсу життя людини в суспільстві та історії, аналізує моделі найбільш бажаних (оптимальних щодо комфорту людської особистості) форм суспільства та вищих цінностей буття. Рефлексивний тип соціальної філософії досліджує суспільство, історію та особистість в аспекті сущого, аналізує суб'єктивну логіку життя, сутність соціальної реальності як підсистеми єдиного і цілісного світу.

Відповідно *об'єктом соціальної філософії* (будь-якого типу) є суспільство й те, яке місце займає в ньому людина, *предметом* – усвідомлення станів і процесів життєдіяльності людей у суспільстві.

Основні *функції соціальної філософії* схожі на функції історії політичних і правових вчень. Відмінності полягають у наступному:

- пізнавальна – вивчає взаємозв'язок суспільної свідомості і суспільного буття;
- за допомогою діагностичної – суспільство аналізується з точки зору його нинішнього стану, оцінюються варіанти розвитку, їх причин, напрями і способи;

- прогностична – «відповідає» за вироблення обґрунтованих прогнозів щодо тенденцій розвитку суспільств та людства, соціальних протиріч і конфліктних процесів у майбутньому;
- за допомогою освітньої – забезпечується вивчення соціальної філософії студентами, вченими, політиками та широким загалом в межах відповідних громадських навчальних програм;
- проективна – допомагає створювати моделі перетворення дійсності в інтересах різних верств соціальної спільності (групи, класу, нації).

Методи соціальної філософії характеризуються тим, що співвідношення цієї науки з іншими носить діалектичний характер, обумовлений їх взаємним зв'язком і взаємодією: соціальна філософія, на нашу думку, вивчає громадське життя на більш високому рівні узагальнень, ніж інші [83; 125].

Таке абстрагування призвело до того, що науковці вважають соціальну філософію загальною методологією пізнання соціальних явищ, розглядаючи найбільш загальні закономірності та тенденції розвитку суспільства [274; 305]. Разом із тим соціальна філософія виступає як загальна теорія розвитку суспільства, історичного процесу.

Відповідно, методи соціальної філософії охоплюють всі перераховані для інших соціально-гуманітарних наук методи і можуть вважатися загальною методологією вивчення у системі філософських дисциплін.

Соціальна філософія стає останньою ланкою розгляду інтегративного характеру категорії правової ідеології через те, що вона надає цілісну картину про світ, суспільство, особистість, сенс життя тощо.

Отже, *інтегративний характер категорії правової ідеології на стику соціальної філософії* проявляється у тому, що вона системно обґрунтовує та науково представляє теорії правового ладу, які враховували б інтереси великих соціальних груп, класів, правового прогресу.

Соціальні потреби правова ідеологія зводить у ранг бажаної правової політики. Соціальна філософія визначає уявлення про необхідне у правовому сенсі для суспільства:

- яке право та правові явища оптимальні у поточний період;
- які юридичні ідеї, категорії, спрямовані на розкриття сутності та законів розвитку правового життя, є зрозумілими на сьогодні;
- які теорії та вчення характеризують правову ситуацію сьогодення;
- яка чинна панівна доктрина співіснування громадян?

Правова ідеологія вдосконалює ці реалії та визначає шляхи їх оптимізації у майбутньому. Цей інтегративний характер «співпраці» правової ідеології та соціальної філософії дозволяє оцінити ступінь оптимальності розвитку правової системи для певного суспільства, глибину пізнання істини досліджуваних об'єктів тощо.

Такий підхід дозволяє представити правові закономірності у вигляді розкритих суспільних явищ, виразити їх в поняттях і в категоріях, що відповідають соціальному прогресу, надають практичну користь ефективному правовому регулюванню у відповідності з ідеалами свободи, справедливості, законності, гуманізму.

Інтегративний характер категорії правової ідеології на стику соціальної філософії можна сформулювати як визначення (оцінку) ролі правового явища в системі суспільних відносин. Це відображає основні досягнення в галузі права та форми бажаного правового майбутнього: моделі правового життя і основних тенденцій його розвитку.

Отже, аналіз наведених нами узагальнень щодо змісту та сенсу вказаних вище вчень показав, що філософія права, теорія держави і права, історія політико-правових вчень та соціальна філософія мають схожі, майже тотожні об'єкти, предмети, функції й методи. Також усі ці соціально-гуманітарні дисципліни спираються у своєму розвитку та формуванні на правову ідеологію. На основі цього вважаємо, що в цілому *інтегративний характер категорії правової ідеології (на стику філософії права, теорії держави і права, історії політико-правових вчень, соціальної філософії)* виражається в об'єднаному сприянні розвитку інститутів правої демократії, правових почуттів, громадських та індивідуальних станів, які формуються на основі:

- правових знань, уявлень про норми права;
- юридичних прав та обов'язків, законності;
- інших правових явищ, пов'язаних із їх безпосереднім сприйняттям та оцінкою.

Результатом такої правової співпраці можуть бути, на нашу думку, сформовані поведінкові правові установки. У сукупності вони складають елементи ціннісної орієнтації особистості, звички, готовність до позитивної діяльності у сфері правового регулювання.

Таким чином, інтегративний характер категорії правової ідеології (на стику філософії права, теорії держави і права, історії політико-правових вчень, соціальної філософії) характеризується:

- спільністю структури перелічених наукових дисциплін та правової ідеології. Зокрема, всі вони досліджують правову владу і систему соціальних інститутів (в першу чергу держави), за допомогою яких вони реалізуються;
- філософською рефлексією всіх перерахованих наук, які переміщуються в практичну сферу, зокрема суспільно-політичних відносин, за допомогою правової ідеології;
- впливом правової ідеології на державу та суспільство не безпосередньо, а способом заломлення через призму соціально-гуманітарних дисциплін, які, зі свого боку, сумісно формують саму правову ідеологію.

Висновки до р. 1

Проаналізувавши джерельну базу та здійснивши бібліографічний огляд проблеми правової ідеології, ми дійшли наступних висновків:

1) з початком формування, навіть, первісного суспільства, з'явилося й прагнення людства оптимізувати відносини між собою. З цією метою й почало формуватися уявлення про правопорядок та ідеї щодо його прогресу. У XVII ст. було систематизовано всі ідеологічні течії, що впливали на правовідносини давнини та сучасності. Згодом, вчені виділили фундамент основних сучасних ідеологічних «китів» (лібералізм, консерватизм, соціалізм) та їх особливостей:

мирний та войовничий напрями соціалізму, лібералістичну індивідуальну відстороненість особи від держави, консерваторський контроль з боку держави і трансформацію окремих елементів цих ідеологій одна в одну;

2) українське право базується на постулатах романо-германської правової сім'ї з акцентуванням уваги на утвердженні загальнолюдських правових цінностей. Основними проблемами виступають необхідність подолання суспільно-економічного дисбалансу у суспільстві та підвищення рівня правосвідомості громадян. Останнє можливе через відповідний вплив з боку держави: насадження правової ідеології через заклади освіти та ЗМІ;

3) правова ідеологія недостатньо представлена у широких суспільних сферах та потребує не лише розповсюдження, а й аналітичного підходу до її формування на основі фундаментальних наукових принципів та теоретичного методу. Це зумовлює особливу увагу до неї через невваженість механізмів практичної реалізації теоретичних положень та динамічність суспільно-політичної ситуації;

4) правова ідеологія слугує рушійною силою політологічних вчень та процесів суспільних правовідносин, що у реаліях життя громадянина проявляє себе через функціонування соціальних інститутів, а також рівень і якість правовідносин.

РОЗДІЛ 2. ТЕОРІЯ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Другий розділ дослідження присвячений висвітленню кола проблем, взаємопов'язаних із правовою ідеологією. Проаналізовані нами першоджерела засвідчують хибність спроб визначати межі досліджуваного феномену лише юридичною сферою. Більше того, саме від правової ідеології залежить вирішення низки важливих для всіх юридичних наук проблем, які, будучи тісно пов'язані з закономірностями держави і права, створюють правові реалії суспільного буття.

Нижче наведені уявлення про правову ідеологію та її роль у співвідношенні державних і правових систем, засади сучасного її розуміння, надана загальна характеристика політико-правових доктрин. Зокрема, проведений аналіз категоріального характеру ідеологічних понять, що відображають державно-правову дійсність.

Як засвідчує здійснений аналіз, теорія правової ідеології по відношенню до структурних ланок суспільства виступає як загальний вектор держави і права, характерна ознака державотворення та правової системи. Саме цим визначається провідна, методологічна роль теорії правової ідеології в історико-правовому контексті та в спеціально-галузевих сферах.

Пропонуючи проведене нами узагальнення, ми мали на меті наочно продемонструвати унікальні особливості правової ідеології, які проявляються у формуванні визначальних для соціуму процесів: в їх взаємозв'язку, взаємопроникненні та взаємодії. Останнє підкреслює важливість розуміння та скеровування об'єктивних та суб'єктивних чинників історичного розвитку держави для формування правової системи, яка враховувала б особливості та потреби актуальної соціально-економічної формації суспільства. Уваги заслуговують також механізми прояву ідеологічного руху в національно-державному та суспільно-правовому устрої.

2.1. Поняття правової ідеології

Потреба у дослідженні ідеології загалом та правової ідеології зокрема є вкрай актуальною. Як стверджують автори «Світової енциклопедії права», ідеологія здійснила вагомий вплив на світову цивілізацію протягом ХХ ст., оскільки усі тогочасні і сучасні конфлікти відбуваються на міцному ідеологічному підґрунті [381].

На сьогодні існують широкі методологічні можливості для вивчення правової ідеології. Зупинимось на двох основних підходах:

I. Аналітично-правовий: загальне визначення правової ідеології як сукупності ідей, теорій, понять та концепцій, які відображають наявні в суспільстві правовідносини і спрямовують їх подальший розвиток. На основі цього визначення, шляхом його формально-юридичного аналізу виділяють окремі елементи правової ідеології: правові ідеї, правові концепції, правові поняття тощо.

II. Функціональний підхід до дослідження базується на тому, що основним показником та вихідним положенням є ідея функції, що виконується правовою ідеологією, аналіз та використання її можливостей.

Спираючись на перший шлях дослідження феномену правової ідеології, зазначимо, що, на думку вітчизняних та зарубіжних науковців [218; 298], вона слугує фундаментом становлення правових основ державного устрою. Зокрема, на ній базується правове регулювання суспільних відносин. Українські дослідники В. О. Котюк [153] та О. В. Скрипнюк [299] зазначають, що до правової ідеології відноситься як конгломерат існуючих у суспільстві правових ідей та оцінок, так й ідеалізована правова сфера (орієнтир для правового спрямування).

Тобто правова ідеологія не віддзеркалює законотворчу систему, а скоріше скеровує її. На наш погляд, можна запропонувати думку, що це явище відображає потреби, прагнення та правові надії суспільства, яке й є її носієм.

Відповідно до правових джерел [144; 299; 318] існує взаємозв'язок між правом як відображенням вимог часу й громадських процесів та тим, як це право сприймає громадський загал:

- виконує чи ні законодавчі норми;
- причини законслухняної або протиправної поведінки (страх покарання, надія на заохочення, переконання тощо).

Бібліографічний огляд [6; 51; 137] показав, що провідною теорією сприйняття досліджуваного нами явища є розгляд його як складової частини правосвідомості громадян. Зупинимося детальніше на цьому вихідному понятті.

Як відомо, існують різні форми суспільної свідомості (політична, моральна, релігійна тощо), за допомогою яких люди усвідомлюють навколишню природу, суспільство і самих себе. Правосвідомість знаходиться в одному ряду й взаємодії з іншими формами суспільної свідомості і володіє всіма властивими іншим різновидам якостями та характеристиками.

Чинне право і правова дійсність в цілому отримують відображення в суспільній та індивідуальній свідомості громадянина. Свідомо чи несвідомо він, залучаючи моральні, релігійні, політичні та інші критерії, дає порівняльну оцінку минулому та поточному правовому життю, перспективам його вдосконалення, означає напрями розвитку та перспективи змін у майбутньому через зміни поточного шляху ідеолого-правового спрямування. Ця оцінка, здійснювана з позицій загальнолюдських ідеалів, служить своєрідною основою як для оптимізації соціального регулювання, так і для визначення позитивних тенденцій правового впливу, забезпечення дієвості правових засобів.

Тобто правосвідомість – це сукупність уявлень і почуттів, поглядів і емоцій, оцінок і установок, що виражають ставлення людей до чинного і бажаного права. За своєю структурою вона включає три відносно самостійних компоненти, які знаходяться в органічній єдності:

1) правова психологія, яка складається переважно зі споглядальних моментів пізнання, психологічного сприйняття правових реалій: почуттів,

емоцій і переживань людей, пов'язаних із правом. Вона є менш помітною, але більш стійкою, консервативною частиною правосвідомості;

2) правові поведінкові фактори, у яких «цементуються» інтелектуальні, ідеологічні та психологічні елементи. Ці фактори, виражаючись у мотивах, цілях, внутрішніх установках і конкретних волевиявленнях, врегульованих правовідносинах, багато в чому визначають правомірність поведінки суб'єктів права;

3) правова ідеологія, що уособлює переважно результати абстрактного мислення і включає концептуально оформлені поняття та ідеї про необхідність і роль права, його функції і цінності, забезпечення вдосконалення, методи і форми проведення в життя. Це найбільш видима, активна частина правосвідомості.

Тісно переплітаючись та взаємодіючи, ці компоненти пронизують всю державно-правову дійсність, виступаючи потужним засобом її вдосконалення або, навпаки, стримуючи в колишньому вигляді. Отже, правосвідомість – це сукупність уявлень і почуттів, поглядів і емоцій, оцінок і установок, що виражають ставлення людей до чинного і бажаного права. Це схвальна або негативна реакція громадян на закони, законопроекти тощо.

Правосвідомість являє собою систему таких переживань та ідей, у яких виражається ставлення людей не тільки до права, але й до інших явищ правової дійсності. Це усвідомлення права, сукупність поглядів, ідей, уявлень, переконань, настроїв, емоцій, почуттів людини, об'єднань людей або всього суспільства щодо права та його ролі.

Вона складає внутрішню ідеальну детермінанту будь-якої юридичної діяльності: у правотворчій діяльності при створенні юридичних приписів; у правозастосовчій практиці органів держави та посадових осіб при вирішенні конкретних життєвих ситуацій; при незнанні конкретних правових приписів, сприяючи вибору варіанту законослухняної поведінки всіма суб'єктами правовідносин; при безпосередньому регулюванні деяких відносин, коли при відсутності необхідної норми доводиться керуватися власною правосвідомістю.

Особливо це поширено в епоху державних змін, коли старе законодавство є недійсним, а нове ще не застосовується.

Правосвідомість можна визначити як форму суспільної свідомості, систему понять, уявлень, ідей про порядок правового регулювання суспільного життя, що окреслює межі правового та неправового, правомірного і протиправного. Вона вимагає юридичних заходів для забезпечення права. На відміну від інших форм свідомості, їй більшою мірою притаманні визначеність і категоричність. Також їй властиво вимагати жорсткого контролю за виконанням правових обов'язків. Але, перш за все, правосвідомість зорієнтована на створення всіх умов для здійснення прав людини і громадянина.

На наш погляд, з цього випливає різниця між правовою ідеологією та правосвідомістю. Перша – це ідеали, до яких прагне суспільство, що перебуває у реаліях, означених другим поняттям.

Етимологія окреслює досліджуване нами явище як таке, що невід'ємно пов'язане з правосвідомістю і становить собою специфічну ідеальну модель, що відображає ті чи інші об'єктивні правові обставини й виступає проектом їх оцінки та вірогідних перетворень. На зв'язок з правосвідомістю вказує й двозначність складових поняття «правова ідеологія».

1. «Ідеологія» – (від грецьк. *idea* – початок, основа, первообраз і *logos* – слово, поняття, вчення) [217]. Один із найчіткіше виражених комплексів духовного життя суспільства, який відображає сукупність поглядів, ідей, цілей та ідеалів громадян, що характеризують їх самосвідомість, відношення до правових реалій життя та становища громадянського суспільства у конкретно-історичних умовах.

Тобто, ідеологія – це феномен людського життя, спосіб самовираження та самообґрунтування певної нематеріальної сфери (економічної, соціальної, політичної, національної, демографічної, статево-вікової тощо) для надання їй усталеного чи видозміненого образу відображення у людській свідомості. Репрезентуючи будь-яку проблемну галузь суспільного життя, ідеологія

намагається поставити її у центр теоретичної доктрини, яка претендує на системність, логічність і завершеність.

Проте однобічність посилянь та зорієнтованість на локальний соціальний контекст надають ідеології суперечливості. Через це вона не може функціонувати без ірраціональних (що не потребують доказів) настанов, які створюють умови для цілісного переживання та ідентифікації індивіда з носіями тієї ж самої ідеології.

Оскільки ідеологія зорієнтована на колективну свідомість, то неминучою є невідповідність між ідеологією та індивідуальним світоглядом. Останнє є як перешкодою на шляху до повної ідеологізації, так і передумовою зміни ідеології й появи її нових видів.

2. «Право» – обов'язкові для всіх норми, правила поведінки, прийняті в соціумі, дотримання яких гарантує державний апарат. Згідно з законодавством, ніхто не може бути поставлений вище цих норм. Вони обов'язкові для виконання як окремими людьми, так і спільнотами. Право регулює взаємовідношення між об'єднаннями людей, окремими особами, міждержавні відносини [298].

Відповідно йдеться про сукупність соціальних норм, які обов'язкові для всіх громадян конкретної держави. Право регулює захист суспільно-державних інтересів, забезпечує сталість співіснування громадян у суспільстві. Право виражене у формі, визначеній державою, – законодавстві. Держава забезпечує недоторканність права через суспільні інститути покарання і примусу.

Тобто сформулювати поняття «право» можна як порядок відносин у суспільстві, складений на примусовій основі, спрямований на встановлення зв'язків як громадських, так і державних, що діє в інтересах усіх суб'єктів.

Інакше можна сказати, що право – це концепція відносин у суспільстві, і метою його є встановлення і дотримання правопорядку; сукупність правових норм, які прийняті для регулювання відносин громадян в основних питаннях державного життя. Це відбиває принцип влади і життєвий уклад країни (окрім звичаїв, традицій і моралі, які також визначають поведінку у суспільстві).

Такий зв'язок підштовхує до думки, що сфера законодавчого теоретичного формування та практичного застосування цілком пронизана правовою ідеологією, а її роль можна порівняти з рушійною силою розвитку сучасної Української держави та громадянського суспільства. Вона й консолідує людей як громадян правового суспільства.

Отже, правова ідеологія поєднує визначення «ідеології» та «права» й пов'язана з системою принципів, ідей, теорій, концепцій, які відображають теоретичне (наукове) осмислення правової дійсності, усвідомлене проникнення в сутність правових явищ. Це доцільно сформулювати як прагнення до ідеалу правових відносин: уявлення про вдосконалення існуючої законодавчої системи до найвищого рівня, образ якого й є орієнтиром для спрямування.

Тобто суб'єкти права як у локальному сенсі (окремі громадяни), так і на рівні держави (громадянське суспільство) здійснюють свій правочин, спираючись на фундаментальні основи правової ідеології: правові ідеї, концепції, суспільні потреби та прагнення до розвитку у певному напрямку. Ці суб'єкти володіють «багажем» системи уявлень про суспільне середовище, у якому мешкають: комплексом знань, що дозволяють віддзеркалювати у свідомості правову «картину» сучасного світу та своєї держави. Це дозволяє надавати правові оцінки та формувати уявлення про правове майбутнє. У результаті ці уявлення отримують підґрунтя для правотворчої та правозастосовчої діяльності, відображаються у певній формі (комплексний або випадковий характер) та реалізуються в правових ланках буття: впливають на законотворчість, практичне застосування або ж прогнозують можливий правовий розвиток.

Історичний аналіз показав [132; 194; 259], що роль правової ідеології у забезпеченні розвитку сучасної Української держави та громадянського суспільства варіювалася залежно від ступеня впливу на правотворчість та правозастосування в певний проміжок часу. Це стосується й характеру цієї ролі: від очевидних форм (чітке практичне застосування) до прихованих,

латентних (складнощі розуміння та підкорення через недостатньо розвинену правосвідомість та рівень правової культури).

Вітчизняні науковці [23; 37; 166] стверджують, що правова ідеологія найбільш рухома й мінлива: упродовж історії людства загалом та нашої країни зокрема були періоди деідеологізації і реідеологізації, зміни векторів багатьох правових течій.

Зокрема, значущість та впливовість правової ідеології на всі правові та соціальні сфери життя видається нам незаперечною. Громадяни нашої країни мали змогу самостійно переконатися у цьому цілком емпіричним шляхом: спостерігати перетворення правотворчої та правозастосовчої діяльності упродовж перших десятиріч незалежності України. Наше суспільство трансформувалося від залежної держави до самостійного суб'єкта світових політичних відносин.

Аналіз праць цілого ряду вчених [12; 108; 145], що займалися цією проблемою, показав гнучкість природи правової ідеології: їй властиво трансформуватись та видозмінюватись. Такі перетворення залежать від зміни ідей, які домінують у правовому полі, що впливає на правове регулювання суспільних відносин. Правова ідеологія ніколи не мала та не має пасивної ролі «спостерігача» тих чи інших правових процесів, правовідносин або суспільних інтересів. Вона несе в собі потужний практично-творчий потенціал, що активно впливає на правову дійсність, правовідносини та має потенціал спрямовувати процес правового регулювання у відповідності до чітко визначених й усвідомлених суспільством правових ідей, принципів, цінностей, ідеалів тощо.

Суб'єктом застосування всього цього потенціалу правової ідеології виступає держава, яка через формування відповідної правової ідеології та її поширення в суспільній правосвідомості може забезпечувати правопорядок, досягати тих чи інших цілей у розвитку держави, суспільства, правової системи [338].

Разом з тим, на відміну від політичної ідеології, яка несе в собі насамперед груповий чи класовий характер, правова ідеологія є результатом

загального соціального консенсусу й суспільного компромісу, у якому відображено цілісне бачення ролі права в державі та громадянському суспільстві, основні цілі, методи та механізми правового регулювання [218]. Це дозволяє не лише адекватно дослідити феномен правової ідеології, але й надати об'єктивний аналіз тих функцій, які вона виконує в суспільстві.

Функціональний аналіз правової ідеології (другий методологічний підхід до її вивчення) дозволяє визначити, що однією з її базисних функцій є насамперед *відображення правового зрізу буття* суспільства та розвитку суспільних відносин. Правова ідеологія надає оцінну картину правового життя, спираючись на властиві для неї правові поняття та правові теорії. Це ті самі елементи, які вона вносить до системи правосвідомості – критерії оцінки правової дійсності (пізнавальний та оцінний зміст).

Наступною функцією є *теоретичне осмислення правових процесів*. Ця функція «відповідає» за: 1) узагальнення правової інформації щодо реалій дійсності; 2) отримання цілісного знання про правові процеси та перспективи правового регулювання суспільних відносин. Рівень наукової обґрунтованості цього теоретичного осмислення залежить від ступеня об'єктивності реципієнта: схильність спиратися на уявлення свого прошарку суспільства, прагнення захищати певні інтереси тощо. Зрештою, саме ця функція забезпечує сприйняття права як функціональної системи.

Наступна функція – *моделювання правового розвитку*. Вона передбачає декілька альтернативних варіантів правового регулювання, що дозволяє обирати з них найбільш прийнятний для певної частини громадян, які є носіями даної правової ідеології. Правові моделі дозволяють не припускатися практичних помилок, а створювати суто теоретичні розрахунки, які дають змогу визначити переважну частину наслідків для правової системи у разі гіпотетичної реалізації того чи іншого варіанту.

Наступні функції – *цілевизначення та прогнозування*. Вони закладають вектор розвитку правової системи держави для цілеспрямованого руху до прогресу. Завдяки цьому правові ідеї перетворюються з абстрактних ідеалів на

конкретні практичні завдання, що впливає на поточну правову ситуацію у суспільстві (реалізується у правовідносинах).

Функціональний підхід визначає цілісне розуміння загального функціонального призначення правової ідеології:

- завдяки правовій ідеології правова дійсність осмислюється та репрезентується у відповідних поняттях, ідеях, концепціях, теоріях, і т. ін.;
- правова ідеологія виступає потужним інструментом перетворення правових відносин і правової дійсності, адже вона здатна сприяти утвердженню тих чи інших правових цінностей, спрямовувати процес правового регулювання, пропонувати нові методи цього регулювання, визначати пріоритетні напрямки розвитку системи законодавства, пропонувати моделі законодавчого забезпечення державної політики в тих чи інших конкретних галузях.

Таким чином, формулюємо ще одну функція правової ідеології – *правове переосмислення* основних духовних, моральних, матеріальних та інших суспільних цінностей із метою їх подальшої трансформації в процес правового регулювання.

Враховуючи зазначене, пропонуємо власне бачення змісту поняття *правова ідеологія*: це частина системи правосвідомості, яка визначає ідейну спрямованість уявлень про досконале право в площині певних соціальних реалій, з одного боку, й віддзеркалює чинний правопорядок – з іншого.

Наведене дослідниками визначення правової ідеології та наша пропозиція щодо формулювання цього поняття дозволяють означити відмінності між ним та іншими наведеними складовими правосвідомості:

- в правовій ідеології можуть переважати хаотичні уявлення про право, або ж вона може слугувати експлікацією тієї чи іншої правової теорії. Натомість правова психологія є, скоріше, емоційним відбитком цього, а поведінкові фактори виражаються певними діями – конкретними правовими кроками;

- за своєю спрямованістю та характером впливу на процес правового регулювання суспільних відносин, правова ідеологія може бути консервативною (домінування існуючих правових цінностей та інститутів, які забезпечують відтворення вже існуючих в суспільстві правовідносин) або революційною (правові ідеали, які екстраполюють на майбутнє правової системи суспільства уявлення про належну правову організацію та про бажаний для суспільства правопорядок). Правова психологія та поведінкові фактори, пов'язані з усталеною (консервативною) сферою віддзеркалюють правові реалії життя, а не їх перспективи.

Структура правової ідеології. Дослідники виділяють емоційно-вольовий рівень (уявлення про право та його роль у суспільстві, сприйняття правової дійсності) та сукупність раціонально обґрунтованих наукових концепцій (аналіз поточної правової ситуації, ідеї оптимізації, теорії розвитку, програми перетворень). Фундаментом цього виступає розмежування між раціональною та іншими формами освоєння, сприйняття та відображення правової дійсності:

1) до раціональної форми належать: процеси правової освіти, формування юридичного професіоналізму, правотворчості та правового регулювання (адже будь-які регулятивні нормативно-правові акти повинні бути раціонально обґрунтованими та відповідати науково визначеним вимогам юридичної техніки);

2) до ірраціональних елементів належить: свідомо відмова від раціонального обґрунтування правової ідеології, коли в її основу кладуться інтереси певної спільноти, що підпорядковує право як фундаментальний регулятор суспільних відносин.

Рівень сприйняття правової ідеології впливає на володіння її структурними елементами:

- правові уявлення, поняття та ідеї, за допомогою яких громадяни аналізують правову дійсність, містять у собі загальне уявлення про право та його роль у регулюванні суспільних відносин;

- правові теорії, доктрини, концепції та моделі, які описують існуючі правовідносини, а також служать засобом впливу на їх розвиток, вдосконалення та наближення до існуючих суспільно-правових уявлень про належну правову організацію і правопорядок;
- правові цінності та цілі, що закріплюють найважливіші для суспільства регулятивно-аксіологічні ідеї, у яких відображено ключові пріоритети правового розвитку;
- правові ідеали, які відображають бажані в суспільстві орієнтири розвитку правової системи;
- правові принципи, що лежать в основі правового регулювання і визначають основні формальні та матеріальні параметри розвитку системи права і законодавства.

Тобто, йдеться про поточні усталені формальні та змістовні зв'язки й відношення між різними елементами правової ідеології, що забезпечують її функціонування і гарантують її цілісність. Зазначимо, що значною мірою властивості структури будь-якої конкретної правової ідеології залежать від того, якими саме є її складові елементи. Адже, як відомо, залежно від типу правової ідеології її елементи можуть носити науковий чи ненауковий характер, стимулювати асоціальну або правомірну поведінку тощо.

Отже, структура правової ідеології може бути описана як сукупність існуючих усталених формальних та змістових зв'язків й відношень між різними елементами правової ідеології, що забезпечують її функціонування і гарантують її цілісність. Методологія аналізу структури правової ідеології передбачає застосування не лише класичного аналітично-правового, але й функціонального методу, що дозволяє визначити необхідні елементи правової ідеології як умови реалізації нею своїх фундаментальних функцій. Однією з таких базових функцій є відображення правових відносин та цілеспрямований вплив на них. Елементом, який дозволяє успішно реалізовувати цю функцію, сполучати суб'єктивну правосвідомість з об'єктивними процесами правового регулювання, є принципи права.

Так само в різних правових ідеологіях наголос може бути зроблено на тих чи інших елементах. Наприклад, в умовах становлення правової системи ключової ролі набувають правові цілі та цінності, тоді як для сталих правових систем традиційно високу роль відіграють правові принципи, що безпосередньо інтегруються в систему позитивного законодавства і визначають зміст та напрями правового регулювання суспільних відносин у конкретних сферах реалізації права.

На нашу думку, характер правової ідеології також має подібний розподіл, який доцільно вважати ступеневим. Отже, первісний рівень є побутовим, вищий – науковим. Різниця полягає у тому, наскільки раціональними і науково обґрунтованими виступають усвідомлені правові ідеї, цінності, концепції, уявлення, принципи тощо. У цьому визначну роль відіграє рівень правового, політичного, соціально-економічного розвитку суспільства, характер організації державної влади, гуманістичність державної ідеології та інші об'єктивні фактори.

Наприклад, ірраціональні уявлення про правові поняття та цілі правового регулювання можуть трансформуватися з примітивного рівня до науково-теоретичного обґрунтування. З іншого боку, сформовані на рівні юридичної науки правові поняття, концепції та теорії поширюються з часом на широкий суспільний загал. Завдяки цьому здійснюється вплив правової ідеології (якщо вона розвивається на основі чітких науково-юридичних знань і теорій) не тільки на загальний рівень правової культури громадян України та на правосвідомість, але й на стан поточного законодавства, на перспективи його розвитку та його основні характеристики.

Тобто ми можемо спостерігати перебіг двох процесів:

- 1) спонтанний розвиток суспільної думки щодо змісту, цілей та призначення права в процесі регулювання суспільних відносин (позитивні або негативні оцінки);

2) цілеспрямований стимулюючий вплив держави та окремих інститутів громадянського суспільства на формування сприйняття права та правопорядку, для утвердження гуманістичних ідеалів.

Обидва процеси належать до правової ідеології, вони власне і є нею у різних типах прояву. Їх наслідком стає стихійне формування певного загального комплексу правових ідей та поглядів або системний розвиток у громадян науково-обґрунтованого розуміння щодо цілей правового регулювання, його методів, соціального призначення права, його основних принципів, цінностей, а також найважливіших для суспільства орієнтирів правового розвитку. Більше того, навіть якщо ми братимемо за вихідне будь-яке інше поняття (замість такого як «правове життя») – правова діяльність, правосвідомість, правова культура тощо, все одно ми з необхідністю прийдемо до визнання ролі правової ідеології в розвитку суспільства, права та наявних у суспільстві правовідносин.

Відповідно, понятійні, структурні та характерологічні ознаки правової свідомості пов'язані з *правовими уявленнями* (різного рівня обґрунтованості) про поняття: правового регулювання, системи права, системи законодавства, правових відносин, правотворчості, правомірної поведінки, законності, правопорядку тощо. Адже у разі, якщо цих понять немає, унеможлиблюється й загальне усвідомлення громадянами правової дійсності, форми і змісту тих чи інших суспільних відносин. Поступово правові поняття стають предметом науково-юридичної рефлексії і можуть набувати свого змістовного теоретичного обґрунтування. Хоча сам процес дослідження базових правових понять може відбуватись й у ненауковий спосіб.

Наступним обов'язковим структурним елементом правової ідеології є *правові цілі, цінності та ідеали*. Аналіз реалій буття за цими критеріями відображає у свідомості громадян правову якість правовідносин, методів правового регулювання і основних типів правових зв'язків, дозволяє створювати стратегії подальшого суспільно-правового розвитку. Роль правової ідеології полягає тут в посиленні правових гарантій забезпечення захисту прав і

свобод людини і громадянина. Таким чином, правова ідеологія громадянського суспільства і правової держави забезпечує розвиток держави та громадянського суспільства.

Тісно пов'язаними з правовими цінностями, цілями та ідеалами є *правові принципи*, які передбачають зв'язок та обмеженість державної влади правом, закріплення природно-правової основи прав і свобод людини, провідна роль конституції і законів у правовому регулюванні суспільних відносин, неподільність та єдність системи правовідносин.

Слід виокремити відмінність правової ідеології від інших складових правосвідомості: завдяки правовій ідеології у громадян формується цілісне сприйняття правової дійсності, цілей, завдань та способів правового регулювання суспільних відносин, а також цілей розвитку правової системи країни. У той же час суто психологічне сприйняття права, яке є основою такої частини правосвідомості як правова психологія, містить у собі ірраціональні компоненти, що не дозволяють відобразити та оцінювати правовідносини в правових поняттях, спираючись на правові теорії, концепції та моделі.

Відповідно система правових ідей, принципів, цінностей, ідеалів, теорій, концепцій, які формуються в суспільстві, відображають об'єктивний стан правовідносин та визначають основи суспільного сприйняття правопорядку, також є правовою ідеологією. А її роль в розвитку суспільних правовідносин полягає в цілеспрямованому та системному впливові на право і правову систему з метою реалізації визначених правовою ідеологією цілей суспільно-правового розвитку, а також обґрунтованих у ній правових цінностей та ідеалів.

Зазначимо, що, за нашими спостереженнями, поняття «правова ідеологія» на сьогодні має дещо рудиментарне звучання. У науковій літературі, побутовому спілкуванні будь-якого рівня це словосполучення застосовують доволі нечасто, оскільки з ним асоціюється колишній радянський державний устрій та інші політичні течії минулого.

Вважаємо, доцільно виправити таке становище. Спираючись на проведений у нашому дослідженні аналіз, можемо стверджувати, що правове

регулювання в країні не є ефективним без ідеологічного спрямування. Тим більше, що правосвідомість громадян, з якої виключено такий важливий елемент як правова ідеологія, також видається слабкою та нестабільною.

Об'єктивний бік питання відображається у послабленні розробки питань щодо впливу на правосвідомість громадян, підвищення її рівня та збагачення новими елементами. Такий стан речей призвів до відсутності «ідеологічного натхнення» в юридичній системі нашої держави, що відповідно відобразилося й на правовій поведінці громадян. На нашу думку, підвищення уваги до розробок у сфері правової ідеології сприятиме оптимізації процесів державно-правового реформування в Україні.

Таким чином, аналіз поняття «правова ідеологія» дозволяє стверджувати, що:

- правова ідеологія є частиною правосвідомості, поряд із правовою психологією та правовими поведінковими факторами. Основною відмінністю виступають прогностичні можливості правової ідеології, які є правовим орієнтиром для спрямування;
- правова ідеологія – це уявлення про ідеальну правову систему, сформоване на основі дійсності. Такі уявлення становлять собою гнучку систему відображення дійсності й видозмінюються залежно від реалій життя.

На основі цього ми запропонували авторське визначення правової ідеології:

– це складова частина системи правосвідомості, яка визначає ідейну спрямованість уявлень про досконале право у певних соціальних реаліях і віддзеркалює чинний правопорядок;

– функції правової ідеології – відображення правового зрізу буття, теоретичного осмислення правових процесів, моделювання правового розвитку, цільовизначення та прогнозування, правове переосмислення суспільних цінностей;

– характер правової ідеології охоплює раціональні, ірраціональні та емоційно-вольові елементи, її структура – це сукупність існуючих усталених формальних та змістових зв'язків й відношень між раціональними та ірраціональними елементами правосприйняття.

2.2. Зв'язок правової ідеології, національної ідеї та політико-правової доктрини

Бібліографічний аналіз показав наявність численних досліджень соціальних феноменів правової ідеології, національної ідеї та політико-правової доктрини. У контексті зв'язку цих явищ ми обрали такі найбільш вдалі, на нашу думку, визначення.

Правова ідеологія, яка взаємопов'язана з іншими сферами, становить собою сукупність правових ідей розвитку суспільства [273], а також відображає закономірності правового життя:

- ставлення людей до права та їх правову інформованість;
- які функціонують у суспільстві юридичні норми та принципи, правові ідеї та уявлення;
- практичну реалізацію правотворчої і правозастосовчої діяльності тощо.

Основними рисами правової ідеології ми вважаємо:

- стимулювання процесу побудови правової держави й розвитку громадянського суспільства;
- створення ідеологічного балансу між інтересами індивідів і їх груп, експонованих громадянським суспільством та загальнодержавними інтересами;
- здійснення впливу на правосвідомість, стимуляцію правомірної поведінки (не острах покарання, а внутрішнє бажання діяти згідно з законом).

Вітчизняні науковці схильні спиратися у своїх пріоритетах на ліберально-демократичну правову ідеологію (західного типу) як на провідну в сучасному

світі, та визначати її найважливішим системоутворювальним елементом правової системи суспільства [289; 291].

Національна ідея – це частина менталітету народу в його функції цілепокладання: для чого живе та куди спрямовує свій розвиток певна нація [232; 316; 372]. Також національну ідею визначають як сукупність понять, що виражають історичну своєрідність та особливе покликання народу. На нашу думку, національну ідею можна порівняти з релігією для певного народу. Спираючись на неї, можна відповісти на питання:

- що є добром, а що злом для народу?
- що робити для народу гідно, а що – негідно?
- чому народові потрібно вчинити так, а не інакше?

Тобто національна ідея визначає сенс буття народу, його роль у загальнолюдських процесах покращення та розвитку всесвіту [272]. Окрім цього, вона вирішує низку практичних завдань, зокрема регулює політику – зовнішню, внутрішню, соціальну, екологічну, економічну тощо. Такий конгломерат політичних сфер складає, на нашу думку, національну політику, що й забезпечує добробут, збереження і розвиток національного потенціалу.

Зазначимо, що національна ідея не пов'язана з нацизмом та не становить загрози для національних меншин країни. Більше того, науковці погоджуються [306; 329; 348], що формування та здійснення діяльності щодо створення нації шляхом розвитку і об'єднання різних народів, які проживають на одній території, збагачує культуру та економіку цього суспільства. Мультикультурне середовище має, на нашу думку, більше конкурентних переваг на міжнародній сцені як гідний суб'єкт правовідносин, ніж національно «закриті» держави.

Національна ідея визначає [95; 316; 372]:

- компромісні межі збереження національних пріоритетів у цілях, завданнях політичних програм та проектів;
- практичні дії суб'єктів процесу розвитку національного потенціалу;

- загальний вектор розвитку сфер національного виробництва, які повинні відповідати напрямкам розвитку країни;
- модель загальної системи національного розвитку.

Політико-правову доктрину визначають як «джерело права» [126; 289; 291]. Вона представлена в наукових працях визначних вчених, які надають експертну оцінку правовим прецедентам, різноманітним ситуаціям соціальної взаємодії, крайньої з точки зору права, що не передбачені чинним законодавством. Отже, правова доктрина становить собою систему ідей, поглядів і положень концептуального характеру, які розробляються юридичною наукою, опосередковані юридичною практикою й мають, на нашу думку, визначальний характер для правової системи, оскільки:

- ґрунтуються на загальноновизнаних принципах і цінностях;
- відображають закономірності та тенденції державно-правового розвитку;
- поділяються авторитетною думкою інших вчених-юристів;
- відображають певний тип праворозуміння, відповідно до якого функціонує і розвивається правова система певної держави.

На сьогодні найбільш поширеними є такі політико-правові доктрини [43; 61; 126; 378]:

1) теорія народного суверенітету:

- пряме здійснення народом законодавчої влади – основний засіб реалізації народного суверенітету;
- народ – джерело державної влади та її суверенний носій. Народ є вищим за державну владу;
- конституцію повинен приймати тільки народ, йому належить і контроль за здійсненням влади;

2) теорія правової держави:

- вчення про природні, природжені права особистості, які не залежать від державного визнання;
- необхідність гарантій прав особи – конституційних, судових та ін.;

- ідея пов'язаності держави та її законодавчих органів правом, що стоїть над державою;
 - зв'язок з доктриною поділу влади;
- 3) теорія поділу влади:
- влада повинна бути розділена на законодавчу, виконавчу, судову та здійснюватися трьома різними органами;
 - усі сфери державної діяльності повинні бути поставлені в суворі рамки закону і служити правам та свободам громадян;
 - загальнодемократичними принципами даної теорії є: закон приймається тільки представницькою владою; виконавча влада не може змінити закони; суд повинен бути незалежним.

Зв'язок правової ідеології, національної ідеї та політико-правової доктрини полягає у трансформації населення певної території в єдиний народ. Таким об'єднанням є, на наш погляд, громадянське суспільство, створення та функціонування якого можна охарактеризувати як забезпечення вільного розвитку особистості, яка не поглинається суспільством, а існує в його системі.

Така особиста автономність створює можливості для групового представництва цих суб'єктів громадянського суспільства в органах влади. Держава, зі свого боку, має змогу синтезувати групові та індивідуальні інтереси громадян в єдине ціле. Забезпечуючи право на захист, власність і свободу, вона може вважатися правовою [58, с. 123; 59].

У контексті зв'язку правової ідеології, національної ідеї та політико-правової доктрини зауважимо й те, що соціальна сфера на державному рівні може розглядатися як система, що містить певний проект – модель (правову ідеологію), систему – об'єкт (національну ідею) і систему – суб'єкт управління (політико-правову доктрину). Зв'язок між ними полягає в тому, що суб'єкт управління є створеним системою – об'єктом – та представлений однією моделлю загальної системи – функціонуванням певної країни.

Досліджуючи взаємопов'язаність правової ідеології, національної ідеї та політико-правової доктрини, ми вирішили звернутися до емпіричних даних

сучасних суспільних настроїв щодо порушених питань. Узагальнивши результати соціологічних опитувань останніх років [93; 232; 273], можна прийти до висновку, що вони пов'язані з правовою ідеологією на позиціях політичного забарвлення або економічної залежності (вимірюється рівень задоволення матеріальним добробутом на певному історичному етапі).

Тому, спираючись на конкретно-соціологічний метод вивчення кількісних та якісних показників соціальних феноменів, ми провели опитування щодо того, що саме представники різних верств суспільства розуміють під правовою ідеологією, національною ідеєю та політико-правовою доктриною й чи розуміють різницю та зв'язок між ними. Оскільки у результаті вивчення та аналізу доступних нам психодіагностичних засобів не було виявлено методики, що дозволяла б діагностувати означені вище особливості (знання, ставлення та поведінкове відображення громадянами проблеми взаємозв'язку правової ідеології, національної ідеї та політико-правової доктрини), ми створили власний опитувальник, результати якого доповнили спостереженням та бесідами з респондентами (див. Додаток А).

Для зручності підрахунків запитання були поділені на три частини стосовно кожного з трьох досліджуваних аспектів (правової ідеології, національної ідеї та політико-правової доктрини). Також ми спробували дослідити проблеми, які:

- так чи інакше можуть виникнути у соціальній взаємодії громадян;
- містять спектр ставлень психологічної площини системи «громадянин–правосвідомість–держава»;
- висвітлюють стан реалізації прав і свобод, передбачених чинним законодавством;
- надають уявлення про культуральні особливості й аспекти ментального самовизначення українського народу щодо проблем чинного законодавства.

Сформульовані запитання мали чотири варіанти відповідей, які відображають особистісне позиціонування щодо розвитку України у трьох

вищевказаних сферах з відповідною орієнтованістю самопозиціювання. Мета опитування декларувалася як вивчення громадської думки, що забезпечувало валідність одержаних результатів та можливість їх порівняння у різних категорій респондентів.

Узагальнення відповідей на запитання дозволяє встановити:

- емоційне та когнітивне ставлення до різних аспектів правової ідеології, національної ідеї та політико-правової доктрини та контекстно-мотиваційні особливості такого ставлення;
- розуміння та прийняття можливостей сприяння вдосконаленню чинної правової системи;
- особливості ментальної спорідненості респондентів з державою та її минулим/майбутнім;
- особливості дефіциту та проблеми володіння інформацією, пов'язаною з зазначеними соціально-правовими інститутами;
- ставлення до певних моделей правосвідомої поведінки, які визначають установки та експектації стосовно ефективної й неефективної правої поведінки.

З метою одержання відвертих відповідей процедура дослідження передбачала:

1) гарантування анонімності та того, що отримана інформація буде використана виключно в узагальненому вигляді;

2) зосередження уваги респондентів на тому, що дослідника цікавить їх особисте ставлення до вказаних соціальних інститутів та пов'язаних із ними проблем.

Для вирішення поставлених завдань нами було обрано дві групи респондентів загальною кількістю у 510 осіб; вони представлені науково-педагогічними працівниками та студентами різного фаху у трьох ВНЗ України: Івано-Франківському університеті права ім. Короля Данила Галицького, Івано-Франківській Теологічній академії та Національній академії внутрішніх справ. Опитано 81-85 осіб в обох вибірках у кожному ВНЗ, з них:

1) особи, які досягли повноліття за часів СРСР – загалом 257 респондентів віком 41-60 років;

2) особи у стадії ранньої молодості – загалом 253 респонденти віком 19-22 років.

Такий підхід до формування вибірки був обраний для отримання можливості виявити різницю між уявленнями громадян, які здатні порівнювати правову ідеологію та інші соціальні явища минулого та сучасності, та осіб, які могли спостерігати лише реалії сьогодення. Така різниця у відповідях має, на нашу думку, проілюструвати наявність/відсутність руху правової ідеології та її вектор, як його оцінюють пересічні громадяни.

Відповіді респондентів не диференціювалися залежно від статі, враховуючи те, що ставлення до цієї проблематики, на нашу думку, не повинно залежати від впливу гендерного фактору, оскільки належить не до приватних, а до загальнолюдських цінностей.

Окрім зазначених вище причин, молодь була залучена до дослідження у зв'язку з вивченням можливостей підвищення ефективності формування правосвідомості як одного з напрямів становлення особистості молодій людини. А також тому, що молодь належить до однієї з найбільш вразливих груп стосовно впливу на неї соціальних феноменів – від психологічної адекватності сприйняття залежить, на нашу думку, формування світоглядних пріоритетів нового покоління. Це пов'язано з характерними особливостями цього віку [113; 161]:

- сенситивним віковим етапом для формування особистісного самовизначення та самопозиціонування у різних сферах буття;
- провідною навчально-професійною діяльністю, що сприяє легкому засвоєнню нової інформації;
- зануренням у нове соціальне середовище (спочатку набуття статусу студента, потім – становлення як майбутнього спеціаліста з обраної професії);
- інтенсивним формуванням індивідуальних особливостей.

Обрання респондентами осіб зрілого віку було обумовлене не лише наявністю у цій групі великого життєвого досвіду, але й такими обставинами:

- наявність багаторічного досвіду соціальної взаємодії;
- наявність соціальних умінь підтримання певного фізичного, психологічного, матеріального рівня;
- завершеність процесів професійного самовизначення та професійного становлення;
- тривалий вплив трудової діяльності на особистість, наявність професійного досвіду та виважених орієнтирів професійної свідомості.

У вступному слові перед опитуванням акцентувалася необхідність вивчення бажаної для респондентів законодавчої політики щодо правових, національних та політичних проблем.

Після проведення процедури опитування підраховувався середній бал за шкалою оцінок для кожної вибірки й складався відповідний рейтинговий ряд. При кількісній та якісній обробці даних, усі судження було згруповано у 12 блоків, що відповідають трьом групам, згідно функцій сприйняття та відображення респондентами порушених питань:

- група 1 (блоки 1, 4, 7, 10) – когнітивні показники;
- група 2 (блоки 2, 5, 8, 11) – емоційно-вольове ставлення;
- група 3 (блоки 3, 6, 9, 12) – актуалізаційно-діяльнісне ставлення.

Узагальнення одержаних результатів засвідчує наявність таких когнітивних показників.

Знання щодо правової ідеології (блок 1) продемонстрували 73 % респондентів старшого покоління та 31 % молоді. Така суттєва різниця, на нашу думку, пояснюється відносно невеликою увагою системи освіти до політико-ідеологічного наповнення сьогодення. Вивчення атрибутів правової системи, її категоріального апарату тощо здійснюється лише в межах профільних спеціальностей, інші молоді люди мають лише поверхові знання.

Знання національної ідеї (блок 4) є у 84 % респондентів старшого покоління та 37 % молоді. Така різниця пояснюється слабкою зорієнтованістю молоді на участь у житті країни. Це може видаватися дещо дивним, враховуючи бурхливе політичне сьогодення нашої країни саме під гаслом національної ідеї – мітинги, мирні революції (наприклад, Революція Гідності 2013-2014 рр.) тощо. Разом з тим розчарування у власних можливостях вплинути на розвиток держави, на яке посилялися у бесідах респонденти, пояснює такі результати.

Знання щодо політико-правової доктрини (блок 7) представлені у 92 % респондентів старшого покоління та 25 % молоді. Це найсуттєвіша різниця у відповідях представників двох вибірок, і пояснюється вона, напевне, все більшою профілізацією сучасного суспільства, де студентська молодь свідомо віддає перевагу отриманню знань лише у своїй професійній сфері, до якої не входить вивчення доктринальних реалій сьогодення. Між тим за часів СРСР політичні реалії свого часу вивчалися в обов'язковому порядку, що й пояснює вищу (хоча й примусову) обізнаність респондентів старшого покоління у цій сфері.

Знання щодо зв'язку правової ідеології, національної ідеї та політико-правової доктрини (блок 10) показали 87 % респондентів старшого покоління та 34 % молоді. Різниця, на наш погляд, пояснюється значними відмінностями особливостей життя сучасної молоді та молоді попередніх поколінь. Технічна революція, у тому числі зростання комп'ютерної обізнаності населення, призвела до більшої доступності різноманітних розваг, що відволікає увагу молоді від суспільного життя. Проведені нами бесіди засвідчують, що лише деякі молоді люди свідомо та самостійно цікавилися порушеними нами питаннями; інші отримали поверхневе уявлення про них у межах обов'язкової програми загальної освіти.

Узагальнення одержаних результатів дозволяє визначити такі особливості емоційно-вольового ставлення до досліджуваних проблем.

Ставлення до правової ідеології (зацікавленість у ній – блок 2) продемонстрували 67 % респондентів старшого покоління та 15% студентів.

Різниця може пояснюватися емоційною зануреністю молодих людей в інші, притаманні юності справи: особисте життя, навчально-професійна діяльність тощо. Між тим доросле покоління більше зацікавлене та відповідно ставиться до поточних правових реалій більш емоційно, як до того, з чого безпосередньо складається їх життя.

Ставлення до національної ідеї (зацікавленість у ній – блок 5) вагоме для 68 % респондентів старшого покоління та 19 % молоді. Різниця тут може визначатися початком становлення нашої країни як самостійної держави зі своїми національними атрибутами. Представники першої вибірки мали змогу брати участь у реалізації цієї ідеї в політично стабільній державі, якою на сьогодні Україна поки що не стала.

Ставлення до політико-правової доктрини (зацікавленість у ній – блок 8) є актуальним для 73 % респондентів першої вибірки та 23 % другої. Різниця тут зумовлюється певною відстороненістю молоді від суспільного життя через відсутність престижу наукової сфери. Проведені бесіди засвідчують, що дорослі респонденти керуються ідеалами своєї молодості: у кінофільмах та ЗМІ образ вчених подавався як один із найбільш престижних. Відповідно спорідненість з ним через ознайомлення з науковими працями була цілком доречною. На сьогодні таких стимулів немає, що й пояснює нігілізм у цьому сенсі й у вибірці молодих респондентів.

Ставлення до зв'язку правової ідеології, національної ідеї та політико-правової доктрини (зацікавленість у ньому – блок 11) значуще для 45 % респондентів старшого покоління та 38 % молоді. Проведені бесіди дозволяють стверджувати, що така незначна відмінність пояснюється солідарністю обох вибірок у розумінні (хоча й на різному рівні глибини) спорідненості вказаних явищ як елементів правового поля країни.

Узагальнення одержаних результатів засвідчує наявність таких особливостей актуалізаційно-діяльнісного ставлення.

Готовність сприяти становленню правової ідеології в країні (блок 3) продемонстрували 26 % респондентів старшого покоління та 59 % молоді. Такі

дані відображають, на нашу думку, зневіреність дорослих громадян у практичних можливостях вплинути на розвиток правової ідеології сьогодення. Також простежується заглиблення у діяльнісну сферу особистого життя (опіка добробутом сім'ї, самореалізація). Незвична перевага показників вибірки молоді пояснюється віковими особливостями респондентів: схильність до більш фізично активної поведінки. Тому молодь бере більш активну участь у політичних подіях сьогодення. Між тим при проведенні бесід з'ясовувалося, що вони ставляться до них скоріше як до розваги, ніж як до змоги практичного впливу на правову ідеологію.

Сприйняття громадянами національної ідеї (блок 6) важливе для 32 % респондентів першої вибірки та 55 % другої. Відповідно, наявність значного життєвого досвіду визначає зневіру в можливість отримання практичної користі від національної ідеї для будь-кого, окрім правлячого, класу. Відносний оптимізм молоді пояснюється сподіваннями згуртувати український народ в єдину націю і забезпечити вищий, ніж сьогодні, рівень добробуту в країні. Ці надії й штовхають молодь до участі в політичних кампаніях, про що йшлося вище.

Поведінкове відображення сприйняття громадянами політико-правової доктрини (блок 9) притаманне 47 % респондентів старшого покоління та 31 % молоді. Відмінності породжуються тим, що орієнтація на соціальну активність у старших громадян формувалася під сильним впливом (тиском) ідеолого-правових цінностей радянської державно-правової доктрини. Приймаючи, модифікуючи або відкидаючи її, вони формулювали власні світоглядні й правові позиції. Відповідно старше покоління є більше схильним до відображення в поведінці доктринальних цінностей ніж молодь, чие особистісне становлення такій ідеологічній обробці через історичні події зламу старої державної системи піддано не було.

Готовність до поведінкового відображення сприйняття громадянами взаємопов'язаності порушених питань (блок 12) засвідчили 56 % респондентів старшого покоління та 62% молоді. Така різниця є найменшою впродовж

всього опитування і пояснюється тим, що сучасний стан правової ідеології, національної ідеї та політико-правової доктрини не базується на єдиній теоретичній або політичній концепціях. На сьогодні – це безліч течій і напрямів, що часто суперечать один одному та змагаються між собою. Безумовно, це свідчить про те, що процес формування перерахованих систем триває та дає надію на їх подальший розвиток. Можна також стверджувати, що різні вікові категорії населення України усвідомлюють цей рух та проявляють зацікавленість у практичних діях щодо вдосконалення правової системи. Разом з тим відносно середні показники в обох вибірках означають, що лише приблизно половина всіх респондентів готова активно діяти на підтримку правового поля країни.

Отже, результати проведеного нами опитування свідчать про те, що на сьогодні актуальним є підвищення рівня обізнаності та зацікавленості молоді в сутності вектору розвитку правової системи нашої країни. З іншого боку, необхідно підвищувати мотивацію українських громадян середнього віку брати практичну участь у суспільно-правових процесах. Також існує необхідність цілеспрямованого формування більш чіткого та відчутного образу правової ідеології, національної ідеї та політико-правової доктрини. Саме через розпливчатість та відсутність уваги до цієї проблеми на всіх рівнях (освітньому, законодавчому, у ЗМІ) значна частина громадян не лише слабо уявляє окремі з цих сфер, але й не має загального бачення стосовно них та їх взаємопов'язаності.

Окрім того, нагальною є потреба надання громадянам допомоги щодо усвідомлення суспільних потреб та інтересів у всьому їх різноманітті (як матеріальних, так і моральних, культурно-естетичних, науково-пізнавальних тощо) не лише на приватному рівні своєї власної родини, а й стосовно всієї держави в цілому. На нашу думку, це й слід вважати вихідним пунктом формування правової ідеології, національної ідеї та політико-правової доктрини, який може бути досяжним для всіх верств та вікових категорій нашого суспільства.

Серед інших гострих проблем у контексті порушених питань результати нашого опитування дозволяють звернути увагу на заперечення самої наявності правової ідеології, національної ідеї та політико-правової доктрини майже половиною молоді та значною частиною дорослих респондентів (про це свідчать відсоткові показники «незацікавленості» – різниця між наявним кількісним показником та загальною вибіркою). Це зумовлює правову ідеологічну дезорієнтованість помітної частини суспільства, що відображається у всіх формах суспільної свідомості, у тому числі й правосвідомості. Це, зі свого боку, чинить негативний вплив на сприйняття законодавчих норм, функціонування чинного права та на статус України як правової держави.

Як відзначають психологи [28; 261; 331], різні форми суспільної свідомості мають багато спільних рис і суттєво впливають одна на одну. Відповідно небажані риси правосвідомості, що формуються через вказані вище причини, відображаються в інших формах свідомості та породжують нові небажані риси або поведінкові особливості (наприклад, тенденцію до зниження рівня моральної свідомості).

Таким чином, щодо зв'язку правової ідеології, національної ідеї та політико-правової доктрини можемо зазначити таке:

- у контексті взаємопов'язаності, правова ідеологія віддзеркалюється ідеями розвитку права відносно сучасних реалій, національна ідея відображає сенс буття народу на рівні генетичної свідомості, політико-правова доктрина становить собою наукові коментарі до права провідних вчених;
- зв'язок правової ідеології, національної ідеї та політико-правової доктрини полягає у взаємовпливі цих сфер одна на одну з метою формування найбільш оптимальної правової системи в країні для найбільшого правового комфорту особистості (громадянина);
- наявні емпіричні дані щодо сучасного ставлення до досліджуваної нами сфери мають характер статистичних звітів щодо задоволеності суспільства добробутом при певній політичній системі. Авторський

опитувальник дозволяє встановлювати різні аспекти сприйняття особливостей правової системи сьогодення (когнітивний, емоційно-вольовий, актуалізаційно-діяльнісний).

Зокрема, у правовій ідеології більше обізнані респонденти старшого покоління; національна ідея більше цікавить молодь; політико-правова доктрина відома молоді менше, ніж дорослим, через відмову від сторонніх щодо свого фаху знань на противагу обов'язковій політизації молоді радянських часів; розуміння зв'язку правової ідеології, національної ідеї та політико-правової доктрини також переважає у вибірці дорослого населення через зацікавленість молоді іншими пріоритетами та спокусами сучасного життя.

Зацікавленість щодо правової ідеології та національної ідеї переважає у людей старшого покоління через відсутність широкого розповсюдження тих ідеалів національної ідеї, які б мали емоційно «захопити» свідомість молоді; це ж стосується і політико-правової доктрини; зв'язок правової ідеології, національної ідеї та політико-правової доктрини виявився майже однаково відображеним на емоційному рівні для респондентів обох вибірок через наявне лише загальне уявлення про їх суспільний статус.

Актуалізаційно-діяльнісне ставлення більш виражене у молоді через розчарування старшого покоління у можливостях впливу на політику; щодо національної ідеї також переважає зацікавленість молоді через політичну формальність цієї категорії для доросліших респондентів. При оцінюванні зв'язку правової ідеології, національної ідеї та політико-правової доктрини представники обох вибірок проявили солідарність у готовності допомагати становленню правового поля країни, хоча й не зовсім усвідомлюючи, як реально це здійснити.

Загалом, віковий чинник є ключовим у контексті визначення рівня усвідомлення громадянами правової ідеології, національної ідеї та політико-правової доктрини. Позитивним у цьому контексті, на нашу думку є усвідомлення різниці між цими категоріями.

2.3. Правова ідеологія як складова частина державницької ідеології

Демократичні ідеали сучасності та правовий вектор розвитку цивілізації має, на нашу думку, неодмінною рисою те, що до структури державницької ідеології входить правова ідеологія. Державницька ідеологія, як система та соціально-правовий інститут становить собою сукупність ідей, що виражають інтереси, волю громадян (суспільства в цілому) до спільного життя [18; 86; 197]. Вона об'єднує їх в єдине ціле, формує громадянське суспільство. Державницька ідеологія містить у собі уявлення громадян про шляхи розвитку громади і держави, детермінує пріоритети поточної державної політики.

На нашу думку, поняття «державницька ідеологія» в сучасному суспільстві значною мірою застаріло, оскільки асоціюється з атрибутами тоталітарних режимів державної влади середини ХХ ст. з їх монопольною пропагандою певного ідеологічного політичного ладу та відповідно жорсткого і часто нелюдського ідеологічного контролю.

Бібліографічний аналіз засвідчує [210; 283; 343], що на сьогодні панує ліберальна традиція відмови від офіційної державницької ідеології й заміни її на результати діяльності політичних партій та інтереси окремих соціальних груп. Така позиція набула домінування задля уникнення колишніх зловживань на цьому ґрунті. Законодавства багатьох країн передбачають відповідну заборону. Наприклад:

– Конституція України, ст. 15: «Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова» [142];

– Конституція РФ, ст. 13: «У Російській Федерації визнається ідеологічне різноманіття. Жодна ідеологія не може встановлюватися в якості державної чи обов'язкової. У Російській Федерації визнаються політичне різноманіття, багатопартійність» [141].

Тобто правова ідеологія як складова державницької ідеології має складне становище. З одного боку, вона спонукає розробку та впровадження у масову

свідомість правових ідеалів як атрибутів політики сучасної високорозвиненої держави. З іншого – саме правові положення диктують відкидання самої можливості існування в сучасному демократичному суспільстві якої б то не було державної (однієї на всіх) ідеології.

Відповідно доцільно говорити про оновлений варіант державницької ідеології, який пропонуємо називати *«ідеологією державної демократії»*. Вона, на нашу думку, має такі завдання:

- акумулювати політичні ідеї та цінності (наприклад, цінності суспільної демократичної самосвідомості), що розділяються більшістю співгромадян у межах правової дійсності сьогодення;
- впроваджувати бажані правові ідеали у дійсність, тобто опікуватися практичною реалізацією демократичних ідеалів.

Щодо останнього, то це завдання напряму вказує на зв'язок ідеології державної демократії (надалі ми так будемо іменувати державницьку ідеологію) та правової ідеології.

Ідеологія державної демократії впливає на зміст відносин «влада – суспільство» політичними діями конкретної спрямованості. Таким способом здійснюється трансформування соціальних відносин, що впливають на масові та групові настрої. Вона акумулює ментальні емоції народу, патріотичні та протестні почуття тощо.

У контексті цього правова ідеологія забезпечує процес концептуалізації уявлень громадян певної країни про поточну політичну ситуацію, співвідносить ці оцінки в загальний світогляд. Зазначимо, що останній піддається періодичному корегуванню через зміни соціально-економічної, політичної та соціокультурної реальності. Маємо на увазі такі трансформування:

- коректування основних концепцій суспільно-політичних течій – перетворення лібералізму, консерватизму, соціалізму на неолібералізм, неосоціалізм, неоконсерватизм тощо;

- змінюється (зменшується) роль держави у житті громадян завдяки науково-технічному прогресу: суцільна комп'ютеризація, більша мобільність транспортування, проживання тощо;
- відбувається перебудова наукового понятійно-категоріального правового апарату;
- ослаблюється залежність ідеологічних засад від певного соціального носія (групи, прошарку, класу, держави).

Наприклад, сучасна українська держава, на наш погляд, знаходиться у кризі ідеологічних змін: відмова від радянської ідеологічної спадщини на всіх рівнях, трансформація західного лібералізму щодо національного контексту та знаходження певного багатоваріативного консерватизму. Це все утворює своєрідний конгломерат різних ідеологічних доктрин, які поки що не утворили кінцевого симбіотичного результату.

Правова ідеологія як складова ідеології державної демократії доводить свою життєздатність стосовно тих чи інших суспільно-політичних цінностей. Вона витримує перевірку численними суспільно-політичними кризами у своєму історичному розвитку, видозмінами через прихід до влади в країні різних політичних партій та лідерів. Все це вимагає від правової ідеології постійно та наново пристосовуватися до державницької дійсності.

Зокрема, правовим видозмінам на державному та суспільному рівнях упродовж XX–XXI ст. в європейській політиці, яка впливає й на нашу країну, піддаються:

- основні принципи лібералізму – свобода особистості (від формальної до практичної реалізації її прав), недоторканість прав людини (від обмеженості до всебільного зростання), правова держава (від практичного націоналізму до розповсюдження демократії), парламентська демократія (від фактичного наслідування влади до виборчого права), плюралізм (на зміну монополізму), громадянське суспільство (від суцільної залежності громадян до все більш впевненого користування ними правовими привілеями сучасності);

- загальнолюдська правова культура (від суцільного правового невігластва та нігілізму до свідомої підтримки законності через власні світоглядні уподобання).

На наш погляд, помітною особливістю сучасної правової ідеології як складової ідеології державної демократії є не тільки визнання особистої відповідальності за функціонування правової системи громадянами як свідомими суб'єктами правовідносин. Основним, як видається, тут виступає готовність держави взяти на себе відповідальність у тому випадку, якщо можливості правової системи обмежені, й коректувати (вдосконалювати) ці можливості.

Звертаємо на це увагу – як на якісну відмінність сьогодення від колишніх часів, коли «підлаштуватися» під державу та її ідеологію мали громадяни, а не навпаки. Таке досягнення не є рівномірним щодо всіх рівнів держави та суспільства, але, на наш погляд, крокує до забезпечення все більшого комфорту особистості.

Передові за своїм правовим та економічним розвитком держави створили ліберальні заходи реагування на конкретні запитання часу. Головною обставиною, що відрізняє ці держави (Великобританію, США, Швейцарію тощо) та об'єктивно відображає доцільність використання можливостей лібералізму, є застосовування ліберальних принципів та цінностей у різних співвідношеннях із іншими суспільно-правовими течіями: консервативними, соціалістичними, націоналістичними, патріотичними і т. ін. Це ще раз доводить оптимальність (багатоваріативність) лібералізму як складової правової ідеології та ідеології державної демократії.

Отже, загальнолюдські цінності (права та свободи людини, моральність, ненасилля, можливості для розвитку тощо) тісно пов'язані поточною епохою з ліберальними цінностями, які пропагують устрій держави, заснований на незалежності влади, балансі її впливу та впливу на неї суспільства, політичної конкуренції, свободу слова тощо [279; 353; 367].

Правова ідеологія як складова ідеології державної демократії має поєднувати ці ідеали, що є можливостями для [147; 294; 340]:

- профілактики та подолання бідності більшості населення економічно слабких країн;
- процвітання країни в усіх сферах;
- наявності та дієвості незалежного суду та багатопартійності;
- створення та розвитку демократичних інститутів.

Це сприяє формуванню громадян як вільних індивідів, без правової свободи яких не можуть бути повною мірою реалізовані здібності і можливості самого суспільства. Такий державний вектор забезпечує ринкову економіку, без якої неможливо максимально задовольнити потреби людини та правову державу, де громадянин має можливості ефективно контролювати (стримувати – стимулювати) державну владу.

На нашу думку, доцільно також по відношенню державного ладу використовувати ідеологію поєднання лібералізму з іншими політико-філософськими концепціями. Як вже зазначалося, таку модель використовують провідні країни світу [147; 294]. В іншому випадку ідеалізація лібералізму може призвести до нівелювання та ігнорування національних особливостей, залишення напризволяще незахищених верств населення тощо. Тому вибір стратегії оптимального поєднання ліберальних принципів із притаманними кожному окремому суспільству цінностями може стати визначальним чинником для його політико-суспільного розвитку.

Зазначимо, що під час державних перетворень останніх десятиліть наша країна не отримала такої контекстної уваги до свого менталітету, коли увага акцентувалася б на характері саме українського народу. Політичні партії, що боролися за владу в Україні, фактично ігнорували історично сформовані в суспільстві традиції, дух, волю [230; 343]. Некритичне запозичення та невміле використання ідеологій інших країн не дозволили впровадити у життя ліберальні за формою, але доволі консервативні за сутністю державні реформи

[66; 81; 276]. Зокрема, це проявилось в пропагуванні та тиражуванні незрозумілих для громадян понять тощо.

Між тим урахування перерахованих факторів забезпечує активну підтримку з боку широких соціальних верств суспільства, що й робить можливими ефективність та успішність будь-яких соціальних зрушень, стає запорукою для реалізації домагань правової ідеології за допомогою ідеології державної демократії.

На нашу думку, у перехідний період становлення державної правової системи, у якому знаходиться наша країна сьогодні, доцільно звернутися до політичного консерватизму, спиратися на традиції, наслідування кращих елементів минулої системи, їх охорону й стабільність, що забезпечують поступове реформування і виключення крайніх, непопулярних заходів.

Своєрідність вітчизняного лібералізму визначається тим, що він змушений проповідувати ідеали свободи, рівності, прав людини на теренах, де ці ідеали упродовж ХХ ст. мали формальний характер й призвичаїли громадян до сприйняття їх, як несправжніх та оманливих. Тому боротьбу за практичну дієвість конституції, парламентаризм і правову державу доцільно, на нашу думку, здійснювати з урахуванням сформованих традицій української державності. Враховуючи це, основним напрямом лібералізму має бути притаманне розуміння того, що в перехідний період природним буде симбіоз старих та нових суспільно-правових інститутів: запозичення найкращого від перших та привнесення найбільш прогресивного з других.

Між тим, як показує історія, прагнення знайти такий компроміс у вирішенні соціальних проблем виливається у намагання підпорядкувати соціально-політичному контролю стихійні суспільні процеси. Через це реформізм часто стає обумовленим неприйняттям суспільством реформ як засобів перетворення існуючого суспільно-політичного ладу. Вони сприймаються скоріше негативно, як незрозумілі та загрозливі зрушення.

Можливо, саме цим пояснюється українська практика здійснення виборчого процесу на тлі мітингів протесту [86; 116; 283]. Це має декілька

інтерпретацій – від обов'язкового становлення правових стандартів через перепони та супротив до думки, що подібне руйнує державність і унеможлиблює будь-які суттєві реформи надалі.

Таким чином, український лібералізм, у силу своєїдності розвитку нашої країни, не може «обійтися» без консерватизму тією чи іншою мірою. Вимоги часу трансформують його в консервативний лібералізм, особливо в суспільно-правовій діяльності. Свідома підтримка такої концепції забезпечує, на нашу думку, права громадян, охороняє свободу думки, права людини. А традиційні законні механізми влади допомагають охороняти порядок та суворо наглядати за виконанням законів у нових суспільно-правових умовах. Все це сприяє упевненості громадян у компетентності держави щодо захисту суспільних інтересів.

Ліберальний консерватизм, як правова ідеологія в рамках ідеології державної демократії, зможе протистояти радикальному колективізму, разом з тим протидіючи крайнощам індивідуалізму. Консерватизм, поєднаний із лібералізмом, відрізняється тим, що підтримує високі ідеали свободи на основі права людини і громадянина, не дозволяючи перетворити їх на свавілля. Це досягається, зокрема:

- реформи через синтез основних ідей традиційного лібералізму: воля і права особистості;
- чинність принципів консерватизму: порядок, сильна державницька влада, релігійно-моральні традиції тощо;
- забезпечення однаковою мірою й рівнозначності визнання як самоцінності волі індивіда, так і цінності загальнонаціонального, загальнодержавного порядку і стабільності.

Тобто правова ідеологія як складова ідеології державної демократії передбачає адаптацію консервативного лібералізму до реалій життя. Це визначає врахування уроків історії, розуміння умов, у яких діє влада, уникнення несвоєчасних чи необґрунтованих вимог, натомість передбачає конструктивну

співпрацю між громадянами і державою. Такі процеси повинні відбуватися поступово, що й дозволить дієво впроваджувати ліберальні цінності в Україні.

На нашу думку, у забезпеченні таких поступових та виважених правових ідеологічних заходів і проявляється роль ідеології державної демократії: вона контролює процес пристосування правової ідеології з її прогресивними цінностями лібералізму до культурного і політичного рівня правосвідомості населення.

Реалії нашої країни, як і інших держав – колишніх республік СРСР вказують на необхідність залучення до опанування правовою культурою широкого загалу громадян як рівноправних суб'єктів правовідносин з постійним роз'ясненням їм сутності правових і громадянських свобод, що забезпечить, на нашу думку, поступове відмирання сприйняття влади як тоталітарної державної системи.

На території України така практика історично не нова. Важливою особливістю майже всіх помітних реформ було те, що окремі елементи ідеології західного лібералізму завжди використовувалися нашими предками в їхніх спробах реформування та «європеїзації» країни: демократизація правової влади, зокрема скасування кріпацтва, конституційні обмеження самодержавства, забезпечення відносної свободи підприємницької діяльності (народження українського підприємництва) тощо.

Між тим, вітчизняні науковці підкреслюють, що слабким елементом будь-яких вітчизняних ідейно-політичних течій було те, що їх представники прагнули реалізувати свої програми за допомогою держави та суспільства, ігноруючи нерозвиненість структури громадянського суспільства (вільного суспільства вільних людей, здатних подбати про добробут у своїй сім'ї та в країні) в нашій країні через об'єктивні історичні обмеження у цій сфері. Під такими обмеженнями, які актуальні й досі, розуміється насамперед самопозиціювання громадян як залежних та безправних індивідів, що не мають змоги не лише чинити вплив на правову систему в державі, а й захистити від суспільних негараздів самих себе.

Відповідно, це ще раз підкреслює доцільність об'єднання національних особливостей самовизначення, цінностей ліберальної демократії, державних і духовних традицій та «наздоганяючого» правового розвитку, процесів модернізації тощо. Такий підхід, на нашу думку, сприяє формуванню ліберальної свідомості наших співвітчизників та забезпечує необхідний синтез для поєднання економічного лібералізму з духовно-культурним консерватизмом.

Зазначимо, що ідеологія державної демократії має «доручити» правовій ідеології подолати такі небажані явища в нашій країні:

- відсутність автономності особистості;
- слабкий розвиток правової культури громадян;
- нерозвиненість правових можливостей для широких верств населення через їх правову необізнаність, як правовим шляхом вирішувати конфлікті обставини.

Сучасні реалії України пропонують як вирішення цих проблем підтримку тих чи інших політичних партій, які обіцяють панацею проти цих соціальних негараздів. За допомогою аналізу відносини партій до класичних або нових ідеологій можливо, на нашу думку, визначити:

- ідеологічну насиченість партійної системи, роль ідеології в її функціонуванні та перспективи розвитку;
- роль партійних ідеологій в українському суспільно-політичному процесі;
- вплив тих чи інших пропонованих ідеологій на ефективність діяльності політичних партій у суспільстві.

Сучасне знання про характер партійних систем забезпечить розуміння їх ідеологічного підґрунтя, що зможе створити більш точні орієнтири у відносинах з ними з боку держави (визначення сумісності їх правових ідеологій з ідеологією державної демократії), суспільства, окремих груп громадян та дозволить самим партіям коригувати своє становище в суспільстві й своїй конкретній діяльності.

На нашу думку, ідеологічна детермінація діяльності політичних партій сучасної України дозволить визначити фактори, що сприяють формуванню ідеологізованих політичних партій, спосіб та умови їх формування. Це, зі свого боку, зробить виборчі процеси більш прозорими, що слід вважати надзвичайно важливим.

Сучасні українські науковці [210; 276] вказують, що теоретичні концепції, присвячені виникненню політичних партій та партійному будівництву, свідчать про активну роль ідеології в процесі формування партій в Україні, особливо в умовах електоральної боротьби. Це відбувається через те, що різноманітність функцій партійної ідеології дозволяє визначити наявність забезпечення ідейної основи партій та визначення політичного курсу (підстава передвиборної платформи, теоретична база агітаційно-масової роботи серед населення).

Ідеологічний компонент сприяє зміцненню внутрішньої організованості партій, цілеспрямованості їх діяльності через влиття в ідеологію державної демократії. Політичні партії в умовах відсутності державної ідеології не можуть ставати самостійними суб'єктами ідеологічної творчості, у цій ролі може виступати лише держава.

У схожій ситуації перебуває партійна система України. Формуванню ідеологічної платформи політичних партій у філософсько-теоретичному форматі сприяє таке [81; 204; 279]:

- партія повинна бути сформована на базі якоїсь розбіжності або конфлікту, що виник у соціумі природним шляхом;
- партії парламентського типу не повинні мати радикальних ідеологічних розбіжностей між собою, що дозволяє цілеспрямовано формувати певний правовий курс ідеології державної демократії;
- політичні партії є інститутами, покликаними представляти і захищати інтереси громадян на різних рівнях влади.

Отже, для того, щоб громадяни висловили свою підтримку певній партії, у її програмних документах доцільно повно відображати не лише ідеологічні

інтереси цієї партії, але й загальнодержавні інтереси, надавати чіткі орієнтири щодо наявної ідеології державної демократії. Між тим наші спостереження засвідчують, що впродовж останніх десятиліть партії в умовах політичного плюралізму замінюють ідеологічну мотивацію своєї діяльності соціальними та патріотичними установками, реагуючи на запити громадян. Тобто обіцяють, частіше за все голослівно, задовольнити поточні потреби електорату замість надання чітких уявлень щодо правового курсу, на який мають намір спрямовувати країну.

Вітчизняні дослідники [343; 367] зазначають, що найбільш затребуваною на сьогодні ідеологією, яку пропонують партійні лідери, є ідеологія популізму: доктрина, що апелює до широких народних мас і обіцяє їм швидке та легке вирішення гострих соціальних проблем. Основою цього стала зростаюча культура споживання, чому сприяє відповідна ЗМІ-пропаганда. На наш погляд, це небажане явище: відбувається підміна реальних соціальних і політичних потреб, що заслуговують на увагу з боку всіх громадян для побудови громадянського суспільства, нав'язаними цінностями (володіння престижними речами, підтримка певного стилю життя тощо)

Слід зазначити, що класичні ідеології (від комунізму до соціальної демократії) стали свого часу важливим мотиваційним чинником для виникнення більшості партій в Україні. У подальшому шляхом політичної боротьби і міжпартійної взаємодії ці ідеології динамічно трансформуються в певний сурогат, який вбирає в себе весь спектр сучасних ідеологічних течій.

Ідеологія державної демократії в Україні поки що, на наш погляд, складно структурована. Правова ідеологія, як складова цієї системи, така ж нечітка, як і сама система. Найсуперечливішими моментами тут є відокремлення теоретичних знань від практичних потреб, з одного боку, та відділення формально практичного (документального) від реалій життя, тобто від відображення правової дієвості держави у повсякденності – з іншого.

Можливо, саме жорстка боротьба, яка превалує в партійному житті нашої країни, диктує певну підміну понять: правову ідеологію вважають

державною та навпаки. Згідно з пропонованим нами вище визначенням, під державною ідеологією ми маємо на увазі ідеологію державної демократії, яка відповідно проявляє себе саме у наявності ідеологічної багатопартійності сучасного політичного життя.

Зазначимо, що окрім згаданого розмаїття ідеологій правлячої еліти нашого суспільства, яке ми розглядаємо як ілюстративний показник ідеологічного становлення існують і «неідеологізовані» партії. Вони, на противагу ідеологізованим, уникають проголошення будь-яких правових ідей й займаються «закулісним» просуванням (без спроб залучення широких верств населення). Парадоксально, але таке явище, на нашу думку, скоріше позитивне саме у контексті ідеологічного розвитку: уникаючи участі в ідеологічній боротьбі та відповідно не піддаючись ідеологічній трансформації, такі партії мають змогу займатися вдосконаленням вже існуючого (а не ідеологічно омріяного) законодавства та сприяти прогресу щодо доступності його застосування в громадянському суспільстві.

Тобто, не ставлячи це за мету, відмова від ідеологічності на державному рівні формує міцний правовий фундамент для її появи, оскільки дозволяє визначити:

- теоретико-політичну концепцію, яка виступає рушійною силою (замість ідеології) розвитку країни на певному етапі;
- інтелектуальну та емоційну заміну ідеолого-правового компоненту;
- суспільно значущу установку (програму) щодо вирішення соціальних проблем;
- пріоритети яких саме соціальних інтересів, розвитку, політики пропонує дана політична сила;
- не лише відшліфовану правову базу, але й перспективи її вдосконалення.

Відповідно такий підхід до правової ідеології робить її не просто складовою ідеології державної демократії, але й її основою.

У партійній системі України «неідеологізовані» партії займають істотне місце та беруть активну участь у політичному процесі. Разом із

ідеологізованими вони створюють своєрідний ідеологічний партійний спектр, який, на нашу думку, й складає на сьогодні ідеологію державної демократії. А їх взаємодія визначає правове ідеологічне забарвлення, яке, відповідно є неодмінною складовою політико-суспільної сфери.

Багато сучасних науковців [210; 276; 283] зауважують, що з радянських часів в Україні повністю змінився політичний простір. І хоча до цих пір політична система України перебуває в перехідному стані, окремі її елементи мають ознаки демократичного становлення держави (наприклад, вже згадана розмаїта партійна система, заснована на принципах багатопартійності та активному залученні електорату). Зокрема, ця демократичність спонукає до подолання абсолютної ролі будь-якої ідеології в ролі провідної стратегії розвитку нашої країни, як прагнення відсторонитися від радянських часів суцільного ідеологічного панування. На наш погляд, доцільно розглядати ідеологію в державі саме з правового кута зору та відводити їй місце мотиваційного компонента здійснення політичних кроків.

Таке становище, вірогідно, найбільш вдало відповідає вказаним вище конституційним засадам існування в країні ідеології – у ролі ідеології державної демократії. Звертаємо увагу на це через практику багатьох країн із авторитарним та тоталітарним режимом влади (або які нещодавно вийшли з таких умов) ототожнювати ідеологію правлячої партії з ідеологічним теперішнім та майбутнім держави в цілому. Як правило, після втрати цією партією влади в країні відбуваються суспільно-політичні кризи, що створює додаткові (окрім суперечливості самого перехідного періоду становлення держав, які розвиваються) соціальні негаразди. Тому взаємодія ідеологічних концепцій політичних партій є особливо цінною, як і профілактичне та прогресивне впровадження в суспільну свідомість широких (а не вузькопартійних) правових інтересів.

Проведений нами аналіз показав, що особливого значення ідеологічний чинник набув у період зародження вітчизняної багатопартійності, коли партії створювалися на основі ідеологічних мотивацій, частіше всього, західного

зразка (ми свідомо уникаємо розгляду поточних партійних течій через те, що це лежить поза межами нашого дослідження). Між іншим, найбільш бажаною для нашої країни видається політика зміцнення державності, захисту національних інтересів, пошук оптимальної стратегії розвитку країни. Це вимагає нових ідей або оновлення існуючих ідеологічних конструкцій, здатних задовольнити потреби сучасного суспільства. На сьогодні, на наш погляд, відбувається синтез першого та другого.

Новими ідеями (демократія, плюралізм, гласність тощо) є ті, що відрізняються від колишніх радянських (комунізм, колективізм, марксизм). Що стосується оновлення «старої ідеології» зазначимо наступне: ідеологічні концепції державної ідеології еволюціонували відповідно до затребуваності певних ідеалів. Можна виділили такі етапи цих видозмін.

1. Початок 1990-х років був плацдармом для боротьби комуністичної ідеології, яка згасала, з новою ліберальною. Перша – все ще представлена в українському парламенті, однак її вплив на суспільство, як показують електоральні уподобання, незначний. Можливо, саме у цьому проявляється вплив ліберальної ідеології.

2. Наступним етапом стали спроби запровадження соціал-демократичних ідеологічних течій шляхом піднесення патріотизму, що, зі свого боку, виявилось через хвилі відроджуваного націоналізму.

3. На сьогодні не існує яскраво виражених ідеологічних течій, окрім загального правового напрямку розвитку країни як демократичної держави.

Таким чином, правова ідеологія як складова державницької ідеології в Україні характеризується:

- сукупністю ідей, що виражають інтереси громадян певної держави;
- популярністю популізму (популяризація потреб широких верств населення у якості провідних для вирішення), в структурі якого правова ідеологія виступає ліберальною складовою;
- правовою ідеологічною (конституційною) заборонаю на державну монополію будь-якої ідеології, через що ми вважаємо доцільнішим замість

поняття «державна ідеологія» використовувати визначення «ідеологія державної демократії»;

– спрямованістю на модифікування ідеології державної демократії щодо забезпечення комфорту особистості громадян у державі на протигагу застарілому примусу громадян забезпечувати державу.

2.4. Взаємозв'язок і взаємодія національної, політичної і правової ідеології

Різні сфери суспільного буття характеризуються відповідним ідеологічним відображенням (супроводженням). Наше дослідження присвячено феномену правової ідеології, яку ми розглядаємо як систему ідей, теорій і понять, що відображають і оцінюють ставлення людей до права. Ця система існує не в ідеологічному вакуумі, а в тісному взаємозв'язку з політикою та національним контекстом, тобто з національною та політичною ідеологією.

Аналізуючи і порівнюючи ці явища, зазначимо, що правова ідеологія виступає віддзеркаленням правових процесів у країні та є певним «ліхтарем», що висвітлює шлях, до якого прагне суспільство у правовій сфері. Політична ідеологія, як її визначають дослідники, пов'язана з відображенням громадянином та суспільством у цілому навколишньої дійсності у макровимірі, тобто крізь призму політичних установок певної країни, її влади, внутрішніх та зовнішніх політичних відносин [35; 40].

Система політичних ідей фундаментується на політиці, явище якої можна охарактеризувати як відносно самостійну сферу діяльності суспільства. Вона постійно трансформується відносно процесів розвитку історії та потреб людей у масштабі великих груп (населення певної території) [263; 367].

Ці потреби здебільшого пов'язані з:

- постійною необхідністю збільшувати та модернізувати матеріальне виробництво;
- змінами у соціальному житті.

Також, на нашу думку, культурні зміни самосприйняття індивідів сприяють формуванню певних шляхів (напрямів) розвитку людства. Сукупність наростаючих потреб створює блок інтересів, які розподіляються між соціальними групами, до яких приєднуються окремі члени суспільства або ті, що хочуть стати його частиною. Задоволення цих потреб та виправдання сподівань соціальних груп складає спектр завдань, вирішення яких покладається на владу [213]. Власне, на думку М. Недюхи, наша держава (яка і є відображенням влади) поки що не може впоратися з цією місією. Більше того, українське суспільство, активно демонструючи потенціал розвитку, піднялося на щабель вище владного механізму, який гальмує процес соціальних змін [214, с. 27].

За умов неможливості одночасного та негайного вирішення цих проблем складаються плани, тобто ідеї, як саме це вирішити. Враховуючи масштаб країн, співтовариств держав, ці ідеї та плани стають системою мрій великої кількості громадян певного суспільства (суспільств), які прагнуть вдосконалення свого буття. Так, на нашу думку, формується *початкова політична ідеологія* – система ідей-відповідей на ці глобальні питання.

Початковою вона є до конфронтацій з політичними ідеологіями які конкурують: кожна суспільна течія є носієм власних, характерних для неї інтересів, які оформлюються через колективну свідомість. Після виникнення протиріч, до початкових форм додаються ускладнення щодо подолання та врегулювання конфліктів і задоволення інтересів прихильників інших ідеологічних течій. Прикладом цього може слугувати протидія релігійних керманічів та владних структур [52; 67]. Неможливість подолання один одного призвела до їх співпраці та взаємодії на політичному рівні, що, зі свого боку, вплинуло на модифікацію політичної ідеології.

У зв'язку з цим слід зазначити, що на такі модифікації впливає національний та правовий контекст, зокрема, такі чинники:

- соціальні явища, зумовлені правовими межами – обов'язками та свободами (економічні, класові заворушення або мирні взаємини між

зацікавленими групами тощо), антагонізм яких слугує рушійною силою політики, бо змушує забезпечувати компроміс, баланс інтересів груп;

- етичні (моральні) концепції, зумовлені національними традиціями народу та його ментальністю: варіативний ступінь визнання загальнолюдських цінностей (природного права на життя, мирне співіснування тощо).

Політична ідеологія визначає взаємозв'язок цих чинників та реалізується як інструмент затвердження, використання та регулювання державної влади. У цьому головна її відмінність від правової ідеології, яка відображає і ціннісно визначає сприйняття права і правових відносин: політична ідеологія «відповідає» суто за політику та напрям політичних перетворень.

Слід зазначити, що правова та політична ідеології подібні за ієрархічним психологічним розподілом: і та, й інша є частинами свідомості, але перша – політичної, а друга – правової. Окрім ідеологій, до обох типів свідомості входить відповідна (правова або політична):

- поведінка – сукупність вчинків у певному полі, самопозиціонування, готовність до відповідних дій, вольові акції;
- психологія – сукупність емоцій та почуттів, які відображають ставлення індивіда чи групи до права та правових явищ.

Відмінності правової та політичної ідеологій, на наш погляд, пов'язані з:

- контекстом дотику до впровадження в життя (можливостей для відображення у ньому) регуляторних механізмів цих явищ пересіченими громадянами – правова ідеологія реалізується через суспільні взаємовідносини, політична – через публічно-владні відносини. Остання ознака передбачає подолання нежиттєздатних ідеологій та боротьбу між конкурентоспроможними ідеологіями, що складає відоме лише політології словосполучення «ідеологічна боротьба»;
- зловживанням механізмами політичної ідеології для введення в оману та маніпуляції уявленням про політичну дійсність. Цей механізм може використовуватися під час виборів на політично-владні посади (спотворення у свідомості громадян уявлень про політичних

конкурентів). У той час конфронтації у правовій ідеології характеризуються як боротьба за певні правові цінності, які доповнюють одна одну, а не суперечать чи конкурують;

- політична ідеологія має мінливий, тимчасовий характер (постійно змінюється), вона забезпечує інтереси і потреби (збереження влади) частини суспільства, яка поступово ієрархічно трансформується (влада переходить від однієї групи до іншої). Правова ідеологія відображає глобальний захист прав та свобод людини на ціннісно-моральному рівні й має на меті забезпечення найбільш сприятливих умов для оптимізації суспільних відносин;
- наслідком реалізації політичної ідеології (ідеї оптимізації політики) можуть стати кадрові перестановки серед державних посадовців та політичних партій, що викликає супротив цих суб'єктів політичної взаємодії. Наслідком реалізації правової ідеології можуть стати прогресивні трансформації механізмів правового регулювання, поява нових правових інститутів, типів правовідносин, вдосконалення якості правовідносин.

Тобто на запитання «що є первинним: політична чи правова ідеологія?», на нашу думку, доцільно відповісти, що розвиток цих ідеологій – паралельний, взаємопов'язаний та доповнюючий одна одну. Правова ідеологія інтегрується в систему політичної ідеології і виконує функцію базису, фундаменту.

Як ми вже зазначали, аналітичної уваги потребує вплив національного фону розвитку ідеологічних сфер. Під таким «фоном» ми маємо на увазі національну ідеологію, яка об'єднує національні традиції, прагнення, мрії певного народу. Національна ідеологія – система поглядів, уявлень, цінностей, заснованих на принципах ментальної єдності, спільності нації, пріоритету її інтересів у всіх сферах суспільного життя.

Як і правова та політична ідеології, *національна ідеологія* також є формою свідомості, з тією відмінністю, що вона пов'язана з усвідомленням суб'єктом суспільних відносин крізь призму своєї належності до певної нації [95, с. 115].

Це виступає процесом самопізнання і розвитку національно-культурної єдності та патріотизму [232, с. 23].

На відміну від попередньо розглянутих ідеологій (правової та політичної) національна ідеологія не спирається на прагнення реалізації прав та свобод для суспільства в цілому або певної групи цього суспільства. Національна ідеологія, на нашу думку, адаптує впровадження правової та політичної ідеології на теренах певної країни. З цим погоджуються цілий ряд вітчизняних науковців [316; 329], які вказують, що саме національна ідеологія відстоює пріоритет політичних, економічних, культурних, духовних критеріїв корінної нації, її мови, культури, традицій. Це важливий чинник прогресу існування для будь-якої держави, один із механізмів успішної імплементації. Хоча під час інкорпоративних впливів на державному рівні, відбувається зворотний процес і певним модифікаціям піддається сама національна ідеологія, без чого впровадження та прийняття суспільством нормативних актів без змін у змісті неможливе.

Серед недоліків або небажаних наслідків впливу національної ідеології виокремимо випадки негативних форм поведінки корінної нації щодо інших. Бажаними особливостями є співпраця і взаємодопомога між етнічними або національними макро- та мікрогрупами, небажаними – зневажливе ставлення до інтересів представників інших народів та етнічних груп, зарозумілість стосовно них і прагнення підпорядкувати собі. Останнє є передумовою та фундаментом націоналізму та екстремізму.

Тут знову простежується взаємозв'язок і взаємодія національної, політичної і правової ідеології, бо саме остання попереджує небажані елементи у першій, а друга забезпечує офіційну підтримку та популяризацію оптимальних варіантів обох.

Отже, національну ідеологію можна визначити як ідеологію, яка за допомогою політико-правових механізмів «опікується» престижем та піднесенням суспільної й духовної значущості етносу, народу, нації через реалізацію їх інтересів у житті країни та народу.

Порівняльний аналіз аналогічних особливостей у досліджуваних нами ідеологічних різновидах поданий у Табл. 2.4.1.

Таблиця 2.4.1

Інтерпретація аналогічних особливостей в ідеологічних різновидах

	Національна ідеологія	Політична ідеологія	Правова ідеологія
Формує та розвиває: <i>- мислення</i>	етнічне, національне	патріотичне	правове
<i>- почуття</i>	національної належності до нації, етносу; національної гордості; національні ідеї	належності до громадянського суспільства	право-свідомість
<i>- уявлення про</i>	історію народу, національне структурування території, Батьківщину	народний суверенітет	правове життя, бажані культурно-побутові умови
<i>- характер</i>	чуттєвий, виступає духовним, емоційним феноменом	культурний, виступає етичним феноменом	раціональний, виступає когнітивним феноменом
Недоліки: <i>- когнітивні</i>	розділення світу на «своїх» і «чужих»	гіпер-ідеологізація руйнує політику, робить її нефункціональною, нездатною	частий відрив реалій життя від теоретичних моделей, можливі зловживання та

		визначати і вирішувати суспільно важливі завдання, породжує тоталітарні і тиранічні режими, репресії, кризи, війни	фрустрація
- <i>духовні</i>	часто пов'язана з релігійними почуттями та нетерпимістю до інших релігій	використання релігійних почуттів для піднесення або спотворення уявлення електорату про певні політичні партії (проголошення їх єретичними)	

Отже, одні й ті самі, але виражені по-різному параметри, знаходять своє відображення у національній, політичній і правовій ідеології. Це, на нашу думку, вказує, що взаємозв'язок і взаємодія цих ідеологічних течій ґрунтується на філософії вдосконалення й оптимізації суспільно-національних відносин всередині певного народу та між народами й іншими країнами.

Взаємодія між ідеологічними напрямками відображає всю повноту соціальних відносин, визначає економічні і політичні чинники, сприяє

різнобічному розвитку свого носія – певного народу, країни. А взаємозв'язок – підтримує національно-державний прогрес: забезпечує національне самовизначення, поєднання національних та інтернаціональних інтересів, рівноправність націй, створення умов для вільного розвитку національних мов та національних культур, представництво національних кадрів у структурах влади тощо.

Науковці вказують, що взаємодія національної, політичної і правової ідеології буває трьох типів [114; 127]:

1) рівноправність – забезпечує безконфліктність та профілактику екстремізму у будь-яких сферах;

2) панування і підпорядкування – призводить до збитків у сферах «відбирання уваги», що створює нерівність у відповідних секторах державного розвитку (наприклад, економічного і культурного);

3) знищення інших суб'єктів – тип передбачає національну ворожнечу, чвари.

Взаємодія та взаємозв'язок національної, політичної і правової ідеологій визначається низкою специфічних особливостей, які їх зближують: вони становлять собою складові елементи суспільної свідомості, підживлюються економічним, культурним та духовним життям суспільства, включені в історичний процес. Така ідеологічна взаємодія універсальна, тобто здатна охоплювати найрізноманітніші галузі діяльності, думки, поведінки і визначати їх напрямки, цілі та засоби (образ думок, особливі інтереси). Ідеологічна взаємодія тісним чином пов'язана з процесом зіставлення ідеалів, конкретних завдань і можливостей, які займають у суспільному житті центральне місце.

Це вказує на провідну систему ідеалів і цінностей, до впровадження якої у практичне життя прагне конкретна країна. Це процес ідеалізації, тобто вибору цілей, орієнтація цього вибору.

Національна, політична і правова ідеологія рівною мірою активні і пов'язані з боротьбою і різноманіттям думок, поглядів, рішень, програм. Вони поляризуються на різні напрямки з позитивними і негативними оцінками за

принципом «так – ні», поділяються на «праві» та «ліві», прогресивні та реакційні і т. ін., у той же час будучи здатними на компроміси та взаємоприйнятні рішення [29, с. 94]. З цих причин, на нашу думку, природним є взаємозв'язок і взаємодія національної, політичної і правової ідеології, тобто безпосереднє об'єднання їх у політико-ідеологічний комплекс.

Слід також зазначити, що надлишок ідеології породжує потребу деідеологізації тих сфер життя, де ідеї занадто випереджують реалії, що потребує звільнення від ідеологічних пріоритетів. Наприклад, деідеологізацію доцільно поширювати на виконавську діяльність правозастосування, яка уособлює необхідність орієнтування більше на практичну дієвість законодавчих положень, ніж на ідеї про них.

Ще одна сторона цінності взаємозв'язку і взаємодії національної, політичної і правової ідеології полягає у комплексному впливі на громадян та суспільство – звернення не тільки до їх розуму, а й до почуттів, формуючи відтінки соціального буття (ціннісне ставлення). Останнє відображається типологією соціальної дії за М. Вебером [40, с. 243]: ціле-раціональна, ціннісно-раціональна, традиційна, афективна. Адекватність сприйняття перерахованих дій народом відображає ефективність ідеологічного впливу.

Розглядаючи ідеологічний вплив, ми спираємося на три його напрямки: національний, політичний та правовий. Це виявляється на таких рівнях:

1) концептуально-теоретичний або рівень соціальної філософії, суперідеології. Це рівень, на якому створюються концепції розвитку держави, розробляються, винаходяться нові системи цінностей, здатні регулювати поведінку людей на всіх рівнях;

2) програмно-політичний – власне ідеологічний. На цьому рівні система ідей, цінностей, ідеалів переходить в цілі, «перекладається на мову» партійно-політичних програм, вимог, статутів, норм, гасел, передбачає вироблення стратегії і тактики дій. Тобто разом із цілями руху розробляється питання про методи і засоби їх досягнення з виробленням відповідних нормативних правил;

3) актуалізований – рівень масової свідомості, ідеології. Він характеризує ступінь засвоєння масовою свідомістю ідей, цілей, ідеалів і цінностей відповідних ідеологій.

Ще однією особливістю взаємозв'язку і взаємодії національної, політичної і правової ідеології є те, що ослаблення ідеологічних засад держави та підтримки їх населенням згубно впливає на низку громадянсько значущих факторів, зокрема призводить до втрати зв'язків між особою і державою, послаблює національну й державну самоідентифікацію.

Зі свого боку, зазначені ідеології здійснюють істотний вплив на ефективність функціонування механізмів правотворення, націоналізації, консолідації народного суверенітету та громадянського суспільства. Також це дозволяє зрозуміти і осмислити політико-правові тенденції у розвитку держави і сучасного суспільства в цілому.

Серед вітчизняних дослідників [65; 114] поширена думка, що *механізми впливу* конгломерату національної, політичної і правової ідеологій на суспільну свідомість – це переконання і примус:

- безпосереднє (цілеспрямоване) – полягає в засвоєнні окремою особистістю та групами осіб сукупних, теоретично узагальнених правових переконань за допомогою переважно правового виховання та навчання;
- побічне (нецілеспрямоване) – трансформує ідеологічні уявлення: вони формуються через переконання і примус індивідуально в процесі взаємодії всіх трьох ідеологічних течій (національної, політичної та правової) компонентів правової системи.

На нашу думку, взаємозв'язок і взаємодію національної, політичної і правової ідеології можна назвати комплексним підходом щодо оптимізації ідеологічної атмосфери певної країни. Разом з тим ідеологічний чинник присутній не лише у межах країни-суб'єкта, а й у її відносинах із зовнішнім світом [40; 236]:

– внутрішній бік взаємодії трьох ідеологічних течій характеризується тим, що вони є складовою частиною правосвідомості, та, як елементи входять до системи механізмів дії права. Соціальний суб'єкт дії права (суспільство та його члени) трансформує у своїй свідомості економічні, соціальні, політичні та інші потреби, виробляє власні уявлення, погляди на прогресивний розвиток країни;

– зовнішній ідеологічний аспект механізму взаємодії національної, політичної та правової ідеологій можна розглядати в двох напрямках:

1) ідеології (у сукупності), що є частиною соціального середовища. У взаємодії з іншими соціальними умовами (культурними, економічними тощо) ідеології виступають рушійною силою розвитку країни та суспільства;

2) ідеологічні засоби входять до складу неправових (соціальних) засобів регуляторних процесів. Зокрема, вони впливають на моральне та правове виховання, наукове обґрунтування права, прогнозування соціальних наслідків правотворчості та правозастосування тощо.

Дослідники зазначають [236; 263], що на стадії правотворчості особливо помітна взаємодія і перетворення одна в одну національної, політичної та правової ідеологій. На нашу думку, результат об'єднання цих ідеологій можна назвати *суспільно-громадянською ідеологією* певної країни.

Зі свого боку, ідеологічні уявлення суб'єкта правотворчості під впливом суспільно-громадянської ідеології формують вольову дію, що виражається у прийнятті правових та культурних реалій життя разом із об'єднанням, прагненням вдосконалити їх.

Зазначимо, що всі види ідеологій (не лише три досліджувані нами) відчувають на собі вплив права, однак правова, у силу своєї специфіки, знаходиться в найбільш тісній взаємодії з ним. Правова ідеологія, як частина правосвідомості, є не тільки джерелом права, а й об'єктом його впливу.

На нашу думку, означена нами суспільно-громадянська ідеологія сприяє ролі держави як одного з елементів (але основного) прогресу суспільства.

Враховуючи поєднану дію ідеологічних складових (національної, політичної та правової), такий прогрес може відбуватися за такими напрямками:

- 1) суспільний рух, тобто розвиток громадянського суспільства;
- 2) державний розвиток – формування сучасної соціально-правової патріотичної країни.

Для повноти аналізу взаємозв'язку і взаємодії національної, політичної і правової ідеології вважаємо за доцільне розглянути сепаратні ситуації розділення ідеологій, коли означені три течії «не співпрацюють» між собою, відсутній взаємозв'язок і взаємодія між ними. Яскравою ілюстрацією цього може виступити німецький націонал-соціалізм часів Третього Рейху, де національний пріоритет переважав правовий (наявність дискримінаційних законодавчих положень) та політичний (введення свого народу у війну) [366, с. 211].

Наявність позитивного (на засадах загальнолюдських цінностей та високого престижу прав та свобод людини) об'єднаного рівнозначного впливу ідеологічних течій забезпечує профілактику та недопущення низки небажаних факторів. Зокрема, таких:

- 1) пріоритет однієї партії (однопартійність) та усунення з соціальної арени всіх політичних партій і громадських угруповань, крім підлеглих цій партії організацій. Ідеологам фашизму вбачалась єдиною прийнятною лише Націонал-соціалістична німецька робоча партія (німецька аббревіатура – НСДАП). Вони вважали її ідеальним керманічем, що об'єднав «кращих людей», які можуть належати тільки до німецької нації й з огляду на це нібито мають виключне право керувати країною та всім іншим, не таким досконалим світом;

- 2) перетворення однієї партії в монопольного володаря суспільних та державних прерогатив, інститутів, тобто впровадження монополії національного ідеологічного панування;

3) встановлення безроздільного контролю однієї партії над державою і позбавлення її ролі самостійного політичного суб'єкта. Такий диктат партії над державою може забезпечуватися за допомогою низки засобів:

- на всіх державних посадах лише члени однієї партії;
- зосередження державної і центральної влади в руках партійних функціонерів;
- узаконення державою тотального партійного контролю над усіма державними органами, їх кадрами і діяльністю;
- знищення інституційних відмінностей між партією і державою.

Наявність описаного стану речей (відсутність парламентаризму і багатопартійної системи, плюралізму політичних сил та їх впливу на державу, рівність усіх перед законом і судом тощо) є протилежністю до демократично-правової держави. Про громадянське суспільство також не може йтися, бо члени нацистського суспільства були скоріше не громадянами, а підданими, підлеглими.

Прикладом небажаних ідеологічних помилок, на нашу думку, може слугувати й радянський державний лад. На відміну від націоналістів, СРСР віддавав перевагу представникам певного соціального класу (загальновідомий постулат про пріоритет диктатури пролетаріату), а єдиною партійною системою вбачав комуністичну [263, с. 123].

Інші особливості майже збігаються, як і схильність до вождизму (постулат про необхідність одноосібного політичного керівництва державою, народом). Прихильники вбачають у вождизмі природний наслідок і завершення ієрархічної побудови будь-якої расової або комуністичної політичної спільності, де вождизм – найкраща форма організації влади, упорядкування владних відносин.

Вождистська система передбачає на кожному етапі партійної ієрархії відповідних посадовців (тобто вождів різних рангів), які повністю володіють кар'єрною долею підлеглих. До такої системи сприйняття входить ідея про те, що «вожді» недоторкані, стоять вище всякої критики, ніколи не помиляються і

т. ін. У гітлерівській Німеччині це називалося «фюрер – принцип», а в СРСР – культ вождя [332; 366].

Таким чином, аналіз взаємозв'язку і взаємодії національної, політичної і правової ідеології показав таке:

1) всі види ідеологій є продуктом свідомості, тому вони взаємопов'язані і взаємозумовлені, а в сукупності становлять складову суспільно-політичного життя держави – ідеологічний комплекс;

2) кожна з цих ідеологій представлена відповідною системою ідей, цінностей та програм їх реалізації: правова відображає правосвідомість, національна – патріотичне самоусвідомлення, політична – реалії та перспективи державного ладу;

3) всі ці ідеології мають однакові:

– структуру: поведінку (патріотичні акції; участь у політичному житті, наприклад, у виборах на державні посади; використання права, наприклад, звернення до судів) та відповідну психологію (ставлення до означеної поведінки у певному ідеологічному полі);

– рівні: концептуально-теоретичний, програмно-політичний, рівень масової свідомості;

– механізми впливу: безпосереднє та побічне переконання і примус;

4) наявна необхідність взаємодії цих ідеологій як профілактика зловживань на ідеологічному рівні (розпалення ворожнечі, введення в оману, маніпуляції уявленням про дійсність). Таку взаємопов'язану ідеологічну сукупність, на нашу думку, доцільно вважати суспільно-громадянською ідеологією.

Висновки до р. 2

Аналіз теоретичних аспектів проблеми правової ідеології дозволяє запропонувати наступні висновки:

1) правова ідеологія спрямовує особу до відтворення у своїй поведінці ідеальних правовідносин. Таке моделювання бажаних соціальних реалій

формує в суспільстві відповідні культурні цінності, які здатні змінювати суспільно-політичні процеси згідного бажаного правового вектору;

2) як науковий феномен, правова ідеологія спирається на здобутки досліджень провідних вчених минулого та сучасності, сутність яких представлена прагненням до суспільного блага як для держави, так і для кожного її громадянина. Останнє вимірюється порівнянням маркерів суспільного добробуту у період панування різних політичних режимів та співвідноситься з ідеалами загальнолюдських цінностей. Тут відмічається певний парадокс: більш життєво досвідчені літні українці, становлення особистості яких відбувалося у часи жорсткої ідеологічної пропаганди в СРСР, менше цікавляться проблемами правової ідеології, ніж молодь. При цьому обидві категорії громадян висловлюють бажання брати участь в ідеологічній розбудові України;

3) популізм у правовій ідеології відображає актуальні потреби більшості населення (зокрема, економічного характеру) та ліберальні шляхи їх задоволення, лобіює антимонопольність, що в сукупності виступає вже не як правова, а скоріше, як державна ідеологія. Ми пропонуємо визначати останню як «ідеологію державної демократії»;

4) правова ідеологія становить собою ідеологічний комплекс у свідомості реципієнтів: кожна варіація ідеологічних міркувань займає певний сектор, який об'єднується з загальними уявленнями про суспільно-політичні процеси та систематизується навколо усвідомлення громадянином свого місця у системі державних цінностей і можливостей (перспектив) їх вдосконалення. Останнє включає й прагнення самого респондента впливати на зрушення у цьому ключі. Будь-який ідеологічний напрямок займає своє місце у суспільній свідомості через певну систему впровадження: пропагандистські заходи та безпосередньо ідеологічний вплив у вигляді психологічного маніпулювання, насадження відповідного ставлення до соціальних об'єктів. Цей феномен ми пропонуємо називати «суспільно-громадянською ідеологією».

РОЗДІЛ 3. СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Перехід від одного історичного етапу до іншого відбувається одночасно зі зміною уявлень про світ та правовідносини у ньому. Фактично, це можна порівняти з вічним філософським запитанням: що було раніше – думка чи матерія? Отже, що є первісним: правова ідеологія чи держава, яка функціонує завдяки цій ідеології?

Нижче нами проаналізовані органічно взаємопов'язані концепції різноманітних уявлень про правову ідеологію у їх квінтесенції – сучасному вигляді. Для відображення поточного історичного моменту ставлення до правової ідеології було проведене опитування громадян щодо актуальних ідеологічних проблем сьогодення. Ми намагалися відобразити суперечливий феномен сучасності: низку паралельних концепцій щодо майже однакового у цивілізованому світі сприйняття правових норм, прав та свобод громадян. Ці концепції тісно взаємодіють у процесі свого існування, можливо, навіть, що вони не можуть існувати відокремлено.

Опитавши громадян та ознайомившись з першоджерелами, ми спробували довести, що правова ідеологія є потенційним регулятором відносин між людьми (правовідносини) та між державою і громадянами (правова система). Розгляд цих аспектів створює перспективи подальших наукових пошуків щодо того грандіозного, на наш погляд, психологічного впливу, який чинить правова ідеологія на світогляд та правосвідомість особи.

У доступних нам межах, ми навели як теоретичне, так і практичне відображення концептуальної варіативності правової ідеології у взаємозв'язку різних правових явищ, у яких вона відображається, наприклад, правовому регулюванні, правозастосуванні, правотворчості тощо. Це дозволило обґрунтувати нерозривний зв'язок права та ідеології.

3.1. Позитивістське трактування правової ідеології та його наслідки

Розвиток громадянського суспільства, соціальної та правової держави, процес правового регулювання суспільних відносин вимагає скрупульозного дослідження основоположних засад самого розуміння права та його ідеологічної сутності. Одним з найпоширеніших підходів до розуміння права та його ідеології є позитивістський.

Позитивістське трактування правової ідеології має свої витоки у феномені «юридичного позитивізму» – теорії, формально-догматичної правової ідеології та загальних ідеолого-правових принципів [134; 307 та ін.]. Це відбулося у Великобританії періоду буржуазних перетворень XIX ст. та пов'язане з іменем Джона Остіна, який був представником аналітичної юриспруденції. Саме в рамках його філософської концепції вперше сформульоване позитивістське ставлення до правової ідеології.

У Східній Європі дослідження цього феномену розпочалися з кінця 60-х років XIX ст. та втілилися у роботах відомих авторів тих часів – М. Н. Капустіна та Н. К. Ренненкампа. Зокрема, з позицій позитивізму формально-догматичної юриспруденції робилися спроби побудувати науку про право як «юридичну догматику» переважно на основі догми громадянського права.

Ознайомлення з їх науковими працями та дослідженнями сучасників (Є. В. Васьковський, Д. Д. Грімм, Н. І. Палієнко, С. В. Пахман, А. Різдвяний, Г. Ф. Шершеневич та ін.) дозволяє стверджувати, що сучасне позитивістське трактування правової ідеології бере початок саме звідти. Вона стала панівним напрямом у загальній теорії права та у галузевих юридичних науках в усіх цивілізованих країнах, розпочинаючи з кінця XIX ст.

Як відомо, у ролі знання про правову ідеологію позитивісти сприймають тільки такі її форми, що надають можливість використовувати їх у прямій практичній взаємодії осіб із реальною дійсністю, тобто розглядати правову ідеологію через оцінку якості її наслідків – емпіричних результатів

правозастосування. Саме цим, на нашу думку, й було обумовлене поширене уявлення про позитивізм як спробу надати науковим знанням вигляд «безпосередньо даного», «практично корисного» феномену.

Узагальнення праць видатних філософів сучасності та минулого, зокрема Л. Вітгенштейна, І. Канта, Р. Карнапа, Т. Куна, І. Лакатоса, К. Поппера, А. Пуанкаре, Б. Рассела, Ф. В. Тарановського, М. Шліка та ін., дає змогу нам висловити такі уявлення щодо правової ідеології з позицій позитивізму.

Позитивізм – філософський напрям, що трактує правову ідеологію на таких рівнях [307; 322; 385]:

- 1) за канонами *класичного позитивізму* правова ідеологія представлена у формах: а) підпорядкування образів мислення результатам спостереження (О. Конт, Г. Спенсер); б) на основі емпіріокритицизму, де відправним пунктом пізнання виступає не мислення чи суб'єкт, не матерія або об'єкт, а досвід у тому вигляді, у якому він безпосередньо набувається людьми (Р. Авенаріус, Е. Мах);
- 2) з позицій *неопозитивізму* позитивним знанням про правову ідеологію є знання, виражене у висловлюваннях, зміст яких визначається спостереженням (логічний позитивізм);
- 3) за критеріями *постпозитивізму*, що є результатом попередніх кроків у цій площині.

Розглянемо ці рівні детальніше.

І. *Перший рівень*. Вивчення фундаментальних наукових праць філософів ХІХ ст. Е. Геккеля, П. Л. Лаврова, Е. Лінттре, Н. К. Михайловського, Дж. С. Мілля, Я. Молешотта, Е. Ренана, Г. Спенсера та ін. дозволяє стверджувати, що засновнику позитивізму О. Конту ще в 30-х рр. ХІХ ст. вдалося поширити світоглядні уявлення про суспільний устрій з позицій позитивізму. Це справило значний вплив на науку та культуру тих часів [296; 349].

Враховуючи, що деталізація у цьому аспекті лежить поза межами нашого дослідження, обмежимося лише зосередженістю на позитивістському

трактуванні правової ідеології та її наслідків. На основі вивчення першоджерел ми сформулювали основні ідеї класичної позитивістської трактовки правової ідеології та результатів її застосування (наслідків).

Перша форма такого трактування полягає у такому:

- відмова від пошуку сутності правопорушень та ідеологічна установка на опис правових явищ (феноменалізм);
- практика принципу індуктивізму, що відповідно впливає на свідому заборону злочинної поведінки та пошук ідеологічно-правових абсолютів;
- ідеалізм у розумінні права та суспільства, зведення складних правових процесів розвитку до простого поєднання, інтеграції та диференціації;
- негативне ставлення до ідеологічних революцій та орієнтація на методи поступового переходу між рівнями розвитку права в суспільстві.

Тобто ідеологічний базис першої форми позитивізму в контексті трактовки правової ідеології – це *прогрес у стані правопорядку (прогрес у правових наслідках застосування ідеології)*.

Друга форма класичної позитивістської трактовки правової ідеології представлена емпіріокритицизмом (Е. Мах, Р. Авенаріус та ін.). Відмінність цього рівня від попереднього полягає не в побудові системи правової ідеології як наукового знання, а в створенні теорії наукового знання правової ідеології.

Між тим, правова ідеологія – це не наука, хоча вона й має у своїй структурі наукові знання [257; 332]. На відміну від науки, правова ідеологія уособлює бажане уявлення про право та становить собою, на наш погляд, мету досягання такого уявлення. Виражені у формі загальності інтереси суспільства або його частини представлені у вигляді знань про ідеальне соціально-правове життя суспільства, задаючи на цій основі оцінку бажаності або небажаності того чи іншого соціального буття.

Соціокультурні підстави й передумови для позитивістського погляду на правову ідеологію були сформовані до середини XIX ст. До їх числа належать [134; 260 та ін.]:

- суттєве зростання (порівняно з XVIII ст.) відносної самостійності права як науки та усвідомлення її безпосередніх зв'язків із ідеологією;
- масова орієнтація нової європейської ідеології на результати соціальних експериментів та систематичних спостережень щодо практичної дієвості теоретичних правових положень як на свій фундамент;
- тісний зв'язок правової ідеології з практикою та наявністю/відсутністю результатів правозастосування в ідеологічних цілях;
- високий престиж права в суспільстві, у тому числі з точки зору розуміння його визначного ідеологічного значення.

Створення позитивістської теорії наукового знання щодо правової ідеології ускладнено тим, що досліджуваний предмет вже має сукупність системно упорядкованих поглядів, які виражають інтереси різних соціальних груп та правовідносин між їх членами. На цій основі:

- усвідомлюються та оцінюються наслідки правозастосування щодо їх відповідності ідеологічному фундаменту правовідносин осіб, спільнот, соціальної дійсності в цілому;
- обґрунтовується необхідність перетворення, вдосконалення або зміни радикальної правової ідеології (наприклад, через соціально-політичні революції).

Ми вважаємо, що таку позицію можна означити як відносно самостійну у позитивістській філософській течію, яка може бути іменована ідеологічно-правовою парадигмою суспільного буття. Її предметом є аналіз співвідношення ідеологічних понять та положень права як науки з метою пояснення їх сенсу. Це відбувається шляхом логічного підходу (наприклад, через те, щоб здійснити перехід від правових висловлювань до ідеологічних пропозицій, які можуть бути зіставленні з чуттєвими даними).

Юридичний позитивізм не випадково є домінуючим у сучасній правовій дійсності. Ідея природного права або так звана соціально-натуралістична правова ідеологія, яка протистоїть правовому позитивізму, не користується

належною увагою у сучасній правовій системі України. Євроінтеграційні тенденції нашої країни, зобов'язують забезпечити дотримання ліберально-демократичних правових цінностей Заходу, однак у більшості випадків дотримання обмежене тільки декларуванням. Останні роки відзначаються широкомасштабними нехтуваннями прав людини, які становлять суть ідей природного права. Україна є одним із лідерів європейських держав за кількістю скарг, що надходять від громадян до Європейського Суду з прав людини на власну державу.

Враховуючи вищесказане, позитивістами була висунута гіпотетико-дедуктивна модель наукового знання про правову ідеологію, згідно з якою [293; 323]:

- правові узагальнення – по суті гіпотези, а їх висунування – ідеологічний процес;
- процес вибору, прийняття ідеологічної теорії відбувається логічним шляхом порівняння продуктів правотворчості з правовими фактами.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що позитивістська трактовка правової ідеології полягає в розгляді її як результату впровадження ідеалів права за допомогою правозастосування: шляхом емпіричного дослідження права, його змісту, структури, методів та розвитку, відображення у правовому житті суспільства.

Проведене нами узагальнення наукових першоджерел [34; 149 та ін.] дає змогу стверджувати, що основними завданнями правової ідеології з позитивістської точки зору є створення:

- загальнонаукових ідеологічних засад шляхом узагальнення змісту права та наслідків впровадження ідеологічних норм правозастосування;
- загальної методології права шляхом узагальнення реальної пізнавальної діяльності провідних ідеологів. В основі побудови такої методології має бути вивчення того, як самі дослідники отримують факти та яким чином обґрунтовують закони і теорії;

- теорії соціальних функцій права шляхом емпіричного дослідження реальних взаємозв'язків між правом та ідеологією.

Загалом позитивістська модель світоустрою базується на тому, що джерелом, основою і критерієм істинності права може бути лише емпіричний ідеологічний досвід. Валідним методом відкриття, ідеологічного обґрунтування правових законів та їх причинно-наслідкових зв'язків позитивісти вважають індуктивний метод [25; 294].

Отже, класичне позитивістське трактування правової ідеології та її наслідків можна представити так: правова ідеологія має бути звільнена від світоглядної і ціннісної інтерпретації, яку надавала всім культурологічним явищам традиційна філософія. Відмова від доктринерства, догматизму та метафізичних уявлень щодо пошуку першопричин права та субстанційних ідеологічних засад у ньому призводить до розгляду позитивістами правової ідеології як системи знань та вчень про правове перетворення світу, а її наслідків – як результатів спрямування процесів законотворчості та суспільного устрою на правовий прогрес.

II. *Другий рівень* позитивістського трактування правової ідеології представлений неопозитивізмом – філософською течією, основним завданням якої є боротьба з метафізикою. Правова ідеологія тут зводиться до упорядкування фактів у межах системи понять ідеології, права та правозастосування.

Неопозитивізм набув поширення з 40-х років ХХ ст. та вважався прогресивною філософською течією [9]. Він надав нової форми позитивістському трактуванню правової ідеології завдяки працям Л. Вітгенштейна, Р. Карнапа, Б. Рассела, Г. Рейхенбаха, М. Шліката ін. У контексті нашого дослідження його важливість зумовлюється такими обставинами.

Спочатку неопозитивізм існував у формі логічного позитивізму, а потім був доповнений філософією лінгвістичного аналізу. Відповідно основу

загальної моделі позитивістської трактовки правової ідеології на цих засадах, на нашу думку, складають такі передумови:

- правова ідеологія має два основних рівні: емпіричне і теоретичне відображення, де друге частково зводиться до першого та контролюється ним;
- правова ідеологія у позитивістському контексті – це дедуктивно (на відміну від індуктивної позитивістської течії) організована система висловлювань про основні ідеології досліджуваної правової сфери;
- застосування положень правової ідеології завжди має певні наслідки (як цілком прогнозовані, так і непередбачувані);
- єдиним критерієм істинності та обґрунтованості ідеологічних теорій повинен бути ступінь їх відповідності правовій реальності та дієвості застосування права.

Представниками неопозитивізму здійснене структурування понятійного апарату щодо правової ідеології та ефективності її правозастосування [134, с. 96]. Увага в ньому зосереджена на значенні правових понять та ідеологічних проблем, які ними зумовлюються. Зокрема, категоріальний інструментарій філософського підходу до тематики правової ідеології має такі ознаки:

- структурно-елементний аналіз правової ідеології спирається на принцип множинності структур правової системи суспільства, що дозволяє виявити системотворчі наслідки правозастосування;
- сучасна правова ідеологія, яку дослідники вважають прийнятною для впровадження у правові державні системи індустріального типу [134, с. 104], відповідає ліберальному типу політичної системи суспільства;
- правова ідеологія виступає значущим елементом правової системи суспільства та відрізняється властивостями, що обумовлюють її особливе значення. Наприклад, вона може заміщувати інші структурні елементи правової системи в громадянському суспільстві;

- правова ідеологія та правозастосування є взаємопов'язаними елементами правової системи сучасного суспільства та виступають критеріями оцінки ефективності низки характеристик правової дійсності (системи правових ідей, механізмів реалізації цих ідей, діяльності системи державних й громадських інститутів, впровадження положень правової ідеології в правосвідомість тощо);
- основні ідеї правової ідеології – це ідеї порядку, справедливості, створення громадянського суспільства;
- значущість правової ідеології в суспільно-політичному та громадському устрої найбільш помітна в державах романо-германської правової сім'ї;
- основне значення правової ідеології, як елемента правової системи, пов'язане з суспільним сприйняттям громадянських обов'язків, авторитетності влади тощо;
- правова ідеологія сприяє балансу між суспільними інтересами осіб та їх груп;
- правова ідеологія здійснює вплив на правосвідомість, а ступінь авторитетності державної правової політики, на наш погляд, стимулює ефективність правозастосування;
- ідеологія сучасної світської держави базується на правовій ідеології, яка виступає ознакою цивілізованості даного суспільства.

Загалом процес накопичення правових понять багатоваріантний та не завжди прогнозований, тому й фіксованого понятійного апарату тут існувати не може. Відповідно, позитивістська трактовка правової ідеології на засадах неопозитивізму повинна бути достатньо гнучкою, щоб науковці мали можливість варіативно оцінювати різні випадки правозастосування та його ефективності. Вважаємо що в силу цього правова ідеологія має бути відкритою для безлічі філософських трактувань, точок зору й соціокультурних досліджень.

У вищезазначеному контексті правова ідеологія з позицій неопозитивізму, на наш погляд, може трактуватися як така, що в якості шляхів впровадження обирає *філософствування за допомогою формальної математичної логіки* [307, с. 75]. Наприклад, усі судження, які коли-небудь висловлювалися стосовно позитивістської правової ідеології, можна поділити на три взаємовиключних класи:

- аналітичні висловлювання, тобто ті, які ґрунтуються на принципах логіки права та соціальних реаліях та відображаються шляхом логічного аналізу їх мовної форми без звернення до яких-небудь фактів;
- синтетичні висловлювання, до яких відносяться всі положення наукових досліджень. Можуть відображатися через безпосереднє або опосередковане (визначеними логічними перетвореннями) зіставлення їх із даними чуттєвого досвіду;
- безглузді висловлювання, що не відповідають жодному із вказаних вище пунктів (не містять змістовної інформації, тавтологічні за своєю природою чи представлені «метафізичними» філософськими висловами).

Отже, неопозитивістське трактування правової ідеології представлене насамперед *логічним аналізом ідеологічних понять через звернення до правових фактів*. Сам висновок про істинність висловлювань щодо права в ідеологічному контексті відповідно до неопозитивістської концепції має формулюватися за допомогою безпосереднього або опосередкованого зіставлення їх із даними правозастосування та наслідками впровадження правової ідеології, тобто бути результатом аналізу чуттєвого досвіду.

Згідно з усталеними науковими поглядами [307; 332] таке зіставлення є процедурною перевіркою істинності суджень (верифікацією). За принципами позитивізму, вона полягає в отриманні певної кількості положень (схем, інструкцій, фактів), що фіксують результати спостережень, з яких логічно випливає певна теза. Саме таким чином ми отримуємо відповідь на запитання про істинність синтетичних висловлювань правової ідеології та права в ідеологічній площині.

III. *Третій рівень*. Для повноти висвітлення проблеми необхідним є висвітлення трактування правової ідеології у тій площині позитивізму, яка прийшла на зміну неопозитивізму. Йдеться про новий напрям у філософії – постпозитивізм. Цей етап розвитку представлений працями визначних філософів другої половини ХХ ст. – Д. Агассіта, Т. Куна, Я. Лакатоса, К. Поппера, С. Тулміна, Я. Фейерабенда ін.

Позитивістська трактовка правової ідеології та її наслідки на засадах постпозитивізму виглядають, на наш погляд, таким чином. Постпозитивісти вбачають основну проблему правової ідеології у невідповідності її спрямовуючої ролі та того факту, що паралельно відбувається стрімке зростання наукового знання про право та його ідеальні наслідки (правозастосування). Тобто друге випереджає перше, але змушене йому підкорятися.

Проаналізувавши першоджерела [134; 257 та ін.], зазначимо, що представники постпозитивізму розмежовують сфери ідеології та права. Ідеологічне тут виступає як певне обмеження, стримувальний фактор проти поширення зловживань у правовому полі. Критичний раціоналізм постпозитивізму протиставляється емпіризму неопозитивістів і втілюється в тому, що виступає як основна характерна ознака наукового підходу до явища правової ідеології.

Отже, неопозитивістську правову ідеологію можна вважати раціоналістичною та такою, що має подані нижче ознаки:

- відкритість для критики, яка спирається на факти правозастосування і наукову методологію;
- відмежування правової ідеології від метафізики завдяки постулату, що вона принципово не є остаточною, а лише проміжною інтерпретацією досконалої правової дійсності бажаного майбутнього.

У такому контексті правова ідеологія може розглядатися як *постійно прогресуючий кумулятивний процес вдосконалення уявлення про ідеальне право для правового (громадянського) суспільства*.

Теорії постпозитивізму ґрунтуються на уявленні про правову ідеологію як про систему правових ідеалів, які сприяють:

- загальному зростанню супутніх знань (соціологічних, політичних тощо);
- постійному переходу від одних правових проблем до інших;
- відмові від об'єктивного характеру істинності ідеалів та абсолютизації їх плюралістичного характеру;
- сприйняттю правової ідеології як такої, що включає принцип фальсифікації, тобто принципову можливість до спростування будь-якого свого положення (здатність виключати можливість деяких подій).

Порівняння вищенаведених положень з сучасними науковими дослідженнями [34; 257; 296 та ін.] дає підстави стверджувати, що досвід представників позитивізму¹ є дещо сумнівним з наукової точки зору. Зокрема, історія розвитку правової ідеології свідчить про те, що позитивістський підхід до її трактування продемонстрував неспроможність охопити всю її структуру. Структура правової ідеології, як зауважують науковці, значно складніша за уявлення позитивістів про неї з таких причин:

- структура ідеолого-правових теорій складається не з двох, а як мінімум, з трьох різних за змістом рівнів знання – не лише емпіричного та теоретичного, а й метатеоретичного;
- зміст правової ідеології не зводиться ні повністю, ні частково до емпіричного знання;
- правова ідеологія є когнітивним базисом суспільного устрою, з яким вона взаємодіє, але йому не підкоряється (не є цілком залежною від результатів спостереження та експерименту, оскільки сама скеровує емпіричне дослідження);
- правова ідеологія не є такою, що підпадає під визначення дедуктивно організованої системи, через динамічну структуру та певну паралелізацію постійного розвитку суспільно-політичних настроїв у суспільстві;

¹ Тут і далі, згадуючи про позитивізм, маємо на увазі не лише класичний його варіант, але й всі інновації у даній площині: неопозитивізм та постпозитивізм.

- з самих по собі ідеологічних теорій не можуть бути логічно виведені емпіричні правові наслідки тільки складніша система дозволяє вивести це з обмежень тільки теорії та конкретної емпіричної інтерпретації;
- відповідність емпірично інтерпретованої правової ідеології безлічі фактів правозастосування є лише одним з критеріїв її істинності та успішності;
- при оцінках істинності ідеології більш доцільним є використання всього розмаїття позаемпіричних критеріїв (внутрішня досконалість правової ідеології, її несуперечливість, простота, узгодженість із іншими суспільно-політичними теоріями, сприяння розвитку гуманітарним наукам тощо).

Отже, позитивістське трактування правової ідеології заслуговує критики за невідповідність можливостей позитивізму як філософської течії відобразити ідеологічні вектори права в динамічній системі суспільних взаємовідносин. Практичним підтвердженням цього є те, що позитивізм демонструє нездатність ефективно вирішити завдання філософії права загалом та проблеми конкуренції ідеологічних теорій у ній зокрема [379]. Позитивістське трактування правової ідеології та її наслідки взагалі не сприяють розумінню ідеологічної складової права, тобто не впливають на можливості вдосконалення правовідносин у суспільстві.

Критика позитивізму стосовно застосування його для трактування правової ідеології здійснювалася дослідниками різних наукових напрямів [293; 296 та ін.]. Це, на наш погляд, сприяло виключенню вже на початку 70-х рр. ХХ ст. цієї течії з інструментарію філософських досліджень.

Інверсією невідповідностей з даної проблематики є наступне. Ми поділяємо позицію позитивістів про те, що предметом правової ідеології повинні стати досягнення (емпіричний досвід) у правозастосуванні в суспільстві. Між тим, на відміну від позитивістів вважаємо, що:

- емпіричний досвід правозастосування у будь-якому випадку буде нижчим за очікування ідеалів, які пропонує правова ідеологія, оскільки він здатен ставати лише зразком для наслідування. Ідеали в принципі є

недосяжними. Реалії життя, на які впливає людський фактор та різноманітність світоглядних орієнтирів не можуть конкурувати з нею, як зі штучно сконструйованою системою вимірювання ідеального у праві;

– емпіричний досвід правозастосування – це специфічний вид правової реальності з досить широким набором правил, застосування яких у значній мірі обумовлюється завданнями суспільства та рівнем розвиненості правосвідомості кожного його члена. Тому пізнання наслідків реалізації правової ідеології варіюється досить широко, залежно від предмету, цілей і контексту правових випадків, до яких її застосовують.

Таким чином, проведене нами узагальнення щодо позитивістського трактування правової ідеології та її наслідків дозволяє зробити такі висновки:

– згідно з постулатами класичного позитивізму правова ідеологія – це система знань та вчень про правове перетворення світу, її наслідки – результати спрямування процесів законотворчості та суспільного устрою на правовий прогрес;

– неопозитивізм розглядає правову ідеологію як аналіз ідеологічних понять через звернення до правових фактів, істинність яких перевіряється за допомогою безпосереднього або опосередкованого зіставлення їх із даними чуттєвого досвіду правозастосування;

– постпозитивізм обґрунтовує уявлення, що правова ідеологія становить собою кумулятивний процес вдосконалення бачення ідеального права у правовому (громадянському) суспільстві, який прогресує;

– основним недоліком позитивістського трактування правової ідеології є неможливість позитивізму як філософської течії відобразити ідеологічні вектори функціонування та розвитку права в динамічній системі суспільних взаємовідносин;

– сутність ідеологічно-правової парадигми суспільного буття в контексті філософії права полягає у співвідношенні ідеологічних понять і положень правої науки та з'ясуванні їх взаємозв'язків і взаємозалежностей.

3.2. Природничо-правова модель правової ідеології

Для формування уявлення про природничо-правову модель правової ідеології ми звернулися до фундаментальних наукових ідей відомих філософів (Г. Гегель, І. Кант, Ш. Монтеск'є) та ідей європейських і вітчизняних науковців (Б. А. Кістяківський, М. М. Ковалевський, П. І. Новгородцев, А.-Л.-К. Д. де Трасі, Є. Н. Трубецької, В. В. Сніжко, В. С. Соловйов та ін.). Ми ознайомилися з особливостями кризи в юриспруденції в Україні в другій половині ХІХ ст. у сфері позитивістської методології, якій приділялася увага раніше. Позитивістські ідеї, засновані на філософсько-правових засадах, у той переломний момент були вже нездатні задовольнити нагальні правові потреби та ідеологічно окреслити продуктивні шляхи, засоби та форми проведення реформ суспільно-політичного ладу в нашій країні.

Як наслідок, закономірним став процес «відродження» природного права, що має різні теоретико-методологічні основи: німецьку класичну та релігійно-етичну філософію, неокантіанство і неогегельянство. На основі цього можемо стверджувати, що природничо-правова модель правової ідеології супроводжувалася активним формуванням правових та політичних ідей на основі трансформації класичних систем філософського світосприйняття площини політичної думки кінця ХІХ ст. [57; 260].

Порівнюючи філософію тих часів та сучасну, вважаємо, що поточні погляди українських науковців щодо сприйняття філософії в цілому та природничо-правової моделі правової ідеології зокрема сформувалися на основі правової парадигми радянської соціолого-політичної думки. Це виразилось у природі діяльності вітчизняних науковців через становлення пострадянських філософських поглядів. Тому під моделлю, яку ми розглядаємо у цьому підрозділі, маємо на увазі відродження юснатуралізму як відповідної концепції природного права [57; 342].

На основі сукупності першоджерел ми вживаємо поняття «юснатуралізм» (природничо-правовий підхід) – один із феноменів права, яке,

за даними експертів, за своєю природою, змістом та сутністю є природним правом. Воно відображає цілісний комплекс невід'ємних принципів і прерогатив, що впливають з наявності прав людини як 1) природної особи; 2) громадянина, суб'єкта правовідносин. Аналіз різних підходів до цього питання дає підстави стверджувати, що ці права протиставляються позитивному праву:

- як досконала ідеальна норма щодо недосконалої існуючої;
- як норма «апріорі», тобто така, що впливає з природи та «status quo» людини як одиниці соціуму та є протиставленням незмінної складової мінливій, що залежить від політичного та соціального устрою.

Ознайомившись з ідеями Г. Спенсера та А.-Л.-К. Д. де Трасі, ми зробили висновок про те, що, заснована на античній ідеї світового громадянства, модель природничо-правової ідеології проникнута принципами духовної свободи лицарської епохи та переконаннями щодо невідчужуваності прав людини Нового часу. Також, на нашу думку, це дещо перекликається з ідеальним базисом класової боротьби початку СРСР та ідеології марксизму: під гаслами пошуків свободи керівництво радянських революцій спонукало народ до непокори та боротьби за можливість ширшої реалізації своїх потреб [380].

Лише згодом природничо-правова модель правової ідеології почала відкрито виступати альтернативою позитивістському радянському праву, у якому більше затверджувався *тісний зв'язок права і влади, ніж права та громадянина*.

Ми погоджуємося з дослідниками [296; 311], які наголошують, що природничо-правова система була невідповідною комуністичному світоустрою радянської доби. Природні права індивідуалістського значення йшли у дисонанс з марксистською ідеологією, у якій заперечується ідея невідчужуваних прав людини. Можливо, саме протиріччя природного права та штучного (тобто радянського), його обмеження сприяли підриву ідеологічних основ радянської держави. Увага до цих невідповідностей не лише ідеологічного, але й практичного змісту (наприклад, декларована відмова від приватної власності та

порушення цього у побутових реаліях), на наш погляд, відіграла провідну роль у кризі радянської культури та відмови від неї наприкінці ХХ ст.

Саме на зламі колективізму як протипаги окремій особистості і беруть початок межі природничо-правової моделі правової ідеології. У *реалізації природничих правових принципів людини (на життя, свободу, власність)* бачили цю модель видатні науковці-філософи ХІХ ст.: В. Д. Зорькін, А. Д. Сахаров, А. Н. Яковлєв та ін.

Виходячи зі змістовної сутності невідчужених природних прав людини, ми пропонуємо власне поняття природно-правової моделі правової ідеології. На наш погляд, природно-правова модель правової ідеології – це модель матеріально-сутнісної змістової правової ідеології на протипагу формально-теоретичному трактуванню поняття соціальної справедливості.

Наше бачення ґрунтується на положеннях низки наукових праць. Так, аналіз постулатів матеріально-змістовної і формально-логічної філософської школи [167; 189; 293; 321] вказує на те, що природничо-правові моделі соціальної (правової) справедливості інколи йдуть всупереч їх претензії на моральну (або змішану морально-правову) абсолютну цінність. Відносні ж стосовно різних культур соціальні інститути (наприклад, зареєстрованих або цивільних подружніх стосунків тощо) мають відносну цінність залежно від суспільних уявлень про моральність певної громади.

Отже, у принципі можуть існувати ситуації, у яких у межах природничо-правового підходу відбувається поєднання норм права та моралі. Безумовно, таке поєднання впливає на формальний, фактичний, ідеальний та матеріальний принципи позитивного права (емпіричних результатів). У зв'язку з цим зазначимо, що розуміння природно-правової справедливості як вираження моральних або морально-правових засад, на нашу думку, заслуговує критики через такі обставини:

- сентенції щодо ототожнення ідеології та права, закону та правової примусовості. На нашу думку, природничо-правові свободи правої

ідеології по суті означають підміну наукових обмежень власне філософськими (прогностичними);

- уявлення про межі природничо-правових директив насадження прав і моралі, ідеології та політики. Це означає формальну рівність, а відповідно – формальну свободу і справедливість тому, що ці явища потребують не насадження, а лише визнання. В іншому випадку, відбувається насильницьке нав'язування ідей, які через протестний дух особистістю будуть заперечуватися. Окрім того, вважаємо, що навіть визнання цих прав також є природним правом, а не обов'язком людини. Продовжуючи цю думку у юридичній площині, зазначимо, що особа має природне право понести кримінальну відповідальність за особистий вибір невизнання прав інших людей та нехтування ними.

Завершуючи проведений аналіз, наголосимо, що природничо-правова модель правової ідеології нагадує примус до соціальної справедливості. Цим, можливо, й пояснюється вибірково-критичне ставлення до її постулатів [199; 257].

Розглянемо різні правові та філософські уявлення про природничо-правову модель правової ідеології. Так, згідно з принципами лібертарно-юридичного підходу, природничо-правова система у досліджуваному нами контексті пов'язана з правом в онтологічному та аксіологічному значеннях [167; 199], а саме:

- *в онтологічній сфері* мається на увазі формальна декларація рівності прав та свобод одиниць соціуму, що включає в себе теоретичну свободу та справедливість. Тобто є лише уявне, а не фактичне ставлення до суспільних відносин на зразок високорозвиненого громадянського суспільства;
- *в аксіологічному відношенні* право і його теоретичні особливості розуміються як правові суспільні (цивілізаційні) цінності. Між тим тут розглядається суто природничо-правова площина, а моральні, духовні, культурологічні цінності належать до неправових питань та відкидаються

поза межі правової сфери. Тобто аксіологічне вимірювання базується на формалізованих цінностях (специфічна форма), які впливають із цінностей моральних, але не навпаки.

Отже, природничо-правову модель правової ідеології, на нашу думку, можна порівняти з суспільно-політичною одиницею вимірювання масштабів поваги до прав та свобод громадян, яких тією чи іншою мірою дотримується суспільство, а також поваги до принципів правової ідеології. Ми погоджуємося з науковцями, які вказують, що на сьогодні цивілізовані держави у всьому світі можна умовно поділити на певну кількість правових моделей, відмінності яких залежать від національного контексту та історичного підґрунтя розвитку.

Між тим, саме залежно від ступеня дотримання природничо-правових цінностей в ідеологічному базисі правовідносин вирізняються дві глобальні течії. Вважаємо, що вони мають такий розподіл (див. Табл. 3.2.1.):

Таблиця 3.2.1

Ідеологічні течії реалізації природничо-правових свобод громадян

Ідеологічні течії	Приклади держав	Ступінь вираженості природничо-правових свобод громадян
постбуржуазна	Австралія, Голландія	задовільна
пострадянська	Україна, РФ, Білорусь	слабка

Висновки щодо ступеня вираженості природничо-правових свобод зроблено на основі статистичних даних щодо задоволеності у відповідній соціальній сфері громадян названих держав та на проведені нами опитування.

1. Статистичні дані, отримані Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) з 2011 р. до 2013 р. [391, р. 103]. Ми звернулися не до традиційного набору економічних показників (рівень ВВП, безробіття, інфляція тощо), а до «індексу вимірювання якості життя»: доходи, зайнятість, освіта, екологія, здоров'я, сексуальна свобода, ефективність управління, суспільне

життя, безпека, задоволеність умовами життя, баланс між робочим часом і дозвіллям:

- на нижчих ланках у рейтингу щодо дотримання природничо-правової моделі правової ідеології, згідно з обраними нами показниками, є Туреччина, Мексика, Аргентина та ін. (61%);
- найвищі ланки представлені Канадою (78%), Австралією, Голландією, Данією і Фінляндією (по 85%).

2. Для встановлення аналогічних показників у пострадянських державах (у нашій країні також) ми провели у 2013-2014 р. навчальному році опитування серед слухачів підготовчого відділення для іноземних громадян, яке забезпечує підготовку іноземців до вступу на навчання до Київського міжнародного університету (КиМУ), а також і в інших ВНЗ України за такими напрямками: інженерно-технічний, інженерно-економічний, гуманітарний, охорона здоров'я. Загалом було опитано 114 осіб, які мали громадянство різних країн СНД: Російської Федерації (28,7%), Республіки Білорусь (25,3%), Казахстану (12,4%), Азербайджану (7,4%), Вірменії (6,8%), Киргизії (5,9%), Молдови (5,3%), Таджикистану (4,3%), Узбекистану (4,1%).

Опитані також 109 громадян України – слухачів Інституту заочного та дистанційного навчання НАВС та магістрантів стаціонарної і заочної форми навчання Інституту управління НАВС.

У першій групі гендерний розподіл був приблизно однаковий (53,1% жінок та 46,9% чоловіків), а в другій через відповідне співвідношення серед працівників ОВС переважали чоловіки – 73,7%. Вік опитаних – 21-35 років.

Ми запропонували респондентам відповісти на сформульовані нами запитання щодо відображення у їх житті природничо-правової моделі правової ідеології:

- чи задоволені вони своїми житловими умовами;
- чи забезпечує рівень доходів їх потреби;
- наскільки легко їм буде змінити місце роботи, якщо виникне така потреба;

- як вони оцінюють рівень екологічної безпеки в країні постійного проживання;
- чи мають вони можливість покращувати та захищати своє здоров'я;
- чи приймають вони участь у суспільному житті;
- наскільки соціально захищеними вони себе почувають;
- чи мають вони можливість влаштовувати належним чином своє дозвілля.

Узагальнення одержаних результатів засвідчує приблизну рівність за показниками у вибірках респондентів з України та з інших країн СНД. Недостатній рівень задоволеності за всіма запропонованими показниками притаманний 71,3% та 68,9% респондентів відповідно. Серед причин подібного найбільш часто звучали посилення наслідки панування на теренах колишнього СРСР радянської ідеології, яка в сучасній молоді викликає неприязнь та асоціації з неповагою до людини, формальним та декларованим характером прав, бідністю широких верств населення та іншими негативними ознаками.

Отже, респонденти оцінюють радянську та пострадянську ідеології як такі, що суперечать природничо-правовій моделі правової ідеології. Відповідно можемо стверджувати, що на сьогодні в Україні існують труднощі в реалізації природничо-правової моделі суспільного устрою. Між тим прагнути до суспільного устрою, який ідеологічно та практично дієво підтримує природничо-правові свободи людини, на наш погляд, є вкрай доцільно.

Вважаємо, що, з точки зору правової ідеології, гаслом природничо-правової моделі може виступати така теза: *«не суспільство повинно пристосовуватися до держави, а держава – до суспільства та потреб його членів»*. До безсумнівних достоїнств природничо-правової моделі правової ідеології належить те, що вона може вважатися нормативно-ціннісним взірцем, одиницею вимірювання. Ми погоджуємося з дослідниками [302; 321], які вказують, що за допомогою орієнтування на цю модель відбувається *позитивна* правова динаміка функціонування суспільства, досягається постійне та стабільне відтворення в соціальних стосунках правових цінностей, що

забезпечує умови та механізми функціонування певної держави (наприклад, збереження та утвердження системи загального права та меж культурних особливостей у суспільстві).

Втім декілька особливостей цієї моделі викликають сумніви, зокрема [286; 376]:

- наявність певної обов'язкової для всіх моралі, тобто вимоги до пошани звичаїв, релігійних та інших ідеологічних положень. У цьому є обмеження щодо відсутності вибору у члена такого суспільства власного ставлення до перерахованих чинників;
- не конкретизовані критерії розуміння деяких ідеологічних положень: не з позицій законодавства, а довільно, згідно з суспільними уявленнями (наприклад, уявлення про межі необхідної оборони може призводити до її перевищення, причому така поведінка трактується як належна згідно з природним правом).

Науковці визначають завдання природничо-правової моделі правової ідеології [178]. Виділимо з них ті, які вважаємо ключовими:

- зміцнення та розвиток національної сполученості народу;
- гарантії того, що розвиток громадянського суспільства сприяє зростанню рівня правової самосвідомості громадян;
- забезпечення вищого універсального правового рівня, яке гарантує наявність правового ладу та практичної дієвості правовідносин.

Узагальнивши дані щодо сучасного відображення природничо-правової моделі правової ідеології в нашій країні [178; 268], вважаємо, що на сьогодні в українському суспільстві найбільшою мірою представлені такі її аспекти (див. Табл. 3.2.2.).

Тобто природничо-правова модель правової ідеології має відображення в ціннісному світі українського суспільства через тенденції формування в нашій країні правової держави і громадянського суспільства. На нашу думку, це здійснюється через визнання і втілення основних положень природно-правової

ідеології. На цьому ґрунтується непорушність фундаментальних прав людини і громадянина.

Конституційні (природничо-правові) права згідно з Основним законом України визначають зміст та застосування законів, діяльність законодавчої і виконавчої влади [302; 311; 342]. У цьому полягають якісні відмінності сучасного правового поля від попереднього: права та свободи людини і громадянина стають пріоритетними у взаєминах держави та особистості. Але розмаїття перехідних станів у процесі інтеграції в суспільну правосвідомість демократичної правової культури нового типу створює певні труднощі стосовно їх інтеріоризації в індивідуальну та групову правосвідомість.

Таблиця 3.2.2

**Сучасне відображення природничо-правової ідеологічної моделі
в Україні**

Демонстрація	Наявність	Прагнення
ідейних та ціннісних тенденцій	концептуального різноманіття	до створення оригінальної теорії правової держави

Зазначене актуалізує звернення до вивчення вітчизняної правової ідеології та практичного застосування природничо-правової моделі, наприклад, при:

- зміні суспільного устрою;
- радикальних реформах політичної системи;
- адаптації до загальнолюдських цінностей та ідеалів тощо.

Це дозволяє об'єктивно оцінити їх значення на поточному етапі розвитку нашої держави. Крім того, це дозволяє вирішити й найбільш важливе завдання – розуміння, яким чином можливе насадження загальнолюдських цінностей у всіх верствах суспільства (у тому числі й криміналізованій його частині). Це надасть сучасного віддзеркалення та нового бачення природних прав у контексті існуючих завдань правового будівництва з урахуванням досягнень

сучасної юридичної науки. Відповідно модель природно-правової ідеології має, на наш погляд, універсальний характер: вона може бути застосована в широкому спектрі проявів та соціально-правових аспектів.

Відповідно природне право – це багатопланове явище. При всьому різноманітті наукових поглядів, природне право належить до предметного поля політико-правової ідеології. Розглядаючи природничо-правову модель правової ідеології, можемо вважати її соціальним інститутом, який представлений певними ланками (див. Табл. 3.2.3).

Таблиця 3.2.3

**Природничо-правова модель правової ідеології
як соціальний інститут**

Функціонально забезпечує	Ідеї у правовій формі
правила правової поведінки	є прообразами юридичних норм (позитивного права)
правосвідомість громадян	виконують функції критеріїв оцінки поведінки
культуру середовища	виступають у вигляді правових нормативів

На наш погляд, особливий зміст природничо-правового вчення полягає в тому, що в основі його розуміння та втілення лежать природні моральні норми та принципи. Між тим погоджуємося з науковцями [57; 167], які вказують на те, що існує два провідних розуміння природничо-правової моделі правової ідеології:

- етико-нормативне та ейдологічне;
- як одиниця співвідношення права з моральністю, яка виступає критерієм оцінки позитивного права з позиції природного.

Також виокремимо цікаву точку зору представників ліберальної політико-правової доктрини [322; 376], за якою природні (невідчужувані) права людини й правова держава є центральними категоріями «відродженого»

природного права. Відповідна правова ідеологія виступає тут формою концентрованого вираження ліберального світогляду. Спираючись на це, можемо стверджувати, що соціальний інститут природничо-правової моделі правової ідеології становить мету існування природного права. З цим погоджується й частина дослідників [296; 391], які наголошують, що така модель є моделлю демократичної держави, де природне право відіграє вирішальну роль у державно-правових перетвореннях та реформах. Провівши відповідний аналіз, вважаємо, що досліджуваний нами предмет як інституційна категорія характеризується такими особливостями:

- сприяє формуванню правової державності;
- спрямовує до становлення громадянського суспільства;
- насаджує правосвідомість щодо пріоритетності прав та свобод людини і громадянина;
- затверджує обмеження державної влади;
- захищає особу від будь-якого неправового впливу.

Відповідно демократичне начало в державно-політичному розумінні відповідає природничо-правовим засадам державності правової ідеології соціальної спрямованості. Дослідивши низку наукових здобутків, ми дійшли висновку, що природничо-правова модель особливо доцільна для використання в період становлення гуманістичних ідеалів сучасного українського правотворення.

Враховуючи історичне коріння природно-правової концепції, можемо наголосити, що у всіх своїх різновидах досліджуване явище об'єктивно претендує не лише на теоретичну модель, але й на практичну значущість. Для нашої держави у період поточної політико-економічної нестабільності, на наш погляд, вельми актуально звернути увагу на значущість демократичної перебудови суспільства. Ми вважаємо, що такій громаді, як Українська держава, доцільніше спиратися на реформи позитивного права, ніж на радикальні перетворення.

Однак, аналізуючи ключові етапи попередніх епох, які минули з періоду популяризації ідей природничо-правової системи світоустрою (другої половини XIX ст.), можемо запропонувати дещо протилежну думку. Так, періодичний поліцейський режим, який панував на території нашої країни за часів царизму та в окремі проміжки існування радянської держави, засвідчує відсутність практичної дієвості природничо-правової ідеології у реаліях вітчизняного життя. Відповідальність за це, на наш погляд, лежить на довготривалій дії політичного протекторату філософсько-правової думки. Вона може вважатися певним антагонізмом природничо-правовій моделі правової ідеології, через що вона й не набула «гідного життя» на теренах колишнього СРСР.

Оскільки аналіз дорадянської та радянської правових ідеологій знаходиться поза межами нашого дослідження, зазначимо лише, що спрямованість цих ідеологічних цінностей є повною протилежністю до правової ідеології природничої моделі. У цьому твердженні ми спираємося не лише на власні уявлення, але й на дослідження відомих науковців XX ст. та сучасності. Зокрема, аналітики соціалістичних, анархічних та інших ідеалів з позицій позитивістської концепції вважали, що [57; 178; 286; 294; 321 та ін.]:

- потенціал природничо-правових ідеалів є визначним;
- насадження та сприйняття природного права не відбулося в народній свідомості через панування політичних тенденцій, що сповідували зовсім інше ставлення до людини й громадянина;
- зневага, порушення прав та свобод, класово-правове розмежування при декларуванні цивілізованих ідеологічних цінностей були основними політичними перепонами у становленні правової ідеології природничої фундації.

При всьому цьому доцільно на нашу думку, схилитися до конструктивного впливу природничо-правових ідей на політичну та правову свідомість прогресивної політичної еліти [189; 286]. Існують різні рівні сприйняття філософсько-культурних досягнень, та у цьому випадку найбільш

прийнятними є такі рівні функціонування природничо-правової моделі: теоретико-концептуальний, програмно-політичний, актуалізований.

Із урахуванням цілей нашого дослідження найбільш цікавим є рівень *актуалізації природничо-правової моделі правової ідеології* у свідомості громадян. Вважаємо, що саме він дозволяє виявити установки сприйняття власних природно-правових можливостей громадянами, з одного боку, та сформувані відповідні домагання як світоглядні орієнтири (розширити зону психологічного та правового комфорту) – з іншого. Разом з тим слід зазначити, що досягнути прогресу на теренах нашої країни у цьому руслі досі є доволі складним процесом, зокрема тому, що:

- у масштабах України рівень природничо-правової ідеології не актуалізований через панування традиційних національних консервативних поглядів серед пересічних громадян;
- населення нашої країни характеризується правовим нігілізмом [178; 268], що пояснюється впливом слабкої ролі впливу пересічних громадян у державотворенні упродовж останнього століття;
- незалежна Україна лише формує широке практичне забезпечення функціонування інститутів основних прав і свобод громадян;
- встановлення принципів правової держави передбачає суттєві реформи законодавства (позитивного права) не лише на рівні правотворчості, але й у сфері правореалізації і правозастосування. Якщо перше можливе у досить стислий історичний період, то реалізацію другого слід вважати більш трудомісткою та тривалою. Правосвідомість громадян змінюється у масштабах століть, безвідносно до радикальності змін політичного режиму та державного устрою.

Отже, правове визнання та піднесення природничо-правових цінностей прав і свобод особистості, основ громадянського суспільства та правової держави є, на наш погляд, відображенням успіхів у впровадженні правової ідеології, яка, окрім іншого, базується на природничо-правовій моделі. Вважаємо, що без глибокого сприйняття всім населенням держави таких

правових ідеалів не може бути прямого (безпосереднього) впливу «відродженого» природного права на позитивне право та його практичне відображення.

Сучасний етап історичного розвитку, який переживає Україна, потребує «відродження» природного права. Участю в революційних подіях та спробами вплинути на політичні перетворення народ нашої країни висловлює сподівання на глобально-поворотні зміни в реальності українського державного макросоціуму. У таких умовах природничо-правова модель правової ідеології у разі приділення їй уваги на законодавчому рівні, відобразиться на реаліях нашої країни таким чином:

- враховуючи, що природне право у ролі головного об'єкта впливу з боку широких мас розглядає поточну існуючу владу, то слід утверджувати постулат про неприпустимість державного свавілля;
- істотний вплив народного волевиявлення, який спостерігається останніми часами, та революційне спілкування народу з владою дозволяє простежити природничо-правову тенденцію до формування громадянського суспільства та народовладдя в Україні. За умов продовження цих політико-суспільних кроків мета створення громадянського суспільства, на наш погляд, буде досягнута;
- з'явиться дієва можливість задоволення невід'ємних (природних) прав людини: свобода слова, недоторканність особи, право вибирати посадовців всіх рівнів та ін., що відповідає вимогам ліберальної цивілізації.

Таким чином, природничо-правова модель правової ідеології характеризується такими особливостями:

- частково перетинається з базисом ідеології марксизму і класової боротьби, що декларували здобуття та дотримання природничих свобод для всього народу. Пізніше природничо-правова модель правової ідеології виступала альтернативою позитивістському радянському праву, у якому тенденційно затверджувався зв'язок права і влади, а не права та громадянина;

– науковці називають досліджуване нами явище реалізацією природничих правових принципів життєдіяльності людини (на життя, свободу, власність). Ми ж пропонуємо його трактування як моделі матеріально-сутнісної змістової правової ідеології, як противагу формальному теоретизуванню щодо соціальної справедливості;

– результати опитування щодо відображення у житті респондентів природничо-правових свобод засвідчують їх незадоволеність поточним станом речей. Аналітичне опитування, що було проведене у розвинених країнах, мало відображає вищий рівень задоволеності якістю життя та дотриманням таких прав;

– як соціальний інститут досліджувана модель відрізняється функціональним забезпеченням соціуму (правила правової поведінки, правосвідомість громадян, культура середовища) та виражає ідеї у правовій формі (прообрази юридичних норм, які виконують функції критеріїв оцінки поведінки, виступають у вигляді правових нормативів).

3.3. Екзистенціалістський підхід до правової ідеології

Проаналізувавши відомі наукові праці (Н. А. Бердяєв, А. Камю, Г. Марсель, Ж.-П. Сартр, М. Хайдеггер, К. Ясперс та ін.), присвячені аналізу екзистенціалістському підходу до правової ідеології, ми вирішили, що найбільш оптимальна точка зору – це розгляд цього феномену як ірраціоналістичного напрямку філософської думки. Цей науковий підхід притаманний багатьом науковцям вже півтора століття, починаючи з Сьорена К'єркегора та запропонованого ним (1843 р.) базового поняття «екзистенція» [165, с. 23].

Широка відомість екзистенціалізму дозволяє відмовитися від детального розгляду його категоріального апарату. Між тим зазначимо що у нашій роботі найбільш оптимальним видається вживання такого формулювання «екзистенції» (від лат. *exsistentia* – виступати, виходити, виявляти себе,

існувати, виникати, показуватися, ставати тощо): це філософська категорія, яка використовується для позначення конкретного буття [192; 373; 374]:

- за часів середньовіччя екзистенцією позначали спосіб буття речі як створеного, похідного від божественного буття;
- у сучасній філософії екзистенцією визначають людське існування в його глобальній та глибинній специфічності.

Враховуючи мету нашого дослідження, ми розглядаємо екзистенціальне у сентенції континууму цілісного людського існування у правових межах соціальної системи. На відміну від філософів-екзистенціалістів, ми опираємося перш за все на внутрішні відчуття особистого правового простору суб'єктом правовідносин. Вважаємо, що правова ідеологія в екзистенціальній площині (звертаючись до трактату С. К'єркегора щодо «стадій» життя в «або – або», 1843 р.) передбачає перш за все відмову від трансцендальних релігійних уявлень про право та правовідносини.

Узагальнення наукових першоджерел засвідчує, що екзистенціалістський підхід до правової ідеології сформувався на початку ХХ ст. під впливом екзистенціалізму як популярного напряму філософії, що надавав одне з пояснень існування особи в життєвому просторі [190; 347; 356]. Це були революційні погляди внаслідок спроб зрозуміти трагічні події Першої світової війни. Екзистенціальні риси простежуються у багатьох сферах тієї епохи: культурі, суспільстві, державі, законах і т. ін. Відповідно вони відображаються й у процесі формування уявлень про правову ідеологію.

Серед ключових позицій, на яких базуються такі уявлення, виділимо такі:

- протиставлення справжнього існування особи та особи як суб'єкта правовідносин (екзистенції та буття в соціумі);
- протиставлення недійсності існування суб'єктивних прав суб'єкта правовідносин (прав згідно його особистих бажань) у світі об'єктивації та соціалізації.

Спираючись на висновки експертів [201; 315], вважаємо, що екзистенціалістський підхід трактує правову ідеологію як вихідне

(дораціональне та дорефлексивне) переживання правосвідомості, осягнення особою свого правового буття у світі правовідносин. Суб'єкт правовідносин згідно з екзистенціалістським підходом – це самотня істота, яка «закинута» долею в правове буття.

Згідно з такою логікою правова ідеологія – це прояв стурбованості особи щодо свого становища у ворожому оточенні та:

- прагнення знайти компроміси у співіснуванні з іншими у світі об'єктивованих цінностей, відносин і форм спілкування;
- приреченість «рахуватися» з соціальними обставинами життя, на які бажано знайти оптимальний (ідеологічний) спосіб соціального реагування;
- надія знайти своє місце у соціумі і зробити свій вибір щодо вдосконалення його (ідеологічного піднесення правовідносин) або ігнорування соціальних норм.

Тобто у такому безособовому світі суб'єкт правовідносин лише в ситуаціях глибокого потрясіння («межові ситуації» К. Ясперса [238; 370]) може осягнути екзистенцію сенсу свого буття. Основне завдання правової ідеології полягає тут у розумінні й трактуванні правовідносин як екзистенціального явища в його співвідношенні з державними законами.

На нашу думку, у цьому контексті екзистенціальна правова ідеологія виступає як справжнє право, а чинні правовідносини – як щось несправжнє, відчужене від особи та те, що протистоїть її екзистенціальній сутності. Це можна порівняти зі знеособленою об'єктивованою формою вираження ідеологічного права.

Серед багатьох досліджень представників екзистенціалістського напрямку періоду його розквіту (перша половина ХХ ст.) [32; 190; 347; 363] особливої уваги заслуговують наукові праці Вернера Майхофера: «Буття і право» (1954 р.), «Природа речей» (1958 р.), «Природне право як екзистенційне право» (1963 р.) та ін. Зокрема, науковець пропонував по-різному розуміти

праворозуміння та відповідно можливості правової ідеології і способи її використання.

Найбільш наближеним до теми нашого дослідження виступають його сентенції щодо реалізації певних аспектів екзистенціалістських положень стосовно правової ідеології, наприклад:

- одиничність й неповторність ідеологічного у правовому бутті суб'єкта правовідносин;
- вплив на право у людському бутті того ідеологічного світу, у якому здійснюється це буття.

Ми вважаємо, що відоме поняття «Als-Sein» («буття-в-якості») В. Майхофера можна віднести саме до екзистенціалістського підходу у правовій ідеології як закріпленого на законодавчому рівні розуміння людської екзистенції, де індивідуальне право пов'язане з соціальним буттям.

Узагальнюючи теоретичні постулати В. Майхофера, можна зробити висновок про те, що в ситуаціях правової взаємодії особа у своїй екзистенції проявляє себе суто як суб'єкт правовідносин та не має інших соціальних статусів і ролей у той момент (наприклад, не виступає в ролі батька чи сина, чоловіка або дружини, керівника або підлеглого тощо). Згідно з таким трактуванням правова ідеологія виступає в екзистенційно обумовлених соціальних еманациях.

У таких правовідносинах суб'єктної екзистенції та ідеологічної самобутності реалізується правосвідомість задіяних у правові ситуації осіб через знаходження компромісу з суб'єктивним уявленням інших про свої та чужі права й обов'язки. Це явище мислитель називав «самобуттям індивідів».

Ґрунтуючись на концепції В. Майхофера щодо ситуацій рольових проявів людської екзистенції як конкретних ситуацій природного права, пропонуємо вважати такий стан речей «правовим самобуттям». Зокрема, маються на увазі такі особливості [32; 190; 347; 363]:

- згідно з екзистенціалістською інтерпретацією традиційної категорії «природа речей», сенс правової ідеології представляється ним як конкретно природне утворення;
- наголошується на «золотому правилі» правовідносин, яке, на наш погляд, можна сформулювати як пропозицію до громадян чинити з іншими так, як хотіли би вони, щоб чинили з ними.

Вважаємо, що екзистенціалістський підхід до правової ідеології може бути виражений через ставлення до правовідносин у суспільстві як до рольової поведінки громадян, де правилами виступають не лише закони, а власне усвідомлене прагнення їх дотримуватися. На наш погляд, у такому трактуванні набувають юридичної сили побутові поняття «справжньої істини», «людяної справедливості» тощо.

Враховуючи наведене, доречно згадати видатні ідеї І. Канта щодо виведення раціональних максимум поведінки для типологічних ролей, у нашому випадку – ролей у правовідносинах на кшталт категоричного імперативу. Аналітичну увагу в цьому розумінні привертають внутрішні протиріччя між людською екзистенцією та формалізованим правом й ідеологізованою правосвідомістю, тобто неузгодженості між природним правом та абстрактно-загальними установками.

Згадане раніше «золоте правило» балансу правовідносин відображається тут як екзистенція права в ідеологічному вимірі. Такий висновок базується на природних цінностях людського буття та самобуття громадян як суб'єктів соціальних взаємовідносин.

Отже, традиційне природне право отримує новий вигляд через фонове забарвлення поняттями «людська гідність», «рівність/цінність всіх людей», «право кожного на задоволення його потреб та розвиток й реалізація здібностей» [72; 151]. У законодавчій інтерпретації це слід розуміти як природний порядок правовідносин, що функціонує завдяки ідеологічним установкам права на дотримання правових свобод щодо суб'єкта

правовідносин. Вважаємо, що саме в цьому полягає *сутність правової ідеології в екзистенціальному вимірі*.

Узагальнення наукових здобутків дослідників-екзистенціалістів дозволяє стверджувати, що правова ідеологія має розбіжності з офіційною позицією законодавця та нормативами чинного закону саме на екзистенціальному (окрім іншого) рівні. Це переконання ґрунтується на тому, що екзистенціальне право трактує закон як конкретно-ситуаційний перелік вимог раціоналістичного, з одного боку, та протиприродного – з іншого.

У зв'язку з цим увагу привертає ступінь втілення екзистенціального у правовій ідеології. Цій проблематиці присвячена значна кількість наукових праць, серед яких найбільш наближеними до нашого дослідження є наукові здобутки Еріха Фехнера: «Філософія правової ідеології. Соціологія і метафізика правової ідеології» (1956 р.), «Природне право і екзистенціальна філософія» (1981 р.) та ін. На основі наукового аналізу його творів можна зробити висновок, що екзистенціалістський підхід до правової ідеології спирається лише на емпіричні факти і відкидає трансцендентальні чинники, до яких звертаються представники інших ідеологічних напрямків. Відповідно це призводить до трактування правової ідеології як екзистенційно одностороннього емпіричного соціологізму та ототожнює її зі світоустроєм у державному масштабі на макросуспільному рівні.

Провідні філософи-екзистенціалісти підтримували цю точку зору. Так, К. Ясперс наголошував на тому, що державна влада базується на певному законодавчому підґрунті, яке становить собою базис для взаємодії законодавця та суспільства, людини та системи, активності суб'єкта правовідносин у правовому полі тощо. На наш погляд, ці відносини доцільно розуміти як юридичну актуалізацію ідеологічної екзистенції, що формує правовий сектор буття будь-якої громади та самобуття кожного її члена.

Згідно з поглядами на ідеологію екзистенціального права Е. Фехнера з людської екзистенції випливає все суще (у тому числі й правові особливості співіснування громадян) [67; 131]. У контексті нашого дослідження особливо

важливу роль відіграє фехнерівська концепція протиставлення двох правових різновидів. Маємо на увазі антитезу змісту природного права (живого, довільного, породженого людською екзистенцією) та права позитивного. Останнє Фехнер вважав чужорідним, механічним, норми якого «мертві», що й не дозволяє повно відобразити у реаліях життя нормативний взірець правової поведінки.

Екзистенціалістський підхід до правової ідеології на такому ґрунті відображається у тому, що екзистенція будь-якого правового рішення суб'єкта правовідносин розглядається науковцем як суб'єктивно-вольове рішення, розраховане на ідейне впровадження в ситуації соціальної взаємодії. Розвиваючи цю думку, вважаємо, що ідеологічно очікувана правова поведінка громадян (рівень законслухняності) формується на основі екзистенції природного права, тобто «живої» правової ідеології з урахуванням практичних реалій життя.

Тут знову простежується вже досліджене нами раніше протиставлення двох векторів формування правової ідеології у екзистенціалістському контексті:

- від суспільства до закріплення на законодавчому рівні;
- від законодавця до суспільства.

Варто погодитися з авторами-екзистенціалістами, які вбачають у другому підході переважання формального та теоретичного над актуальним та практичним. На наш погляд, з цього напрошується думка, що екзистенціалістська правова ідеологія апелює до індивідуальної екзистенції кожного суб'єкта правовідносин, а отже, враховує інтереси та захищає потреби своїх ідеологічних адептів.

Відповідно екзистенціалістський підхід апріорі відкидає загальність і теоретичність правової ідеології та її юридичних принципів, нормативної форми, положень тощо. Тому вважаємо за доцільне піддати критиці подібну безапеляційність. Узагальнюючи наведене вище, приходимо до висновку, що в екзистенційній площині правова ідеологія:

- витісняє нормативні установки та підмінює їх довільними (екзистенційними) правилами індивідуально-ситуаційного характеру;
- дозволяє надавати правову оцінку ситуаціям соціальної взаємодії, що екзистенціально визначає індивідуальну норму поведінки;
- пояснює та впроваджує законодавчі положення та інші правові норми як значимі та актуальні одиниці соціального сприйняття права та правовідносин;
- робить можливим «інтуїтивне» (тобто несвідоме) «програмування» особою своєї поведінки у соціумі як суб'єкта правовідносин.

На наш погляд, співвідношення екзистенціальної сутності буття та правової ідеології залишається в межах традиційного балансу природного та позитивного права, що відображається у поведінці пересічних громадян. Спираючись на це, вважаємо, що екзистенціалістський підхід вказує на дійсність абстрактного у правовій ідеології. Це норми позитивного та абсолютного в ідеологічному змісті права. Вони виступають проти класичної природно-правової доктрини.

Відповідно критерії екзистенції ідеологічної справедливості соціально значущих правових актів протистоять традиційному уявленню про закон та супутні йому одиниці визначення певних суспільних процесів. Вважаємо, що можна вести мову про альтернативу *формальної справедливості*, яка виступає першоджерелом позитивного (законодавчого) права зі змінним змістом. Отже, екзистенціалістський підхід не допускає формального ставлення до загальнолюдських цінностей.

Аналізуючи наукові здобутки сучасників доби розквіту екзистенціалізму, можемо стверджувати, що екзистенціалістський підхід до правової ідеології *суперечить і класичній природно-правовій доктрині*, зокрема у таких аспектах:

- екзистенціалісти у своїй критиці апелюють до декларованої метафізичності у людській природі, на якій наполягають представники антропологічної філософсько-правової думки;

- для природничих наук характерна поява нових трактувань щодо прав та свобод людини. Тобто інтерпретація природного права також може змінюватися. Між тим, на думку екзистенціалістів [185], незмінність сутності речей залишається незмінною в усіх процесах (та їх особливостях) оновлення ідеологічної роботи.

Крім того, екзистенціалістський підхід до правової ідеології (як і підхід природно-правовий), спирається на біологічно обумовлені базисні норми в мимовільному зверненні особи – суб'єкта правовідносин за критеріями справедливості як до власної інтуїції (природне), так і до знань юридико-соціального характеру (формальна справедливість).

Отже, конкретизація екзистенції правової ідеології може бути представлена у ролі абстрактного вираження права у фіксованих законодавчих принципах. Це, зі свого боку, зменшує можливість визнання надмірної значущості цього явища як самого собою, а не як вектора для втілення ідеологічних положень у реалії життя.

На нашу думку, це вказує на розвиток правових систем та наявність у них таких особливостей:

- мінливість змістовних принципів права;
- заперечення метафізичного;
- запозичення кращих тез природного права та інших концепцій, що мають потенціал заповнити собою сучасне ідеолого-правове поле;
- суб'єктивність, ірраціональність, наявність психологізмів тощо.

У зв'язку з цим, постає згадане вище самотуття особи як суб'єкта правовідносин, оскільки за своєю екзистенційною сутністю людина має керуватися первинними, дорефлексивними структурами свідомості. Згідно з концепцією екзистенціалізму, у правовому розумінні цим особливостям притаманне проектування громадських відносин та реалізація їх у правовідносинах.

Узагальнення першоджерел засвідчує, що екзистенціалістський підхід до правової ідеології базується на відмові від класичних уявлень про ідеологічну

роль природного права. Як вже було зазначено, екзистенціалістські погляди на право передбачають поняття права в ролі правовідносин. Філософи-екзистенціалісти наголошують на доцільності сприймати правову ідеологію як:

- конкретний ненормативний безперервний розвиток ідеального уявлення про правовідносини;
- пропозицію щодо форми «істинного права» як певного переліку правил правової поведінки, що виникають у соціальній взаємодії;
- правові рішення, засновані на індивідуальних уподобаннях сутнісного виміру права у межах суспільної ідеологічної екзистенції;
- одиницю відмінності між поточними законодавчими рішеннями (абстрактні норми) та структурами буття правосвідомості громадян у реаліях життя (правовідносинах).

Отже, екзистенціально-правова ідеологія відображається в пошуку ідеального правового рішення в змісті самої ситуації правовідносин (життєвих реаліях). Лише у такому ракурсі можливе тлумачення правової норми як такої, що має ідеологічний потенціал для суспільного прогресу високорозвиненого громадянського суспільства.

Означені тенденції найбільш повною мірою відображені у працях видатного філософа М. Хайдеггера [339; 363], який також відзначав наявність деяких протиріч між психологізмом філософського екзистенціалізму та формальним правом і праворозумінням, з одного боку, та первинності емоційно-діяльного світосприйняття людиною суспільства і суспільством людини – з іншого.

Тобто ми знову повертаємося до центральної одиниці виміру екзистенціалістського підходу до правової ідеології: *відмови від номінально-законодавчого сприйняття права на користь індивідуальних правових рішень у конкретних правовідносинах.*

Враховуючи наведене, не можемо не провести певних паралелей із постулатами біхевіоризму у сприйнятті особистістю проблем правової сфери. Вище ми вже відзначали ставлення екзистенціалістів до правової ідеології як до

певних правил індивідуальної поведінки у практичних ситуаціях суспільної взаємодії. Згідно з цим підходом, біхевіоральна концепція психологічного впливу на поведінку, безпосередньо чи опосередковано стимульовану правовою ідеологією, видається цілком обґрунтованою. Тобто можна вести мову про біхевіоризм як психологічну парадигму екзистенціалістського підходу до правової ідеології. Разом з тим, занадто психологічне та біологічне забарвлення біхевіоризму не дозволяє розглядати його детальніше в межах нашого дослідження.

Незважаючи на асоціативні зв'язки з іншими науками, екзистенціальний науковий напрямок фундаментально означений як аналіз існування людини на різних глобальних рівнях сприйняття її сутності, екзистенції її внутрішньої та зовнішньої свободи тощо. Тому слід звернути увагу на екзистенційні погляди на людину як на суб'єкта правовідносин, а отже, зосередитись на екзистенції її самореалізації.

На підтвердження вищевказаного положення нами було проведене емпіричне вивчення уявлень суб'єкта правовідносин щодо сутності правової свободи та власної ролі у ній за допомогою опитування. Основними його позиціями стали особливості екзистенціального сприйняття правової ідеології та похідних від неї правовідносин громадян України, зокрема:

- відповідальність за правові наслідки своєї поведінки;
- сутність правової поведінки на екзистенційному рівні;
- можливості екзистенційного розвитку правовідносин залежно від сутності правосвідомості суб'єктів соціальної взаємодії.

Для уникнення можливих непорозумінь з боку респондентів² щодо застосованого нами понятійного апарату (через різний рівень їх обізнаності у філософських категоріях) ми представили сутнісний бік теми у такій конкретизації:

– чим Ви керуєтеся при вирішенні побутових конфліктів?

а) правовими знаннями про належну поведінку;

² Обсяг вибірки та основні її параметри висвітлені в попередньому підрозділі.

б) власними уявленнями про справедливість;

– при оцінюванні вчинків у правових відносинах (наприклад, при визначенні меж необхідної оборони) Ви спираєтеся на:

а) формальний підхід: наявність складу правопорушення у діях учасників;

б) емоційне забарвлення події: врахування сутності та розміру моральної шкоди потерпілих від дій нападників;

– що важливіше для свідомого громадянина:

а) законослухняна поведінка;

б) дотримання власних правових ідеалів;

– що важливіше для прогресивної держави з високим рівнем дотримання прав та свобод людини:

а) законослухняні громадяни;

б) громадянське суспільство;

– чому перш за все Ви маєте намір навчати (вже навчаєте) своїх дітей?

а) бути законослухняною особою;

б) мати власні критерії правової та соціальної справедливості.

Узагальнення одержаних результатів засвідчує переважання екзистенційного ставлення до правової ідеології серед опитаних (див. Діаграму 3.3.1.).

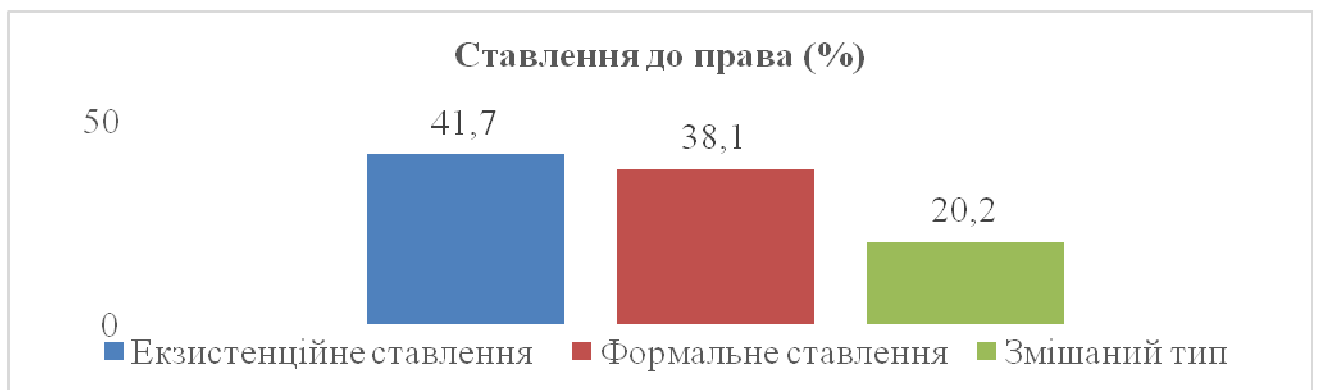
Узагальнені результати опитування свідчать про те, що:

- 41,7% респондентів вказують на пріоритетність для них сутнісної індивідуальності у правосвідомості (відповіді шкали «б»);
- 38,1% обрали відповіді, які свідчать про надання переваги адміністративним нормам, а не самостійному визначенню правових пріоритетів (відповіді шкали «а»);
- 20,2% опитаних схиляються до приблизної рівності як формального у праві, так і екзистенційного (49,8% відповідей за шкалою «а» та 50,2% відповідей за шкалою «б»).

Зазначимо, що одержані дані певним чином дисонують із соціально-професійним статусом представників нашої діагностичної вибірки. Всі вони є

працівниками ОВС, тобто представниками державної структури, яка уособлює директивність формального закону. У загальності, обов'язковості для всіх законодавчих положень та законслухняної поведінки і відображається екзистенція правовідносин системи «держава – людина». Крім того, хоча й з невеликим відривом (3,6%), більшість наших опитаних обрали відповіді, які представляють протилежну позицію – перевагу індивідуального над формальним в ідеологічному сприйнятті права.

Діаграма 3.3.1

На нашу думку, це підкреслює надзвичайну актуальність та значущість правової ідеології як потужного вектора формування громадянського суспільства в нашій країні. Останні суспільно-політичні революційні події вже показали потенціал українського суспільства як практично-дієвого учасника державних перетворень [19, с. 58]. Відповідно активізація впровадження правової ідеології на екзистенціальному рівні є дуже доречною на сучасному етапі розвитку України.

Українська революція гідності, є безпосереднім виявом боротьби людей за свої природні права та пошуком екзистенціального самобуття. Гострі соціальні виступи, що були спровоковані жорстокістю органів правопорядку, «диктаторським» законодавством та системою управління країни, були виразом боротьби за збереження власних природних прав, які не забезпечувалися чинним законодавством.

У екзистенціальному розумінні суть «природного права», як основи правовідносин полягає у забезпеченні людині відповідних цінностей та дотримання її гідності. При цьому гідність виступає критерієм своєрідного природного стану максимального забезпечення свободи усіх людей при дотриманні їх безпеки та задоволенні у розвитку їхніх здібностей.

Крім того, не можемо не звернути уваги на певну загрозу, яку має суцільна захопленість індивідуальною екзистенцією правосвідомості громадян. Згідно з проведеним аналізом, найбільш невизначеною межею у правовідносинах екзистенціалістського підходу до правової ідеології ми вважаємо розмежування акта правової свободи та свавільних вчинків.

Науковий пошук відповіді на це запитання дозволив нам виявити певне розмежування особи як суб'єкта правовідносин. Спираючись на «концепцію зовнішнього спостерігача» М. Мюллера [212, с. 214], пропонуємо таку екзистенціальну класифікацію дій особи, яка здійснює правовий вчинок:

- відповідно до власної екзистенціальної свободи, тобто суб'єктивним її усвідомленням на основі осмислення сутнісних та аксіологічних аспектів права;
- згідно з формальним правом та загальнозначимими критеріями його обґрунтованості (правового реалізму);
- у силу індивідуальної схильності або не завжди законного інтересу, тобто відмовляючись від норми на користь конкретного рішення;
- керуючись одноразовим рішенням у неповторній індивідуальній ситуації, що є передбаченням змісту через осмислювання приватного як проекції загального.

Таким чином, дослідивши особливості екзистенціалістського підходу до правової ідеології, можемо стверджувати, що він характеризується тим, що:

- може бути означений як переживання правосвідомості та осягнення особою свого правового буття у світі правовідносин;
- надає альтернативу формальній справедливості позитивного права та суперечить класичній природно-правовій доктрині;

- ставленням до правовідносин у суспільстві як до рольової поведінки громадян, які керуються усвідомленим прагненням дотримуватися законності у правовідносинах;
- відображенням у пошуку ідеального правового рішення у змісті ситуації правовідносин, тобто в життєвих реаліях;
- відмовою від номінально-законодавчого сприйняття права на користь індивідуального.

3.4. Феноменологічний підхід до правової ідеології

Некласичні концепції права, які виходять з позицій інтерсуб'єктивності, намагаються подолати характерне для класичної філософсько-правової думки протиставлення суб'єкта і об'єкта, свідомості та буття і, як наслідок, протиставлення об'єктивних умов та ідеї права в процесі законодавства, протиставлення позицій об'єктивізму і суб'єктивізму. Парадигма інтерсуб'єктивності створює такий концептуальний образ світу права, який виступає в єдності внутрішнього і зовнішнього досвіду права, сутності та існування, постає цілісним і багатогранним способом людського буття, як такий що розкриває себе зсередини (через внутрішній досвід і взаємодію нашого буття в світі), як буття з іншими.

Моральна, політична криза суспільства, погіршення громадянських прав та прихована зовнішня агресія, провокують формування специфічного типу ідеології, яка повинна не лише задовольнити потреби загалу, а й витворити основний курс розвитку держави та суспільства. Власне «екзистенціальна напруга суспільного життя», що має місце в сучасному українському суспільстві, зумовлена відсутністю феноменологічного підходу до трактування правової ідеології нашої країни.

Аналіз основних здобутків світової філософсько-правової думки засвідчує, що разом із засновником феноменології Е. Гуссерлем можливості розуміння особливостей феномену як явища філософського порядку вивчали

багато видатних вчених, серед яких такі постаті як Ф. Brentano, Ж.-П. Сартр, М. Шелер, К. Юнг та ін. Вивчаючи їх наукові напрацювання, ми встановили, що представники феноменологічного напрямку наголошували на обґрунтованості можливості застосування рефлексивно-критичної позиції до класичних типів розуміння права та соціальних процесів. Зупинимось на цьому детальніше.

Е. Гуссерль відзначав, що *феномен – це відносне поняття та явище, оскільки за своєю природою він передбачає особу (групу осіб), перед якою цей феномен виникає* [82]. Тобто він не має подвійної відносності кантівського бачення: не претендує вказувати на істинне буття абсолюту, а лише демонструє сам себе. Феномен можна досліджувати й описувати суб'єктивно через відсутність пріоритету об'єктивних передумов як таких: феномен виявляє сам себе. На наш погляд, основною відмінністю цих думок від послідовників було те, що Гуссерль не вважав емоційні акти такими, що об'єктивуються або слугують виконуваними складовими предметності [82, с. 97].

- К. Юнг присвятив значну увагу вивченню інтелекту як культурного феномену, доповнивши це прагненням *зрозуміти глибинні почуття особи і людства*. Право він відносив до культурних феноменів та пропонував застосовувати до нього аналітичний пошук архетипічного сенсу у контексті значення для учасників відповідних суспільних процесів [138, с. 114];

- Ж.-П. Сартр розглядає феномен як *індивідуальну «прозорість»* для суб'єкта певних явищ, де фактичність свідомості повинна бути постійним обов'язком особистості. У своїх художніх творах він відобразив основні проблеми філософських феноменів: суверенність свідомості, сенс буття, онтологічний статус особистості, специфічність людського існування як *«принципової неповноти»* тощо [120, с. 84];

Поняття *«інтенціональності»*, яке ввів Ф. Brentano, виступає критерієм розмежування ментальних і фізичних феноменів. Науковець наголошував, що кожний психічний акт є інтенціональним через спрямованість на включення до певного феномену [33, с. 119].

М. Шелер пропонував розглядати феноменологію емоційно-ціннісного життя як самостійну, незалежну від логіки, предметну та дослідницьку сферу. Тобто він подавав предметність емоційного акту в цінності, а на місце чистої свідомості ставив ціннісні почуття (любов, симпатію тощо). Особливо важливим у контексті нашого дослідження є те, що М. Шелер акцентував увагу на важливості почуттів у вирішенні правових питань [69, с. 65].

На сьогодні, на наш погляд, феноменологічний підхід до правової сфери в цілому та до правової ідеології зокрема сформований на основі інституалізованого наукового бачення філософського руху. Про це свідчать дослідження науковців нового часу: В. А. Курінного, М. Мерло-Понті, С. Франка, М. Хайдеггера, Г. Шпігельберга, Г. Шпета. Також вважаємо, що роботи представників інших напрямів наукових досліджень (наприклад, культурології, соціології, психології, правознавства) допомагають глибше зрозуміти це філософське питання та феноменологічний підхід до нього.

Так, Н. Н. Алексєєв, П. Бергер, П. Бурдьє, Е. Кассієр, Ф. Кауфман, П. Ф. Лінкета, Т. Лукман, А. Райнах, Ю. Хабермас, М. Шелер, К. Штумпф, А. Щюц, К. Ясперс ін. відзначилися потужним внеском у розуміння явища феноменології та методології вивчення різноманітних об'єктів, які вона пропонує. Особливо детально досвіду застосування феноменологічного підходу до правової сфери присвячені праці німецьких феноменологів А. Пфендера та Ф. Шрайера.

За результатами дослідження наукових підходів Е. Гуссерля [82; 208] слід констатувати, що він одним із перших звернувся до розробки правової проблематики за допомогою феноменологічних ідей та методології. Зокрема, науковець підготував базис для створення вчення про структуру правознавчої сфери, особливості якої висвітлив його російський наступник Н. Н. Алексєєв [219; 243].

Подальше вивчення становлення феноменологічного підходу показало, що в останній чверті ХХ ст. він набуває остаточного розквіту у філософських дослідженнях та роботах з правової проблематики [143; 310 та ін.]. Серед

представників феноменологічної школи найбільш помітними у цей період, на нашу думку, є Г. Коінг та Х. Хубман, які займалися розробками нового бачення концепції *абсолютних цінностей феноменології М. Шелера*.

Зокрема, було висвітлено у феноменологічному світлі питання шелерівського феномену «емоційної свідомості», яке відчутно вплинуло на те, що феноменологічний підхід називається також гуманістичним [98; 337]. Таке твердження виходить із уваги до:

- емоційно-практичного відношення особи до світу;
- інтенціональності в емоційній свідомості.

Феноменологія привернула увагу й інших дослідників. Безпосередньо до теми нашого дослідження найбільш наближені праці з феноменології права як теорії «правових ейдосів». Цією проблематикою займалися П. Амселек, Б. Вальденфельс, С. Гойар-Фабр, Г. Гуссерль, Ф. Кауфманн та ін. Науковці пропонували впровадження правових впливів у свідомість респондента через рефлексивний опис права як окремого світу (тобто через знаходження внутрішнього правового джерела у свідомості особи, на якому й базується правосвідомість, правова поведінка тощо).

Існує й інший підхід до аналізу правової ідеології феномену, – *ідея логічної форми* Дж. Дель-Веккіо [129; 278]. Вивчення його наукових здобутків засвідчує, що феномен правової ідеології в концепції Дель-Веккіо є метою історичної еволюції права як такого. Тобто правова ідеологія зумовлює визнання правової автономії особистості як прояву вищої необхідності розуму в його універсальності. Основою соціальної справедливості тут є повага до: автономії кожної особистості; права на визнання кожного як вільної розумної особи.

Іншою вагомою для дослідження думкою є й те, що філософ пропонував об'єктивну координацію дій між декількома суб'єктами права:

- для позитивного права – історико-дієву координацію через те, що воно зводить закон до, як мінімум, двох осіб та вказує їм на загальну норму.

Відповідно право тут є юридичним фактом, вираженим у формальній категорії (нормативній формі);

- для природного права – ідеальну форму через те, що вона пропонує ідеал права як регулюючий принцип та глибше, на думку Дель-Веккіо, відображає реальність, ніж позитивне право.

На теренах нашої країни феноменологію представляли радянські вчені. Цей напрямок філософської думки пов'язують із такими постатями, як: С. С. Алексєєв, А. М. Васильєв, В. П. Казимирчук, В. М. Кудрявцев, В. С. Нерсєсянц, А. Ф. Черданцев, Л. С. Явич та ін. Їх наукові пошуки, на наш погляд, йшли паралельно із західними колегами, проте відчутного внеску у теоретичні та практичні аспекти праворозуміння в СРСР не внесли. Ця думка підтверджується відсутністю відповідних посилань у відомих дослідженнях становлення правотворчості того часу [143; 194 та ін.].

Проведений нами аналіз першоджерел показав, що останніми роками феноменологія спирається на методологічні орієнтири, запропоновані сучасниками філософської, психологічної та юридичної науки (наприклад, А. А. Малиновським, А. Ю. Мордовцевим, В. М. Розіним, Н. Н. Тарасовим та ін.). Науковці цього спрямування приділяють увагу оновленню суб'єктивного права, правових інтересів, цілей та сутності праворозуміння в цілому.

Звертаємо увагу, що для України феноменологічний підхід до правової ідеології надзвичайно актуальний у контексті поточних суспільних перетворень. Такі межові психолого-юридичні феномени як «правове життя», «правова та соціальна справедливість», «діалог держави та суспільства» та ін. постали на сьогодні невирішеними питаннями: як від радикальних методів реагування на політичні перетворення апелювати до екологічних методів впливу?

Вважаємо, що для відповіді на них потрібно розглядати можливості феноменологічного підходу до правової ідеології як феномену, що здатний подолати суспільно-політичну кризу нашої епохи. Для цього феноменологічно-

правову ідеологію слід представляти на декількох рівнях, до яких належать [358; 365]:

- теоретико-методологічне підґрунтя інтегративного праворозуміння;
- передумова розробки понять сучасної правової системи з точки зору ідеалів суспільно-політичної інтеграції;
- ідеї інтерсуб’єктивності правової ідеології, що удосконалюються через комунікативні та герменевтичні феномени права;
- запозичення нашим суспільством соціологічних та культурних форм, що виправдали себе як культурний феномен в інших країнах, для становлення актуальної наукової парадигми права в Україні (наприклад, швейцарської суспільної системи [1203; 265]).

На основі висновків, що впливають із цих феноменологічних ідей, пропонуємо думку, що правова ідеологія віддзеркалюється не лише певним аналізом спрямування правових ідей. Вона може бути представлена таким чином: (див. Табл. 3.4.1.):

Таблиця 3.4.1

Феноменологічні особливості правової ідеології

Можливі напрямки суб’єктивного віддзеркалення			
Відчуття правової ідеології	Сприймання правової ідеології	Чуттєве бачення права	Переживання правової ідеології

У контексті нашого дослідження слід опиратись на визначення феноменологічного підходу як такого, що становить собою опис певних явищ (у нашому випадку – правової ідеології). Такий опис не спирається на встановлення причинно-наслідкового зв’язку, як це традиційно пропонується в інших концепціях [98; 129; 208 та ін.]. Він дозволяє розглядати наслідки наступних кроків, які ми встановили відповідно до цілей наукового дослідження:

- опис та упорядкування подій, пов’язаних із правовою ідеологією;

- аналіз закономірностей теорії правової ідеології та їх відображення в дійсності;
- створення теорії для досліджуваних явищ, у якій не приділяється увага процесам, що є супутніми стосовно правової ідеології;
- аналіз емоцій, що викликає правова ідеологія.

Модифікуючи ці вихідні дані, ми підтримуємо думку про те, що правова ідеологія – це теж феномен, який може бути проаналізований як відчуття та сприйняття, мати вигляд думки як авторської, так і інших осіб.

Дослідження бібліографічних джерел засвідчує, що феноменологічний підхід широко представлений у гуманістичній психології Карла Роджерса, гештальт-терапії Фредеріка Перлза та використовувався в інших психологічних школах (НЛП, психосинтез тощо). Найбільш яскраво він втілюється у практичній психології, де феноменологічним є такий аналіз, що орієнтується як на об'єктивний аспект, так і на його суб'єктивне переживання певною особою. Отже, ми погоджуємося з науковцями, які вважали, що в феноменологічному підході основним є [69; 129]:

- змістове сприймання та переживання у свідомості того, що в ній відображено;
- ірраціональні відчуття (навіть якщо вони не мають раціональних обґрунтувань);
- суб'єктивно-внутрішнє (те, що безпосередньо переживає особа або група осіб) стосовно певного феномену;
- об'єктивно-зовнішнє важливе лише тією мірою, наскільки відображає внутрішнє (відома теза щодо того, що «матерія – це уособлення думки»).

Виходячи з цього, правова ідеологія у феноменологічній площині висвітлює внутрішнє життя правового суспільства, рівень його правосвідомості та виявляє, наскільки те суспільство є громадянським. Тобто, згідно з феноменологічним підходом до правової ідеології, важливим є не об'єктивний стан права у державі, а те, що громадяни цієї держави відчують у контексті

правовідносин та як ставляться до перспектив правового розвитку країни. Відповіді на ці запитання можна отримати шляхом спостереження за поведінкою респондентів у соціальних стосунках для виявлення мотивів, які схиляють їх до тих чи інших кроків.

Розуміючи складність таких спостережень (об'єктивації висновків для дослідження), вважаємо, що доцільно дотримуватися аналізу основних ланок орієнтації в емоційно-вольовій сфері. Зокрема, ми відобразили цю думку у Табл. 3.4.2.

Таблиця 3.4.2

Зміст унікального переживання феномену правової ідеології

Індивідуальна феноменологічна парадигма		
Готовність:	Чуттєве відображення у:	Розрізнення:
мати наміри,	сприйманні	автентичності
складати плани	мисленні	достовірності
приймати рішення	свідомості	унікальності
нести відповідальність	креативності	актуальності

Відповідно до феноменологічного підходу, *правова ідеологія має здатність пропонувати сприйняття та інтерпретацію світу*. Продовжуючи цю думку, *психічне переживання* правової ідеології можна назвати феноменом саме собою, а вивчення того, як особа переживає цю реальність, – правовою феноменологією.

Вивчаючи першоджерела, присвячені феноменологічному підходу, ми дійшли висновку, що на сприймання правової ідеології не мають впливу інстинкти, внутрішні конфлікти або класичні стимули, що детермінують поведінку особи у середовищі. Вважаємо такий висновок вартим уваги, особливо зважаючи на те, що особисте сприйняття особою реальності буває різним залежно від моменту. Відповідно сприймання правової ідеології тією ж самою особою теж різне під впливом станів, що змінюють свідомість (афектів, алкогольного чи наркотичного сп'яніння тощо). Тому, згідно з

феноменологічною концепцією, поточний психічний стан осіб, на наш погляд, більш впливає на правовідносини, ніж глобальні психічні утворення. Ця думка перекликається з тезою Ж.-П. Сартра: «Особа – це її вибори» [109, с. 113]. У контексті нашого дослідження це простежується через те, що рівень розвитку правової ідеології як суспільного феномену в певній країні дозволяє ілюструвати:

- наскільки громадяни самі себе контролюють у правовому розумінні, тобто, чи детермінована їх поведінка здатністю робити правовий або неправовий вибір (у поведінці, у думках, сприйнятті та оцінці об'єктів);
- чи продиктовані вибори громадян унікальним сприйняттям правової дійсності або правова ідеологія має суто формальний характер.

Наприклад, феноменологічно-правова ідеологія у певній державі може бути показником такого:

- якщо феномен правової ідеології сприйнятий суспільством як ознака правової демократичної держави, що прагне суспільно-політичного прогресу, правова ідеологія такої держави доброзичливо характеризується громадянами. Згідно з проведеними опитуваннями, «доброзичлива» ситуація актуальна для більшості західних країн [203; 265 та ін.];
- якщо правова ідеологія сприймається як ознака ворожості держави, свавільного примусу, то її впровадження та вона сама викликають супротив та протест з боку громадян. Така ситуація актуальна для країн Східної Європи та держав «третього світу» [143; 203 та ін.].

Отже, через вивчення стану правової ідеології можна дослідити можливості для реалізації потреби громадян у виявленні свого потенціалу як громадянського суспільства та нації, а також наявність/відсутність відчуття правової захищеності, яке впливає із задоволення правовою ідеологією, дозволяє прогнозувати, наскільки в такому суспільстві доступна реалізація інших базових потреб людини.

Можна також простежити зв'язок між цими двома феноменами: правовою ідеологією (ступенем її прийняття суспільством) та можливостями для громадян щодо розвитку особистого потенціалу й особистісного зростання. Найвний тут і третій феномен – сам зв'язок між правовою ідеологією та суспільством. Відповідно процеси суспільного прийняття (впровадження) правової ідеології також є феноменом та мають окремий характер.

Наша пропозиція вважати означене явище феноменом базується і на тому, що суспільство може блокувати особистісне зростання своїх членів [193; 337; 365 та ін.]. Погоджуємося з науковцями, які вважають, що саме в такому блокуванні лежать причини міграції громадян до інших держав.

Зазначимо, що в контексті останніх тез можна побачити потенціал феноменологічного підходу до правової ідеології у тому, що пов'язані складові частини цього явища (правова ідеологія, суспільство та сприйняття першої другим) сприяють тотальному зближенню громадян:

- як дійсних чи потенційних членів певної громадянської структури;
- як представників однієї правової групи зі схожим сприйняттям правової дійсності, що відповідно робить схожим уявлення і про навколишню дійсність у цілому.

Вивчаючи розмаїття бібліографічних джерел [82; 98; 129 та ін.], ми виділили найбільш наближені до нашого дослідження *школи феноменології*. Так, використовуючи загальні положення феноменологічного методу, особливу роль мають:

- дослідження правового досвіду свідомості (правосвідомості), якими займалися Г. Ван-Дер Леу, Г. Йонтеф, Дж. Макьюен, Р. Отто, Ш. Силлста, М. Шелер ін.;
- феноменологічні досягнення правового досвіду, отриманого в результаті мисленнєвої діяльності (Е. В. Борисова, Е. Левінас, М. К. Мамардашвілі, В. В. Молчанов, В. В. Налімов, Т. Нінона, Г. Шпігельберг та ін.);
- феноменологічна категоризація правових об'єктів, що призводить до створення тієї чи іншої ментальної концептуалізації реальності

(Е. Гуссерль, Ю. Джендлин, А. Ф. Лосєв, А. Ленгле, К. Роджерс, А. Шютц та ін.).

Наше дослідження реалізується в межах останньої школи феноменологічного підходу. У вивченні правової ідеології як одного з правових явищ ми концептуалізуємо її особливості, перспективи, досвід впровадження тощо. Відповідно правова ідеологія виступає як концептуалізований феномен.

На зразок схожого наукового підходу можуть створюватися концепції й інших правових феноменів (правосвідомості, правової поведінки, правовідносин тощо). Крім того, наукове дослідження має певні обмеження та має здійснюватися згідно з поставленими завданнями. Лише у цьому випадку феноменологічні наукові пошуки надають цілісність пізнання раціонального права, обмежуючи його, наприклад, трансцендентними уявленнями.

Феноменологічний підхід до правової ідеології дозволяє концептуалізувати ключові положення контекстної феноменології, зокрема ті з них, що орієнтовані на представлення як поточних, так і потенційних (прогресивних або таких, що себе не виправдали) можливостей досліджуваного явища. Застосовуючи ці можливості для правової ідеології, пропонуємо такі висновки:

- феноменологічний підхід до правової ідеології дозволяє систематизувати правовий досвід, який зафіксований у свідомості особи (наприклад, участь у правовідносинах). Це відкриває можливості для рефлексії правосвідомості та корекції правової/неправової поведінки;
- феномен правової ідеології сприяє створенню світу концептуальної правової реальності, де суспільні відносини – це правовідносини, вектор яких залежить від наявності та рівня правосвідомості учасників таких відносин;
- феноменологічна ідентифікація правової ідеології на предмет цінності та потенціалу пов'язаних із нею правових явищ дозволяє концептуалізувати мислення й визначити потрібні правові дії та власне місце у правовідносинах.

Відповідно феноменологічний підхід до правової ідеології виявляє позаситуаційні одиниці правовідносин та моделює їх згідно з визначеними у правосвідомості особи орієнтирами. На нашу думку, це відкриває можливості для феноменологічної редукції в ідеологічному розумінні та зведення правової концептуальної дійсності до конкретних правовідносин учасників (носіїв певних правових ідеалів).

Тут ми приходимо до положень неконцептуалізованих напрямків феноменології, які, як згадувалося вище, спираються на правовий досвід особи та схильні ототожнювати його з її правосвідомістю. Крім того, узагальнення наукових першоджерел щодо використання феноменологічного методу в правовій ідеології [143; 193; 278 та ін.] обумовлює декілька взаємопов'язаних дидактичних дій, які, згідно з герменевтичним змістом, представлені у Табл. 3.4.3.

Таблиця 3.4.3

Герменевтичне коло³ феномену правової ідеології

Феноменологічні особливості правової ідеології	Пояснення
часто характеризується недоліком раціоналізму	тенденція зводити пізнання правової дійсності до теоретичної бажаності практичного відображення на відміну від доцільності спиратися на зворотне;
є багатоаспектним об'єктом	здатність до відображення в психіці громадян у формі правосвідомості [143; 278];
спирається на наявність правосвідомості	впровадження правової ідеології неможливе без суб'єктивного процесу інтерпретації (осмислення) колишніх

³ Ми використали відому метафору, що описує взаємозумовленість пояснення та інтерпретації, з одного боку, і розуміння – з іншого. Як відомо, «герменевтичне коло» є одним із основних понять філософії герменевтики [365, с. 73], що наближує його до феноменології досліджуваного нами явища.

	результатів правової поведінки та її корекції згідно з чинними правовідносинами, що й відображається у формуванні правосвідомості;
якісно впливає на участь у правовідносинах	за допомогою усвідомлення правового досвіду (правовідносин) дозволяє вдосконалювати правову поведінку;
сприяє розробці (правотворенню) нових напрямів (ідей) для правової системи	розвиток правової реальності є феноменом, пов'язаним зі спільними зусиллями держави та громадян щодо вдосконалення правовідносин

На основі наведеного вважаємо, що феноменологічний підхід до правової ідеології *представлений двома умовними рівнями*:

I. На першому рівні правова ідеологія постає як феномен, що надає особі можливості для занурення у себе й формування правосвідомості, правової поведінки, правового мислення тощо. Це сприяє правовому ставленню до навколишнього світу та визначенню свого правового статусу у світі зовнішніх правових явищ.

Насичена правовою ідеологією свідомість респондента спрямовується на правовідносини, які осмислюються згідно з засвоєними правовими ідеалами. Це дозволяє досягнути феномен правової реальності та сутність поточних правовідносин. Ми вважаємо, що таке забезпечення необхідним матеріалом для сприйняття дозволяє, згідно з феноменологічним підходом, спиратися на правову ідеологію без емпіричних чинників.

Можливо, саме в цьому й полягає якісне формування правового досвіду суб'єкта, що формує його правовий статус та поведінку у правовідносинах. Занурення в правову ідеологію відбувається у правосвідомості респондента у формі інтенціональних феноменів права.

II. Другий рівень феноменологічного підходу до правової ідеології, полягає в процесі інтерпретації правового досвіду респондента. Узагальнивши емпіричні дослідження з цієї тематики [310; 337 та ін.], ми дійшли до висновку, що практично така інтерпретація відбувається так:

- у процесі мислення особа проходить певні етапи розвитку правосвідомості, спрямовані на висвітлення та прийняття змісту правової ідеології як феномена правової реальності;
- через досягнення результату осмислення якісного змісту правовідносин структура правосвідомості респондента трансформується, що й визначає у майбутньому його правову позицію (законослухняність чи протиправність поведінки особи).

Вважаємо, що при проходженні цих рівнів правосвідомість особи здатна отримати бажані в законослухняному суспільстві установки. Відповідно феноменологічний підхід до правової ідеології має потенціал для позитивного впливу на декриміналізацію держави та її громадян.

Розвиваючи цю ідею, зазначимо, що рівні феноменологічного сприйняття правової дійсності пов'язані з наданням змістовності не об'єктам права, а з «наповненням» правосвідомості респондентів правовими ідеалами.

Ми погоджуємося з представниками феноменологічного підходу [33; 69; 82 та ін.], які наголошують, що зміст ідеального характеру, представлений у безпосередньому спогляданні, має відправну точку. Крім того, феноменом тут виступає не стільки саме явище (у нашому випадку – правова ідеологія), скільки різні складові його об'єктивної структури.

У зв'язку з цим особливо важливими нам видаються установки, які, згідно з феноменологічним підходом, пропонує правова ідеологія:

- способи споглядання правової дійсності;
- механізми зосередженості на правових способах поведінки у правовідносинах;
- виявлення правових особливостей самопозиціювання у соціумі як вихідних критеріїв поведінки у правовідносинах.

Таким чином, дослідивши особливості феноменологічного підходу до правової ідеології, можемо стверджувати, що він характеризується тим, що:

- становить собою опис правової ідеології як феномену правової реальності та пов'язаних із цим чинників (пропонує їх описування, упорядкування, аналіз закономірностей та емоцій тощо);

- пропонує сприймання та інтерпретування світу згідно з положенням певної правової ідеології, що можна розглядати як правову феноменологію;

- на сприйняття правової ідеології не мають впливу інстинкти, внутрішні конфлікти або класичні стимули, що детермінують поведінку особи в середовищі;

- можна виділили три взаємопов'язані феномени: правова ідеологія, суспільство та процеси суспільного прийняття правової ідеології суспільством;

- концептуалізація феномена правової ідеології дозволяє систематизувати правовий досвід особи, сприяє створенню світу концептуальної правової реальності правовідносин, визначає правовий статус у правовідносинах;

- герменевтичне коло феномена правової ідеології представлене недоліком раціоналізму, багатоаспектністю, спирається на наявність правосвідомості, якісно впливає на участь у правовідносинах, сприяє розробці нових напрямів правової системи;

- феноменологічний підхід характеризується двома умовними рівнями: феноменологічним зануренням особи в себе й формуванням правосвідомості та правової поведінки, а також їх інтерпретацією цього згідно з правовим досвідом особи.

3.5. Інтеграція правових ідей і течій у формуванні правової ідеології як ознака сучасного цивілізаційного процесу

Проведений нами аналіз показав, що в ідеологічному розумінні Україну можна охарактеризувати як унікальний осередок етнічної, національної та політичної альтернативи слов'янському політичному розвитку ХХ ст. Наша

держава має риси культур Європи та Азії, які виокремлюють власне український менталітет.

Перед сучасними дослідниками української культури постає, на наш погляд, складне завдання осмислення наукової долі України не лише у найближчій перспективі. Доцільно максимально об'єктивно зрозуміти минуле для інтеграції досягнутого у сьогодення при побудові майбутнього ідеологічного буття. Перетворення ідеологічного досвіду, який здобули наші предки та нащадки історичним шляхом, дозволить сформувати правовідносини та правову систему України як гідного члена світової спільноти.

Процес визначення ролі України в геополітичному балансі цивілізаційної конфігурації реалій сьогодення триває останні роки більш інтенсивно, ніж це відбувалося за попередні десятиліття. Відповідно саме зараз відбувається самовизначення України як самобутньої цивілізаційної одиниці. Варто погодитися з думкою М. В. Кравченко, що зміна суспільного ладу зруйнувала усталену систему цінностей, породила втрату у людей довіри до ідеалів суспільства, можливостей їх реалізації, а тому побудова нової держави неможлива без створення й утвердження нових ідеалів суспільного розвитку з певними цінностями, нормами, орієнтирами [157, с. 3].

Вважаємо особливо важливим у цей історичний момент не втратити унікальності суто української ментальності та свідомо зустріти перехідний період ліберально-демократичної експансії. На нашу думку, унікальність ситуації полягає в такому:

- переваги особливого географічного положення України. Наприклад, окрім іншого, завдяки прикордонному розташуванню між Росією та Європою, наша країна відіграє важливу соціально-економічну роль торговельного посередника (через Україну проходить газотранспортне постачання Європи). Даний фактор та багато інших територіальних чинників визначають значущість країни в новій геополітичній реальності;
- Україна має потенціал для становлення осередку європейської культури на теренах СНД. Можливо, серед інших слов'янських держав саме наша

країна зможе виступити завершальною ланкою перетворення застарілих форм правовідносин (особливо через те, що бурхливі події державних переворотів останніх років прикували увагу європейської спільноти до суспільно-політичного українського розвитку);

- унікальний цивілізаційний феномен вітчизняного державного шляху як молодій країні має свою специфіку. Згідно з відповідними джерелами (статистичними, історичними, суспільно-творчими та ін.), у сучасному розумінні правові ідеї української цивілізації – це воля до незалежності, з одного боку, та участь у світовому цивілізаційному процесі – з іншого;
- своєрідні духовно-моральні та культурологічні основи буття України перебували у доволі сумнівному та умовному стані упродовж більшої частини останнього століття. Через це, розглядаючи правову ідеологію України, її перспективи та можливості реалізації, маємо приділити увагу і збереженню морально-емоційного фону населення нашої країни. Цей аспект важливий не менше, ніж наукові пошуки самоідентифікації та вседержавної рефлексії розуміння закономірностей сучасного цивілізаційного розвитку.

Раніше ми вже розглядали особливості формування наукової думки про правову ідеологію та етапи її розвитку, сучасну українську філософсько-правову та теоретико-правову думку про неї, методологічні проблеми дослідження, зв'язок з національною ідеєю та політико-правовою доктриною, взаємодію з національною, політичною ідеологією, позитивістську трактовку та природничо-правову модель, а також екзистенціалістський і феноменологічний підходи до правової ідеології та різні історичні етапи становлення її як у нашій країні, так і у світі в цілому.

На основі проведеного нами узагальнення вважаємо, що у формуванні правової ідеології ознакою сучасного цивілізаційного процесу може бути названа інтеграція всіх перерахованих правових ідей і течій. Така інтеграція може бути виражена в таких принципах:

- позитивістське вираження природних прав людини;

- рівність інтересів всіх суб'єктів соціального процесу;
- соціально орієнтована економіка;
- правові гарантії політичної опозиції;
- єдність гілок влади;
- соціальна роль захисту приватної власності;
- підтримка влади народу та забезпечення йому законодавчих можливостей бути активним учасником суспільно-політичного життя;
- рівність обов'язків учасників соціального процесу.

У зв'язку з зазначеним згадаємо, наприклад, соціал-демократичні ідеологічні течії, які прагнуть досягти соціалізму демократичним шляхом (відмова від радикальних перетворень на користь поступових реформ) [393]. На сьогодні це дещо нагадує *сучасну комуністичну ідеологію*, яку можливо віднести до історико-політичної традиції нашого та сусідніх народів. Вважаємо так через еколого-політичну та майже релігійну сензитивність для відповідних ідей з боку значної частини колишніх радянських громадян.

Разом з тим на основі проаналізованої раніше правової ідеології в політичній і правовій філософії ХХ ст., зазначимо, що об'єктивно сформованою правовою ідеологією більшості цивілізованих країн сучасного світу можна вважати правовий ліберальний консерватизм. Звичайно, кожна держава має свої особливості, проте, загальна спрямованість найбільш повно відображається у певному феномені ідеологічного оксюмору: ліберальній версії протилежності лібералізму – консерватизму (відповідно до історичного фону певної країни).

Західні політологи посилаються на те, що цей ідеологічний шлях найбільше відповідає уявленням про демократичну політику, яка базується на рівноправ'ї та принципах сучасної моралі [250; 254 та ін.]. Раніше ми вже розглядали різноманітні аспекти заявленого рівноправ'я. На основі цього проаналізуємо сучасне уявлення про мораль у правовідносинах.

Перше і загальне, на чому слід акцентувати увагу у зв'язку з порушеним питанням, – це велика *схожість права та моралі*, як ми це бачимо у новітній період. Дослідники акцентують увагу на тому, що сучасна мораль – це етичні норми поведінки, відносини з людьми в широкому розумінні, а також сама моральність.

З усього розмаїття визначень моралі та похідних від неї понять ми вважаємо найбільш повним розуміння цього феномену як етичної та соціальної категорії філософії, яка має об'єктивний і суб'єктивний характер. Наші пропозиції щодо структуризації цих категорій представлені у Табл. 3.5.1. [240; 307].

Таблиця 3.5.1

Суб'єктивна та об'єктивна мораль правового суспільства

Мораль:	суб'єктивна	об'єктивна
Характер:	особистісний	громадський
Приклади:	поважати права інших людей, дотримуватися у вчинках законодавства	дотримання законності у правовідносинах, підтримка правопорядку
Рівень правосвідомості:	пропорційний відповідним особистісним якостям кожної людини	залежить від ціннісних орієнтацій світогляду певного суспільства
Моральні принципи:	персональні (часто нестійкі)	громадські (більш фундаментальні «основи буття громади»)

Цей перелік демонструє інтегративний зв'язок не лише наведених категорій, але й ідеологічних правових течій, які формують середовище для розвитку моралі та похідних феноменів. Як відомо з психологічних наук, процеси соціалізації людини:

- залежать від суспільної моралі, що впливає на формування особистісних принципів;
- формують саму суспільну мораль, яка є сукупністю колективного несвідомого своїх adeptів.

На наш погляд, яскравою ілюстрацією інтеграції зазначених процесів може виступати зміна суспільних моральних принципів через зміну політико-ідеологічного режиму. У нашій країні ми спостерігали ці механізми у формі зміни уявлень про підприємництво.

Так, упродовж існування СРСР жорстко засуджувалася сфера приватного бізнесу. Особисте збагачення через накопичення та примноження капіталу, створення власного джерела прибутку незалежного від загальноприйнятих на той історичний момент відвідувань певного робочого місця на державному підприємстві не лише засуджувалося суспільством, а й мало відповідне відображення у кримінальному законодавстві.

Державна служба боротьби з розкраданням соціалістичної власності (БРСВ) разом із протидією розкраданням державного майна в організаціях та установах державної торгівлі викорінювала й зачатки підприємницької діяльності серед населення поза межами будь-яких установ. Зокрема, знищували всі спроби споживчого, промислового та індивідуального підприємництва, що називалося також боротьбою зі спекуляцією [231; 277 та ін.].

Однак після набуття Україною незалежності ситуація змінилася, а саме вміння та навички підприємницької діяльності стали найбільш витребуваним особистісним капіталом. Тобто відбулася зміна об'єктивної моралі, яка вплинула на подальшу ідеологічну трансформацію суспільства відповідно до формування на теренах колишнього СРСР та нашої країни нового прошарку суспільства – бізнес-еліти та підприємців всіх рівнів.

Одночасно з такими змінами відповідно відбувається й зміна особистих принципів громадян, тобто має місце трансформація ідеологічних уявлень на об'єктивному та суб'єктивному рівнях. Зокрема, у сфері особистих якостей

нова правова ідеологія стрімкого економічного розвитку (принаймні прагнень до нього) відображається й на таких мікрорівнях, як суспільно визнаний ідеал успішної людини.

Якщо в середні ХХ ст. радянські ідеологи вказували на ідеал відданого державі громадянина, який готовий віддати життя за виборювання політичних ідеалів та комуністичної системи цінностей, то на сьогодні, на нашу думку, успіх вимірюється затребуваністю в суспільстві (наприклад, на ринку праці) професійних якостей особи та вміння її отримувати за свої професійні досягнення максимум прибутку. Вищенаведене є яскравою ілюстрацією:

- переоцінки моральних та ідеологічних цінностей;
- зміни світогляду, що відбувається під впливом інтеграції зовнішніх факторів соціального буття та відображається у формуванні нової правової ідеології.

Стосовно останнього зазначимо, що історія знає приклади і більш радикальних ідеологічних перетворень. Так, під час війн самозахист як від насильства, так і від голоду вимагав від громадян вдаватися до засобів, які неприйнятні у мирних умовах: вбивства (ворогів), крадіжки їжі (як реакція на голод) тощо.

Разом з тим подібні явища, які за своєю сутністю є кримінально караними діями й ґрунтуються на нехтуванні ідеологічних цінностей, на відмові від моральних заборон (деморалізація), завжди мають тимчасовий характер. Ми погоджуємося з дослідниками, що після входження суспільно-політичного стану у звичний режим функціонування правовідносини завжди змінюються і переходять на наступний (щодо попереднього) рівень, хоча він не обов'язково є прогресивним у загальному контексті розвитку суспільства [87; 250 та ін.].

Ми вважаємо таку точку зору актуальною навіть для ідеології консерватизму. Ця правова ідеологія уособлює глибинний зв'язок із національними традиціями та місцевим для кожної країни менталітетом, підтримує віковічні моральні та релігійні цінності (навіть у тих державах, які не мають офіційної релігії, як більшість країн заходу). Як вже зазначалося, на

сьогодні ми можемо говорити про ліберальний консерватизм як одну з провідних правових ідеологій сучасності.

Таким чином, у сучасній політико-правовій сфері світової спільноти виділяються виокремлені століттями ідеологічні течії. Більшість європейських держав є послідовниками та апологетами **лібералізму**, тобто носіями системи цінностей, які на правовому та ідеологічному рівнях проголошують свободу особистості й обмеження сфер діяльності держави в індивідуальному бутті громадян. Саме на таких засадах знаходяться позиції прихильників парламентського устрою, демократичних свобод, вільного підприємництва і конкуренції тощо [38].

Наступною за популярністю політико-правовою ідеологічною течією є **неолібералізм**. Його ідеологічні пропозиції базуються на безумовному захисті приватної власності та природних прав і свобод громадян. На відміну від суто ліберального праобразу, неолібералізм визнає доцільність та навіть необхідність участі держави в економічній діяльності та соціальних програмах.

Пріоритет збереження ринкових відносин та демократичних процедур суспільних відносин не виключає значного посилення державних інституцій та функцій соціальних структур у сучасному світі. Узагальнення характерних ознак та сутності суспільних процесів у політико-суспільному устрої європейських держав та США дозволяє запропонувати наступне бачення ліберального консерватизму (див. Табл. 3.5.2.).

Серед ідеологічних течій, які наближені до ліберального консерватизму, на сьогодні можна виділити правовий неолібералізм. Як прояв природно-правових основ правосфери суб'єктів права, ця правова ідеологія включає в себе перераховані вище ознаки. Втім вона має й низку відмінностей, зокрема:

- правова самосвідомість громадян більше спрямована на індивідуальність та менше спирається на соціальний захист як засіб виживання;
- природне та позитивне право має більший пріоритет та відповідно реалізація природних інтересів громадян більш актуалізована;

- моральним та релігійним цінностям суспільства приділяється менше уваги, ніж захисту індивідуального життя громадян;
- прагматика юридичної аргументації та легалізму.

Таблиця 3.5.2

Ідеологічні особливості сучасного ліберального консерватизму

Характерні ознаки	Суспільні процеси
апологетизація традицій	зв'язок права і релігії (менталітету)
повага до права	законність правовідносин
традиційні положення законодавства	правове еволюціонування
прогнозоване трактування права	захист інтересів суб'єктів соціально-правового процесу
інтеграція державних владних структур у суспільне життя	право виступає як вираження справедливості

Слід відзначити, що дотримання вказаних пріоритетів потребує забезпечення зростання регулятивної ролі держави. Це, зі свого боку, суперечить ліберальній ідеї індивідуалізації суспільного життя. Відповідно має місце протистояння між природними правами людини та їх обмеженням з боку держави як контролюючого суб'єкта. На нашу думку, тут можна згадати про категоричний імператив І. Канта та прогнозувати можливість збалансування норм позитивного права та об'єктивізації індивідуальних інтересів громадян.

Екстраполюючи вищезазначене на Україну та зіставляючи результати проведеного аналізу з політологічними та соціологічними науковими дослідженнями [38; 87; 229 та ін.], вважаємо, що у вітчизняному контексті слід вести мову про неоліберальну правову ідеологію. Характеризуючи її, можемо надати визначення цього феномену у певному розумінні як поглинаючої та вельми широкої категорії правової ідеології, особливо в контексті того, що недоцільно представляти країну з таким бурхливим політичним розвитком, як наша держава, у межах лише однієї ідеологічної течії або напрямку.

Правова дійсність України, як ми бачимо на основі проведеного узагальнення, дає змогу обґрунтувати правову ідеологію українського

неолібералізму як таку, що, на відміну від інших держав, намагається не суто адаптувати національну та історичну специфіку під ідеали високорозвинених країн. Наприклад, у сусідній Росії ситуація діаметрально протилежна. Російські політологи намагаються екстраполювати корисні законодавчі компоненти на державний суспільно-політичний ґрунт.

Такий підхід суперечить філософському положенню про можливість зміни майбутнього лише за умови зміни самого себе. Тому ми вважаємо доцільним саме інтегративний шлях ідеологічного розвитку для нашої країни. Баланс світового та національного в правовій ідеології можна сформулювати так (див. Табл. 3.5.3.).

Таблиця 3.5.3

Інтегративні варіації балансу у правовій ідеології для України

Світове	Національне
охорона та захист природних прав людини, безпека суб'єктів права	відмова від привілейованості інтересів окремих суб'єктів соціально-правового процесу
дотримання світових стандартів правовідносин	творення законодавства, яке було б найбільш прийнятним для менталітету громадян нашої країни
формування середнього класу населення як провідної громадської рушійної сили економічного прогресу	класово-групова сутність сучасного українського суспільства з внутрішньою системою прийняття загальних ідеологічних віянь
реалізація правових інтересів громадян	конституційні принципи правової ідеології
реалізації правової ідеології як форми державного правління (ознаки політичної системи)	реформа правової системи у межах державного суверенітету та конституційної відповідальності

На основі виокремлених правових принципів можемо розглядати інтеграцію (баланс) правових ідей і течій як системних соціальних формувань правової ідеології в Україні та як ознаку її сучасного цивілізаційного розвитку. Враховуючи вищенаведене, ми обґрунтували основні складові правової ідеології. Відповідно еkleктичне розуміння правової ідеології в сучасній цивілізованій державі ґрунтується на основі таких критеріїв.

I. Практична дієва реалізація будь-яких ідеологічних цінностей у правовідносинах має відповідати можливостям оцінювання її ефективності. Мається на увазі якість:

- досягнення цілей правового регулювання (чи зріс рівень законності у правовідносинах);
- юридичної діяльності у сфері правомірності судочинства, дотримання внутрішнього правопорядку в країні на всіх рівнях;
- дієвості нормативно-правової бази (чи скасовані зайві або ті, що втратили актуальність, нормативно-правові акти);
- самоврядування на рівні громади та правосвідомості населення (чи наявна орієнтація великих та малих соціальних груп на досягнення правових результатів).

Останній із перерахованих вище критеріїв, на нашу думку, є вельми важливим. Ми погоджуємося з дослідниками, які вказують на те, що від рівня правосвідомості населення залежить досягнення консенсусу в системі «ідеологія – право – правовідносини» в суспільній свідомості [240; 250 та ін.].

II. Продовжуючи аналіз ефективності правозастосування, звертаємо увагу на те, що для повноцінного ідеологічного забарвлення правом суспільного життя в демократичній державі необхідно дотримуватися низки важливих кроків у правовідносинах. Зокрема, йдеться про формування та піднесення рівня таких характеристик цивілізаційного процесу, притаманного розвиненій державі:

- скоординований державною політикою стан громадянської свідомості в руслі спрямування на розбудову сильної демократичної держави;

- політико-правовий компроміс паритетних правовідносин не лише всередині суспільства, а й у контексті дієвості двостороннього діалогу між владою та громадянами;
- стабілізація політичного ґрунту для правової ідеології, що сприяє узгодженій правовій системі суспільства.

Ми вважаємо, що на сьогодні особливо актуальним в ідеологічному поступі України до світової спільноти виступає зростання у правовому полі питомої ваги політичних рекомендаційних норм з боку представників світових політичних лідерів (наприклад, Євросоюзу). Не набуваючи форми положень чинного законодавства, західна політична ідеологія охопила вертикальні та горизонтальні ланки внутрішніх та зовнішніх правовідносин широкого кола політичних структур.

III. Наявність перспектив зростання ролі права як джерела політико-правових процедур дієвого відображення правової ідеології. Тобто, на відміну від практики пропагандистського маніпулювання суспільною свідомістю, вважаємо більш прийнятним з точки зору сучасних уявлень про мораль досягнення мети демократичними засобами. Зокрема, зростання ролі правової ідеології серед широких мас населення має впливати на стандартні правові оцінки та установки (навіть у побутових відносинах).

Національна українська правова ідеологія (не лише офіційна, але й побутова) відрізняється специфікою, яка враховує:

- унікальні особливості народу України;
- інтереси всіх учасників соціального процесу, виокремлюючи спільні «точки дотику», які й дозволяють державі реалізувати політику на всіх рівнях;
- юридичну рівноправність, охорону законності правовідносин;
- дотримання справедливості при вирішенні конфліктних ситуацій як у суді, так і поза його межами;
- ефективність правового регулювання;

- спектр застосування юридичної діяльності (які верстви населення використовують можливості звернення до суду, правоохоронних органів тощо);
- доступність можливостей демонстрації/перевірки якості роботи правової системи в цілому;
- наявність у населення та ЗМІ схожих (стандартних) правових оцінок і установок.

Слід зазначити, що в сучасній українській юридичній та політологічній літературі постійно здійснюються спроби політичних партій адаптувати західні правові течії (зокрема, лібералізм) до вітчизняного правового ґрунту. Для аналізу цих рухів ми мали б представити правову ідеологію сучасних політичних угруповань та їх політичні уподобання. Проте, вважаємо некоректним та непрофесійним перерахувати наявні на сьогодні українські політичні партії через можливість виникнення підозри у заангажованості наших висновків та упередженості. Перелік сучасних політичних представників (партій та персоналій), можливо, більш доречним буде виглядати в дисциплінах політологічного напрямку або через декілька десятиріч – у працях істориків.

Тому зосередимося на моніторингу *філософських ознак українських політичних партій* і зазначимо, що серед їх найпомітніших «ідеологічних пропозицій» на сьогодні ми вважаємо основними такі.

1. *Лібералізм* як панівна ідейно-політична течія Заходу. Соціально-економічні та теоретичні передумови виникнення західного лібералізму в Україні – це спроба віддзеркалення успіху індивідуалізму і свобод особистості як базових цінностей країн Європи та США [38; 87 та ін.].

Ліберальні права і свободи кожної людини відображені в чинній конституції нашої держави як найвища цінність. Частина дослідників називає це правовою основою суспільного і економічного порядку в Україні. Ми не можемо погодитися з цією думкою через низку законодавчих обмежень, які стосуються свободи:

- публічних висловлювань та вибору релігії: існує заборона щодо публічних відвертих описів статевого життя або релігійних уподобань, що можуть образити почуття представників окремих релігійних організацій;
- делегувати до влади своїх представників за допомогою чесних і прозорих виборів. ЗМІ наводять непоодинокі факти фальсифікацій у цій площині. Наявність таких тенденцій також підтверджують і відповідні соціологічні дослідження [234; 242 та ін.];
- торгівлі та підприємництва: сучасні приватні підприємці часто вимушені відмовитися від своєї діяльності через надто обтяжливу систему оподаткування та бюрократизм щодо приватного бізнесу [119; 154];
- вважати рівними всіх громадян перед законом незалежно від їх майнового стану або особливих привілеїв (наприклад, наявність недоторканності певних професійних груп свідчить про певну їх «вищість» над іншими громадянами).

2. *Консерватизм* – ідеологія і політика збереження сформованих відносин суспільного життя. У випадку нашої пострадянської країни – це збереження комуністичного режиму та ідеологічної спадщини СРСР. Ми погоджуємося з ідеологічною течією протесту проти такої форми державного ладу [231; 250]. Зокрема, ідеї щодо заборони в Україні комуністичної партії видаються нам вельми доречними через те, що упродовж існування радянської епохи так і не були реалізовані основні ідеологічні засади цієї системи.

Незважаючи на це, комуністичний напрямок все ще представлений у правовому та політичному житті України. Припускаємо, що, незважаючи на те, що український комунізм себе не виправдав, збереження цієї правової ідеології викликане реакцією громадян на революційний радикалізм. Маємо на увазі не лише доленосний для України вибір у 1991 р., а й події останніх років стосовно відчайдушних спроб радикальних політичних сил домогтися євроінтеграції України за будь-яку ціну та в будь-який спосіб.

Через вельми нестабільну ситуацію сьогодення майже на всіх рівнях (політичному, економічному, суспільному, навіть мілітарному) вірність правовим традиціям більш стабільного минулого постає, на наш погляд, для суспільства певною панацеєю органічної реальності. Вважаємо, що відновлення на теренах нашої країни комуністичного ладу можна порівняти з феноменом неоконсерватизму, адаптованого під вітчизняні умови (ресурси сучасної України та менталітет її громадян).

3. *Соціалізм* і його різновиди. На нашу думку, це найбільш представлена група політичних напрямів сучасного політичного бомонду України. Соціальні передумови домінування соціалістичних ідей на сьогодні особливо відчутні, зокрема:

- загострення найважливіших аспектів суспільно-політичного та економічного життя країни висвітлило необхідність соціального захисту населення, з одного боку, та надання індивідуальних свобод – з іншого;
- потреба у соціальній рівності і справедливості. На відміну від згаданих раніше ліберальних ідей, соціалісти наголошують на необхідності вибудувати таку рівність та захищеність для населення. У той же час ліберали проголошують, що такий стан вже існує через його законодавчу закріпленість. Крім того, доведення теоретичних реалій до практичного втілення ще потребує багато зусиль на всіх рівнях.

4. Слід також відзначити незначні за чисельністю, проте помітні активністю такі політичні напрямки, як анархізм, націоналізм, фемінізм, екологізм, глобалізм, антиглобалізм, релігійний фундаменталізм [229; 254 та ін.]. Партійні представники цих течій пропонують (кожний зі своїм ідеологічним контекстом) створити нову ідеологію для українського суспільства.

Можливо, така різноманітність може бути пояснена прагненням широких верств населення до правової ідеології, яка ґрунтувалася б на певній «центральної» ідеології як основній правовій властивості держави – об'єднанні

всіх громадян завдяки відповідній національній ідеї з фоновим забарвленням актуалізованих суспільних потреб сьогодення.

Отже, характеризуючи сучасні цивілізаційні процеси в Україні, ми можемо визначити їх сутність за допомогою поняття еkleктики. Вважаємо, що саме еkleктичний підхід дозволяє впроваджувати засади правової ідеології у законодавчій, виконавчій, соціальній, правоохоронній та інших сферах державотворення. Інтегративне бачення дозволяє надати найбільш повне уявлення про образ легітимного устрою суспільства, заснованого на впливі універсальної правової ідеології.

Крім того, дозволимо собі висловити сумніви у життєздатності, так би мовити, групи-конгломерату правових ідеологій без однієї центральної. При цьому ми не можемо брати на себе відповідальність у визначенні найбільш оптимального «центрового ядра» такого ідеологічно-правового утворення. Ми лише погоджуємося з дослідниками політико-правової теорії управління суспільством [87; 229; 277; 307 та ін.], які стверджують, що відсутність лідерства у правовій ідеології тотожна анархії, тобто призводить до формалізації закону та відриву його від реальності.

Порівнюючи нашу країну та Росію зазначимо, що філософи та політологи Російської Федерації також вказують на наявність проблеми консолідації суспільства і влади у російському правовому полі [117; 152]. Основною причиною цього автори називають політичну апатію громадян, що не відповідає сучасному цивілізаційному процесові демократичного типу. На наш погляд, українське суспільство може констатувати якісний та прогресивний відрив України від російських реалій:

- ідеологічні розбіжності населення всередині країни зумовлюються процесами політичної самоідентифікації. Тобто простежується активна позиція громадян, які шукають своє місце у політичному та правовому самовизначенні;
- відсутні спроби нав'язування державою ідеологічних стереотипів, що було звичною практикою для колишнього радянського суспільства, де

панувала єдина політична партія – комуністична. Крім того, російські дослідники посилаються на збереження та наслідування згаданої радянської ідеологічної стереотипізації і досі: культ персоналії російського президента, фактична політична та ідеологічна моногамія (парадоксальне поєднання комуністичних та право-ліберальних уподобань), застарілі ідеологічні штампи тощо;

- громадяни України доклали значних зусиль революційними перетвореннями 2004 р. та 2014 р. щодо подолання політичної практики орієнтування на інтереси невеликої соціальної групи представників влади або заможних громадян.

Отже, висловлюємо надію, що сучасна правова ідеологія України орієнтує суспільство в цілому та групи громадян, розподілених за інтересами, на активну участь у суспільно-політичному житті країни. Також, прогресивним є те, що через піднесення національної культури відбувається відродження унікальних особливостей українського етносу (культури, фольклору тощо). У цьому ракурсі, на наш погляд, перед українським суспільством і владою постає актуальне завдання з питань удосконалення тих концептуальних ідей про право в Україні, які довели свою високу ефективність (наприклад, ідеологічний постулат щодо необхідності дієвого впливу суспільства на владу через активні протестні дії).

Тобто можемо стверджувати, що наша країна потребує на сьогодні не набуття нової правової ідеології, а лише людських та економічних ресурсів для збереження вже віднайдених шляхів політико-правового впливу. Серед іншого, слід також відзначити доцільність усунення низки протиріч і суперечностей, зокрема:

- протиріч між правовими ідеологіями і ментальністю громадян різних частин України (центральної, східної, західної та південної областей);
- суперечностей та розбіжностей розуміння понять та положень, що є центральними ланками між правовою ідеологією та соціально-правовими практичними реаліями відображення дійсності;

- колізій між моральним та раціональним протистоянням одночасного розвитку протилежних правових модифікацій суспільства та держави;
- перешкод у поєднанні універсального та національного в правовій ідеології: слід прагнути до гармонійного балансу загальнолюдського та самобутньо українського в моделюванні правовідносин.

Проаналізувавши різноманіття наукових шкіл (філософських, правових, історичних, політологічних тощо), ми встановили, що інтеграція правових ідей і течій у формуванні правової ідеології спирається на еклектику оптимального поєднання різних напрямів політико-правової думки, політичних і правових теорій та морально-правового й громадянського прогресу. Останнє стосується й піднесення престижу високого рівня правосвідомості як серед широких верств населення, так і в колі представників правничої сфери як безпосередніх носіїв еталону законності у правовідносинах.

Вважаємо, що саме еклектичний підхід у правовій ідеології є ознакою сучасного цивілізаційного процесу, який заперечує будь-які обмеження, окрім тих, що перебувають поза межами нормативно-правового врегулювання. Зокрема, в українській гуманітарній думці, представниками якої є відомі та визначні мислителі, права людини розглядалися як фундаментальні підстави правових, політичних і суспільних ідеалів правовідносин. Мислителі належали до різних наукових шкіл та історичних епох, а тому пропоновані ними вчення не були тотожними. Разом з тим підбір оптимальних правових ідей є, на наш погляд, найбільш виваженою філософською позицією щодо правової ідеології.

Сформулюємо власне бачення такої інтегративної еклектики у правовій ідеології. Так, трансцендентний правовий ідеал для сучасної України, до якого її народ активно рухається як останні роки, так і упродовж всієї своєї історії як нації, полягає в системі цінностей, представлений у Табл. 3.5.4.

Зазначимо, що українці проявили незламне прагнення бути високо цивілізованою нацією з прогресивною правовою ідеологією за новітню історію вже двічі. Про результати такого поступу говорити ще зарано, але саме прагнення до правового прогресу, безумовно, заслуговує відзнаки (особливо

Еклектичні правові ідеали сучасної України

Правові ідеали	Сучасне втілення	Недосконалість втілення ідеалів зумовлена
справедливість правовідносин	поділ влади, багатопартійність та ідеологічне різноманіття, законність в діяльності правоохоронних органів	специфічною ментальністю, що є поєднанням радянського та національного: звичка коритися єдиній партії одночасно з прагненням звільнитися від цього
соціальна захищеність	врахування інтересів різних соціальних суб'єктів: людини, колективу, групи, класу, етносу, суспільства, держави	недоліками відповідного балансу законодавчої уваги до різних рівнів захисту всіх представлених у суспільстві груп
недоторканність природних прав людини	соціально-правовий прогрес як об'єктивна складова громадського життя	суперечливими вимогами суспільства і соціальних груп, які пред'являються до особистості
високий моральний потенціал громадянського суспільства	сукупність систематизованих, теоретично обґрунтованих юридичних знань, ідей та правових оцінок	недостатньою дієвістю співвіднесення теоретичного та практичного знання

враховуючи ті переламні історичні моменти та ідеологічні кризи на різних етапах становлення української державності:

- створення УНР та її руйнація під впливом різновекторних прагнень народу та панівного класу;
- народження України як незалежної держави у 1991 р. на фоні зламу радянської системи та зміни глобального політичного всесвіту;
- революційні державні перетворення останніх років, спрямовані на зміну влади за волею народу.

Таким чином, сучасне українське суспільство об'єднане навколо ключових правових ідей (незалежність, прогрес, піднесення національного), які слугують внутрішнім та зовнішнім стимулом суспільно-державного розвитку.

Проведене нами опитування (діагностична вибірка – 109 осіб у віці 21-35 років) щодо того, яка саме правова ідеологія здатна найбільш повно та стабільно забезпечувати законність і порядок в країні, тобто сприяти ціннісному і функціональному прогресу суспільства, дозволяє визначити чотири варіанти ідеологічно-правових уподобань.

1. Більшість респондентів (49,8%) підтримують вектор *входження країни в правову систему західноєвропейського типу* (вітають вступ до Євросоюзу). Респонденти посилалися на очікування підвищення рівня життя у всіх сферах (соціальной, економічній, культурній та ін.) та практичну реалізацію принципів сучасної демократії.

Однією з головних переваг було названо публічність процесів прийняття рішення державними посадовцями, відкритий характер соціальних гарантій, забезпеченість права участі у прийнятті доленосних рішень для своєї соціальної категорії громадян тощо.

2. Менша частина респондентів (28,9%) віддає перевагу наслідуванню радянської практики шукати *протекторату у Росії*. Вони виступають за сильну та авторитетну для широких мас законодавчу владу, у чому вбачають можливість контролю за виконавчою владою (зокрема, у частині використання наданих законом повноважень).

3. Ще частина респондентів (11,7%) прагне докладати зусиль для відродження традиційних форм *незалежної української державності та*

правопорядку. Тобто, представники таких ідеологічно-правових уподобань не вважають за потрібне керуватися рекомендаціями щодо розвитку України з боку світової спільноти. Апологети повної незалежності пропонують виходити тільки з національних інтересів та розвивати традиційний український етатизм (державна міць, велич нації тощо).

Зрештою, вони віддають перевагу пріоритету загальнолюдських цінностей та ідеалів громадянського суспільства над державою і розвитком ринкової економіки, орієнтуючись на усвідомлення спільності інтересів суб'єктів соціального процесу тощо.

4. Відносно незначна частина (9,6%) не може визначитися з пріоритетами чи взагалі не задумувалися над проблемами правової ідеології.

Проаналізувавши одержані результати, бачимо велику схожість актуальної ідеолого-правової ситуації та тієї, що мала місце за часів УНР: політичні партії тієї доби мали схожий розподіл уподобань та вибір правових ідеологій (див. р. 4.2). Ця схожість викликає занепокоєння, оскільки політичний розвиток очолюваної попередниками України нам відомий: поглинання Росією на 70 років.

На наш погляд, сучасне суспільство нашої країни знаходиться на тій межі, після якої можливе повторення попереднього сценарію історичних подій або вихід на радикально нові умови суспільно-політичного життя.

Інтеграція правових ідей і течій у формуванні правової ідеології виступає не лише як ознака сучасного цивілізаційного процесу, але й як нагальна потреба та необхідність для виведення нашої країни на якісно новий щабель розвитку. Вважаємо, що загальнозначуща мета впровадження нового та ефективного підходу в ідеологічній сфері в суспільну свідомість вимагає консенсусних, а не радикальних світоглядних стереотипів. Зокрема, заявлена ідеологічна правова інтеграція може бути виражена у такому:

- забезпечення політичними партіями свого лідерства ідеологічними засобами впливу, постійна підтримка соціального діалогу з виборцями та захист їх інтересів;

- демонстрація прикладу правовідносин високорозвиненого демократичного суспільства: соціальна правова взаємодія на основі рівноправного дотримання законності та прагнення правового прогресу;
- злагодженість ідеологічного функціонування (практичної реалізації у поведінці) представників влади на всіх рівнях: політичному, територіальному, економічному, соціальному.

Також ми вважаємо за необхідне популяризувати як право в цілому, так і окремі його аспекти, зокрема стосовно необхідності правової регуляції суспільних відносин у всіх сферах життєдіяльності країни. Незважаючи на наявність новітніх засобів масової інформації, цільові дослідження засвідчують досить низький рівень правосвідомості та правових знань широких верств населення саме у правовій сфері. Так, лише відносно незначна частина українців звертається за захистом своїх прав до суду, а ще менший відсоток досягає цього успіху [242; 250 та ін.]. У побутових відносинах та в широкому соціумі (робочому колективі, неформальних контактах, спілкуванні у інтернет-мережі) значна частина українців також виявляє сумнівний рівень не лише правової обізнаності, але й теоретичних засад правовідносин. Це знов нагадує суспільно-правовий стан епохи УНР та змушує побоюватися тяжких наслідків занепаду ідеолого-правової сфери регулювання суспільних відносин.

Наші пропозиції щодо вдосконалення правової ідеології в Україні через призму інтеграції провідних ідей та течій будуються на принципах дотримання верховенства права, зокрема через захист природних прав людини не лише нормативно-правовим шляхом, але й через необхідність прийняти це як культурну норму суспільного життя. Це потребує здійснення активної та виваженої ідеолого-правової пропаганди за допомогою ЗМІ та потенціалу навчальних закладів всіх рівнів (від загальноосвітніх шкіл до ВНЗ) щодо встановлення дійсно цивілізованих правовідносин європейської країни.

Згідно з моральним імперативом І. Канта⁴, правова ідеологія демократичної держави підноситься над всіма суб'єктами права як вищий взірець суб'єктивної поведінки для об'єктивного блага. Разом з тим, нам видається, що якість правової ідеології демократичної держави залежить від наявності (дотримання законодавцем та суспільством) певних змістовних аспектів:

- фактичне рівноправ'я в юридичній сфері представників всіх верств населення, відміна недоторканності для окремих державних посадовців та інших привілеїв, які порушують принцип рівноправності;
- відображення в законодавстві поточних реалій життя (наприклад, врахування помилок, що мали місце при проведенні попередніх політичних виборів чи інших подій політичного життя);
- недопустимість підміни правових норм політичними рішеннями тощо.

Також доцільно, на наш погляд, реалізувати ідеї про правовий лад держави видатних українських філософів, які так і не домоглися за своє життя можливості вплинути на долю України. Наприклад, Михайло Грушевський та Володимир Винниченко (а з ними майже весь уряд УНР) прагнули до розширення повноважень місцевого самоврядування у містах та регіонах країни (тобто делегування державних повноважень народу, а не утримування бюрократичного централізованого контролю). Приєднуємося до дослідників цієї проблеми, які вважають таку практику гарантією безпеки учасників соціально-правового процесу.

Крім того, спираючись на ідеологічні засади античності та мислителів часів Ренесансу, романтизму й Нового часу, наголошуємо, що основне завдання впровадження правової ідеології має базуватися на:

- посиленні морального фундаменту світогляду;
- формуванні правосвідомості на засадах престижу законослухняної поведінки;

⁴Зокрема, пропозиція мислителя чинити так, щоб максима волі могла бути загальним законом.

- орієнтації у своїх вчинках на кращі взірці громадянського суспільства.

Можливо, саме у цьому й полягає шлях вирішення питань піднесення інших сфер суспільного життя як необхідної основи економічної і соціальної безпеки держави.

Разом із Ніколо Макіавеллі ми підтримуємо ідеї недоторканності статусу приватної власності громадян. Понад 500 років тому цей політичний діяч довів, що набуття необхідних моральних функцій і повноважень законотворчого суспільства з міцною державою належить будувати на безумовному захисті матеріальних здобутків громадян, оскільки це:

- надає їм почуття такої омріяної соціальної захищеності, якою стільки опікуються філософи сучасності;
- виступає необхідною умовою піднесення рівня домагань особи (мотивує на збагачення та особистісне зростання);
- підтримує політико-правову відповідальність у суспільстві, нейтралізує прагнення вдаватися до екстремізму через наявність високих соціальних гарантій.

Також ми вважаємо доволі прогресивним європейський шлях розвитку нашої країни. Знову-таки, спираючись на досвід минулого та реалії сьогодення, ми не можемо вважати перспективним проросійський шлях розвитку правової ідеології України та самої нашої держави взагалі. Послідовники колишніх більшовицьких ідеалів вже мали шанс продемонструвати ефективність патронату східного державного сусіда над нашою країною. Однак доведена була лише неспроможність цієї течії. Тому перспектива приєднання правової системи України до системи світового міжнародного права у сфері захисту прав і свобод людини повинна вважатися новим та прогресивним шляхом вирішенням наявних на сьогодні протиріч. До цього ж відноситься прийняття західної державної філософії щодо:

- зв'язку визначення безпеки людини і громадянина як безпеки держави в цілому;

- формування громадянського суспільства з його основними цінностями (свободою, приватною власністю, безпекою);
- встановлення правовідносин високого рівня правової культури;
- цивілізаційного врегулювання будь-яких конфліктів (від побутових до державних): досягнення компромісу та консенсусу при збереженні інтересів сторін;
- суцільного партнерства на основі рівності суб'єктів та їх високого культурно-морального рівня.

На наш погляд, дотримання цих принципів дозволить впровадити очікувані патріотами України державно-правові реформи та сприятиме розвитку соціально-політичної ситуації в нашій країні.

Таким чином, аналіз інтеграції правових ідей і течій у формуванні правової ідеології як ознаки сучасного цивілізаційного процесу засвідчив, що:

- основними правовими течіями в сучасній Україні є: лібералізм, консерватизм, різновиди соціалізму; є також низка малочисельних партій (анархізм, націоналізм, фемінізм, екологізм, глобалізм, антиглобалізм, релігійний фундаменталізм);

- на відміну від колишньої держави-патрона, Україна: має іншу політичну самоідентифікацію народу, відмовилася від монопольно-державних ідеологічних стереотипів, представлена значним рівнем революційного радикалізму тощо. При цьому вона не потребує розробки нової правової ідеології, а лише послідовного підтримання наявного ідеологічного вектору;

- сучасна правова ідеологія України характеризується: прагненням до справедливості правовідносин, соціальної захищеності, недоторканності природних прав людини; високим моральним потенціалом громадянського суспільства, який реалізовується за допомогою законодавчих засобів (поділ влади, багатопартійність, врахування інтересів різних соціальних інтересів), хоча в ньому є й помилкове відображення дійсності (некритична покірливість, бажання й далі підтримувати незбалансованість важелів соціального захисту тощо);

– більшість опитаних нами громадян України (49,8%) прагнуть приєднання до Європейського Союзу, 28,9% – до протекторату Російської Федерації, 11,7% – до відокремленої, незалежної України. Такі результати наближені до розподілу народних уподобань часів становлення української державності початку ХХ ст. та свідчать про неоднорідність політико-правового менталітету громадян.

Висновки до р. 3

Узагальнення наукових напрацювань відносно сучасних концепцій правової ідеології дозволяє сформулювати наступні висновки:

1) позитивізм зорієнтований на встановлення якості правовідносин (стан дотримання законності, досягнення консенсусу при вирішенні правових конфліктів, тощо); неопозитивізм віддає перевагу оцінці наслідків правовідносин; постпозитивізм є певним їх поєднанням, але як пріоритет визначає створення громадянського суспільства. Недоліком цих течій слід вважати певну статичність та обмежені можливості варіативності при практичному застосуванні;

2) природничо-правова ідеологія спирається на теорію марксизму та має на меті виборювання прав широких верств населення при фактичній монополізації влади державою. Така модель становить собою матеріально-сутнісне уособлення правової ідеології, причому її впровадження засвідчує, що громадяни України задоволені якістю правовідносин меншою мірою, ніж представники близького і далекого зарубіжжя;

3) екзистенціалістський підхід у якості пріоритетного визначає формування високорозвиненого почуття справедливості у правовідносинах та прагнення виборювати її. Особливої уваги тут заслуговує декларування вищості індивідуальних інтересів над загальними (формальними);

4) феноменологічний підхід трактує правову ідеологію як всеохоплюючий світоглядний орієнтир та як засіб самопозиціонування у всіх сферах суспільних відносин, оцінюючи їх як взаємопов'язані та

взаємозумовлені феномени. Основним ключовим фактором впливу феноменології на правову ідеологію повинна стати ідея формування та впровадження у практику «культурного права», що ґрунтуються на високих суспільних, моральних та духовних ідеалах;

5) у сучасній Україні все частіше прослідковується певне протистояння між правовою системою та правовою ідеологією. Причиною цього протистояння є просякнутість першої позитивізмом і домінування природньо-правових та соціально-правових ідей у другій, відповідно. На практиці таке протистояння проявляється у відмінностях щодо гарантування прав і свобод людини задекларованих Конституцією та змістом чинного національного законодавства;

б) в нашій країні представлені різноманітні варіанти правової ідеології: лібералізм, консерватизм, соціалізм та ін., через що відбувається активна трансформація процесів ідеологічної самоідентифікації.

РОЗДІЛ 4.

ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ В УКРАЇНІ

Історія України впродовж останніх століть характеризується відсутністю тривалих періодів власної державності. Будучи інкорпорованою Російською імперією, а з часом включеною до складу СРСР, важко говорити про окремішність історико-правового процесу нашої держави та решту пострадянських країн. У зв'язку з цим простежується цікавий парадокс: правова ідеологія пострадянських держав має бути однаковою, однак національний колорит часто створює неочікувані варіанти їх своєрідності.

З метою висвітлення саме українського контексту проблеми правової ідеології, нижче ми розглянули загальні та приватні аспекти щодо помітних етапів розвитку правової ідеології Нового часу, а саме:

- закономірності виникнення української правосвідомості, розвитку і функціонування української держави та її правової системи;
- сутність правової ідеології в українському суспільстві, її типи, форми, функції, структура і механізм дії держави і права тощо.

Наше узагальнення ґрунтувалося як на здобутках юридичних наук, так і на аналізі близьких за спрямованістю наукових джерел інших дисциплін. Це дозволило представити сутність і закономірності історичного процесу, що характеризує розвиток правової ідеології в Україні та взаємопов'язаних із нею феноменів (наприклад, вплив протекторальних державницьких концепцій, особливості правового статусу та ін.).

Зазначене дозволяє окреслити перспективи розвитку не лише законодавства, але й правової системи загалом, галузей та інститутів права в сучасній Україні.

4.1. Правова ідеологія в політико-правовій теорії XVI – XIX ст.

Провівши бібліографічний аналіз, ми дійшли висновку, що проблема правової ідеології в XVI – XIX ст. висвітлювалася багатьма філософами і юристами, серед яких особливо виділяється декілька науковців. Ми детально зупинимося саме на їх наукових здобутках, що відображають стан історичної епохи та правової ідеологічної думки.

Одним із фундаторів філософсько-правової сфери XVI ст. був відомий італійський політичний діяч Ніколо Макіавеллі [179; 266]. На нашу думку, його слід у правовій ідеології відчуватися й на сьогодні. Захопленість макіавеллізмом характеризує багатьох вождів (переважно, тиранів на кшталт Й. В. Сталіна [91; 178]). У контексті нашого дослідження політичне вчення Н. Макіавеллі відображається в:

- акцентуванні на корисності передбачати майбутнє шляхом вивчення історичного досвіду стародавніх держав, їх засобів впливу на громадян та способів дій, що можуть бути використані у сучасних умовах;
- ідеї, що вивчення природи людини, її психології та спонукань (які мало змінюються впродовж історії людства) дозволяє маніпулювати підданими через експлуатацію таких людських рис як честолюбність, підозрілість, незадоволеність та прагнення досягти більшого, ніж вони мають;
- доцільності розраховувати на гірший розвиток суспільно-політичних подій, ніж на успіх.

Аналіз наукової спадщини Н. Макіавеллі спонукає охарактеризувати цю постать як «похмурого залякувача» простих громадян задля контролю над ними правителів. Ми спираємося у цій тезі на те, що мислитель наголошував на моделі стосунків між урядом і підданими на основі *страху та любові* останніх. Тобто макіавеллізм зорієнтований не на психологічний вплив на громадян, а на придушення волі населення, яке складається не з громадян, а саме з підданих, права яких скоріше нагадують становище рабів.

Дещо парадоксальні критерії підтримки влади (страх та любов підданих) філософ пропонував використовувати як панацею проти змов і повстань. При цьому він наголошував на необхідності підтримувати баланс потрібного «дозування» емоційного (психологічного) ставлення суспільства до влади:

- страх не повинен переростати в ненависть;
- любов має спиратися на захопленість та шанування, а не на презирство.

Загалом Н. Макіавеллі у своїй творчості керувався прагненням поставити на користь зміцнення влади правителів соціально-психологічні особливості їх підданих. Можливо, підняття престижу психології як важливої рушійної сили політики є найціннішим у його науковій спадщині. Бо, незалежно від сприйняття чи відторгнення маніпуляційних постулатів, потенціал психологічного забезпечення влади, який так детально представлений у його працях, визнається в сучасному світі беззаперечно.

Особливо цікавою у контексті правової ідеології є ідея Макіавеллі щодо *превалювання захисту приватної власності над повагою до життя* [91; 179]. Він стверджував, що правителі мають право страчувати підданих, якщо знайдуть для цього прийнятне пояснення, й це буде сприйнято більш поблажливо, ніж зазіхання влади на майно населення своєї країни.

Для нашого дослідження тут значущим є те, що правова ідеологія держави, згідно з макіавеллізмом, захищає непорушність приватної власності більше, ніж безпеку особистості. Принцип гуманності у відносинах між державою і громадянами при цьому стає далеко не пріоритетним. Проте, визнаємо, що для авторитарного та деспотичного владарювання такий підхід може бути ефективним через згадане вище залякування та «вимушену любов» до правителя, якого демонстраційною симпатією особа може намагатися задобрити для збереження власного життя.

Філософ акцентував увагу на таких благах свободи, як примноження матеріального добробуту через ринкові відносини, де приватні інтереси захищаються особливо ретельно, що відповідно сприяє збагаченню держави.

Оптимальною формою правління він вважав баланс прагнень та інтересів різних соціальних груп, тобто змішану форму державотворення.

У своєму найвідомішому творі «Государ» Н. Макіавеллі розглядає правову ідеологію як одиницю політичного впливу та прагне спрямовувати її переважно на народні маси. На нашу думку, річ тут не лише у підкоренні останніх, а й розумінні, що прості люди чесніші, мудріші та більш розважливі, ніж їх правителі, у приватних питаннях правовідносин (на відміну від загальних питань).

Важливим моментом концепції влади Н. Макіавеллі було визначення державних воєнізованих формувань як єдиної сили, спроможної підтримати владу та лад у суспільстві. Проаналізувавши його твори, можемо також стверджувати, що одним із основних засобів контролю з боку влади над підданими, він вважає релігію, з чим ми повністю погоджуємося. Як він вказував, релігія дозволяє впливати на розум та волю людей, скеровувати їх на досягнення корисних для правителя цілей [179, с. 47].

Особливо цікавою в ідеологічному контексті є думка філософа, що авраамічні релігії спираються на те, що сучасною психологічною термінологією можна охарактеризувати як «духовний та фізичний мазохізм». Проповідання християнської смиренності, самоприниження, презирства до благ Н. Макіавеллі вважав менш прийнятними для міцної держави, ніж античні релігійні уподобання величі духу, храму тіла та прагнень до задоволень і могутності. Ми вважаємо, що це були надзвичайно сміливі для XVI ст. погляди, коли християнсько-релігійна агресія до «внутрішнього ворога» була на піку активності (маємо на увазі масштабні переслідування населення представниками духовенства за «еретичну гріховність», діяльність інквізиції тощо [266; 364]).

Відображення епохи особливо простежується в позиції Н. Макіавеллі щодо піднесення держаних діячів на привілейований шабель, тобто ставлення до них як до осіб, чії вчинки не мають вимірюватися загальними нормами моралі та права. Він пропонував брати до уваги лише критерій ефективності

діяльності для зміцнення влади та наявності/відсутності позитивних результатів для блага держави. На нашу думку, така позиція є найбільш чесною, оскільки передбачає об'єктивну оцінку правителів та держави як в історичному контексті, так й у поточних реаліях. Це тим більш незвично, чим більшим оксюмороном видають правові ідеї Н. Макіавеллі, які:

- з одного боку, нівелювали будь-які права окремої людини, визнаючи пріоритетність над ними держави та державних інтересів;
- з іншого боку, у кращих традиціях сучасної для філософа епохи Ренесансу спиралися на антропоцентризм та прославляли інтерес до сильної людини та її успіху в діяльності.

У системі правових ідей Н. Макіавеллі, які найбільш суперечать сучасним гуманістичним засадам, слід відзначити такі:

- він пропонував правителям не дотримуватися обіцянок, якщо вони шкодять їх інтересам та за умов зникнення причин, що спонукали їх дати цю обіцянку;
- для зміцнення і розширення держави прийнятні злочинство, підлість і зрада. У здійсненні подібного виявляється мужність, геройство та широта душі правителя («*ціль виправдовує засоби*» [179, с. 64]).

Наступну епоху найбільш яскраво представляє, на наш погляд, теоретик природного права, голландський філософ-матеріаліст Бенедикт Спіноза (1632-1677 рр.). Проаналізувавши пропонуване ним політико-правове вчення, ми дійшли висновку, що в контексті нашого дослідження його можна представити таким чином:

- природне право ототожнювалося з «міцністю» – здатністю будь-якої частини природи до самозбереження;
- особа – це частина природи, її прагнення до самозбереження зумовлює всі її духовні та тілесні стани (наприклад, афекти).

Подальше вивчення праць філософа показало, що він багато в чому наслідує Н. Макіавеллі. Зокрема, як і попередник, Б. Спіноза наголошував на

доцільності сприйняття підданих як осіб із реальними людськими якостями, а не як їх бажані взірці. У цьому, на наш погляд, особлива цінність правової ідеології під кутом такої точки зору: *неідеальним людським створінням пропонуються найвищі правові ідеали*. Ці ідеали, зі свого боку, гуртуються на неідеальних людських якостях.

Серед таких якостей Б. Спіноза називав ті, що пов'язані зі збереженням особистої власності:

- егоїзм і корисливість;
- гонитва за наживою, жадібність до грошей;
- користолюбство – мотивація у вчинках лише прагненням до захоплення матеріальних цінностей;
- бачення справедливості у збереженні та примноженні своїх надбань.

На основі таких тверджень мислитель пропонував наступні ідеологічно-правові концепти:

- політика повинна ґрунтуватися на досягненні загального блага лише через забезпечення: 1) права на приватну власність; 2) можливостей примножувати свій добробут;
- закони мають забезпечуватися через заохочення або покарання підданих, що сприятиме зростанню законослухняності громадян та їх поєднанню в суспільство [266; 308].

Найбільш оптимальною формою державного устрою Б. Спіноза визнавав демократичну республіку, а правову ідеологію вважав *механізмом приборкання небажаних людських пристрастей* та конкретизацією істинного (ідеального) розуму (права). Відповідно право в цілому є феноменом, спрямованим на суспільне благо.

На думку Б. Спінози, державна влада повинна мати свої межі, зокрема ті, що ми схематично означили у Табл. 4.1.1.

Б. Спіноза стверджував, що між привілейованими верствами суспільства та простолюдинами є лише та різниця, що полягає у вмінні перших більш

витончено маскувати риси, які вони приписують другим: невігластво, агресивність, конфліктність, жорстокість тощо. Маскування – це спрямованість на наділення панівним класом себе рисами, яких не має простий народ, тобто обґрунтування своєї вищості.

Таблиця 4.1.1

Межі державної влади за Б. Спінозою

Держава не може посягати на природні права людини:	Держава не повинна вчиняти дій, що:	Недоторканим є прагнення до самозбереження:
– жити за приписом розуму;	– підривають авторитет влади;	– ніхто не може перенести на іншого своє право;
– вільно міркувати і судити.	– викликають обурення підданих.	– ніхто не може бути примушений до вчинення собі шкоди.

Як два сповідники світогляду своїх епох, Н. Макіавеллі та Б. Спіноза стали засновниками ідеології Західної Європи XVI-XVII ст. та пізніших часів. Правові ідеї державотворення цих філософів слід оцінювати як потужний внесок у формування теорії природного права та громадянського суспільства. Обидва науковці, як і низка їх послідовників, спиралися на правову ідеологію, яка ґрунтується на природі людини, її пристрастях і розумі. Саме ці чинники вони вважали рушійними силами політики [266; 308; 362].

На нашу думку, антропологічний погляд на правовідносини, який було популяризовано в цей час, вперше привернув увагу до правової ідеї про рівність перед законом всіх людей, незалежно від їх соціального стану та походження. На основі проведеного бібліографічного аналізу вважаємо, що це були лише теоретичні тези, які ще багато часу залишалися формалізованими та не відображалися у практиці вирішення правових проблем. Разом з тим сама поява таких правових ідей – вельми позитивна.

Деякі дослідники навіть вважають, що це було видатне досягнення у галузі правової ідеології напередодні Нового часу, оскільки вперше проголошувалися ідеї загальної природної рівності людей. Загалом тезу про первинність і домінування ідей правової рівності у XVII ст. слід вважати суперечливою: ще Сократ та інші мислителі давнини обговорювали проблему природних прав людини («природного права») [223; 235].

Проведене нами узагальнення наукових першоджерел дозволяє констатувати наявність ще одного визначального етапу становлення правової ідеології у цей історичний період: початок формування ідеї про громадянське суспільство у його сучасному вигляді. Ідеї громадянського суспільства виголошувалися низкою класиків світової філософії, але в досліджуваній нами період найбільш послідовною та прогресивною видається концепція Т. Гоббса [63; 162].

Т. Гоббс наголошував, що вважає громадянське суспільство союзом індивідуальностей, колективом, у якому всі його члени проявляють свої вищі людські якості. Але таке суспільство повинне бути керованим, для чого й необхідна держава. Держава не превалує над громадянським суспільством, але спрямовує вектор його руху. Його сучасник Дж. Локк трактував це співвідношення дещо по-іншому: громадянське суспільство – це політичне суспільство, де громадянська сфера спрямована передусім на задоволення потреб та прав її членів, а держава лише має (але не нав'язує) у ньому свої інтереси [175; 264].

Загалом такі уявлення стали праобразом правової ідеології сучасного демократичного світу. На наш погляд, вони були надзвичайно прогресивними правовими ідеями, бо за часів середньовіччя у свободі волі людини бачили переважно лише спонукальну силу для вчинення «гріхів та усілякого зла» [364, с. 112]. Політичні діячі майже всіх часів боялися підданих, які були б вільні у:

- своїх вчинках;
- виборі варіантів правовідносин (поведінки в суспільстві);

- бажанні (на протипагу примусу) мати обов'язки та нести відповідальність за сутність та вектор розвитку суспільного буття.

Зазначимо, що остання позиція й досі не набула свого повного прояву. У зв'язку з цим особливо значущим є те, що XVII ст. було ознаменоване усвідомленням переліку природних прав і свобод людини, що став вже класичним.

Так, філософами цієї доби було означено [189; 264], що природні права:

- надані людині від природи з моменту її народження;
- мають природний і невідчужуваний характер;
- виступають у ролі найвищої соціальної цінності;
- правом, яке безпосередньо діє;
- знаходяться під захистом держави;
- відповідають міжнародним стандартам.

Такими правами є право на життя, на повагу до людської гідності (у законодавстві нашої країни це відображено у ст.ст. 27-28 Конституції) та ін. Вони є невідчужуваними та невід'ємними, оскільки породжені природними особливостями людської взаємодії, а не державою та ґрунтуються на принципі гуманізму відповідно ніхто не має права їх позбавляти. Держава надає права, які може скасовувати, відновлювати, обмежувати, тобто позитивні права (наприклад, соціальні дотації або безкоштовне медичне лікування).

На основі природних прав і зародилася ідея захисту підданих від державної влади, тобто замість звичного сприйняття населення певної держави як підданих з'явилося ідеологічне обґрунтування концепції правової та демократичної держави, яка замість панування над підданими повинна робити все, щоб враховувати їх інтереси. Саме в цьому, на наш погляд, і полягає перехід від підданого до громадянина. Шляхи реалізації цієї ідеї були обґрунтовані вже в подальші часи.

З таким філософським базисом розпочалося нове XVIII ст., коли визначні постаті світової філософії – Ф. Альгаротті, Ф. Вольтер, П.-А. Гольбах, Д. Дідро,

Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Свіфт, Д. Юм та ін. – пропагували беззаперечні тези правові ідеї гуманістичної спрямованості:

- цінність особистості;
- підпорядкованість права і держави інтересам особистості.

Наші наукові пошуки щодо правової ідеології в політичній і правовій філософії XVIII ст. засвідчують, що епоха Просвітництва найбільш повно відображає ті правові ідеали, актуальні для сучасних розвинених держав: все більше і вже не зауважено науковці проголошували необхідність захисту людини від держави. Враховуючи, що в епоху Середньовіччя схожі ідеї були б прирівняні до державної зради, така позиція може визначатися як революційна.

Політична і правова філософія тієї доби характеризується, можливо, найбільш різкими протиріччями. Так, поряд із інтенсивним розвитком гуманістичних і раціоналістичних ідеалів, що стали засадами майбутньої буржуазної політико-правової ідеології, у реальному повсякденному житті звичним явищем було й нехтування правами людини (які не були, по суті, закріплені законодавчо⁵) [162; 362].

На нашу думку, саме ці ідеологічні оксюмори й сприяли ілюзорній перспективі досягнути «світлого майбутнього» через революційні насильницькі перетворення, апофеозом яких стала Велика французька революція 1789 р. Історики називають її найбільшою трансформацією соціальної і політичної систем держави, яка призвела до знищення в країні традиційного правопорядку і державного ладу (монархічний державний лад був змінений на республіканський).

Дослідивши наукові джерела, вважаємо, що саме у XVIII ст. відбулася перша масштабна філософська спроба звільнити політико-правову ідеологію від теології. У наскрізь релігійному суспільстві (скоріше – релігійному світі) це

Декларація прав людини і громадянина затверджена 26 серпня 1789 р. У ній сформульована низка демократичних і гуманістичних принципів, відображені основні ідеї природного права, які пропагувалися філософами-просвітителями і стали ідеологічною основою для боротьби зі старим порядком. Загальна декларація прав людини була прийнята 10 грудня 1948 р. резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН.

стало доволі радикальним перетворенням. Панування суто релігійних уявлень про добро та зло отримало альтернативу у вигляді [57; 176]:

- філософського раціоналістичного розуміння прав та обов'язків держави і прав людей;
- віри у всесилля справедливості бажаних для народу законів (сподівання, що лише їх прийняття на державному рівні вирішить традиційні проблеми суспільства);
- розробки шляхів та напрямів подолання політичного відчуження громадян, властивого феодалізму.

Історичні особливості моменту зумовили підвищену увагу мислителів епохи Просвітництва передусім до Франції. Там, на відміну від інших країн, відбулися політичні радикальні перетворення та революційні трансформації не лише влади, але й суспільства (зміна традиційних соціальних класів на панування буржуазії та відповідної правової ідеології). Враховуючи, що мислителі епохи були солідарні у загальних концептах політико-правової ідеї, розглянемо саме французький варіант політичної і правової філософії Просвітництва.

На нашу думку, найбільш видатним представником виступає Ж.-Ж. Руссо [281; 362]. Він відомий як автор прямої форми правління народу державою або ж прямої демократії, яка є й сьогодні (наприклад, у Швейцарії). Ідеологічні засади, на яких науковець базував своє політико-правове та філософське вчення, можна означити такими тезами:

- характерною рисою прямої демократії є використання населення держави як свідомих осіб, що несуть пряму відповідальність за прийняття і виконання прийнятих рішень на рівні правовідносин та держави (всевладдя народу);
- ініціювання державних питань може виходити як від окремих громадян, так і від громадських утворень, партій, органів місцевого та державного самоврядування (доктрина поділу влади);

- згідно з теорією суспільного договору, може відбуватися суцільне прийняття прав людини і громадянина, практично відобразитися всесилля закону, всемогутність держави, політичні перетворення;
- перевагою прямої (безпосередньої) демократії є вирішення актуальних потреб всіх верств суспільства, враховуючи проблеми місцевого та приватного характеру.

Незважаючи на масштабність пропонованих перетворень, сам Ж.-Ж. Руссо визнавав, що його концепція має певні складнощі у реалізації (зокрема у територіально великих та поліетнічних державах). Так, місцеве самоврядування часто потерпає від відсутності злагодженості у роботі всіх своїх представників на великих територіях; потребують складних узгоджень спірні питання та підведення підсумків вирішальних голосувань. Це мало особливе значення в епоху паперових (а не електронних) засобів зв'язку, сучасником якої був філософ.

Дослідивши особливості правової ідеології в політичній і правовій філософії XVIII ст., вважаємо, що проблема випередження теорії та відставання практичних можливостей її реалізації була джерелом основної маси перешкод та конфліктів як на рівні держав, так і в розумінні прийняття нових моделей правовідносин пересічними громадянами.

Так, однією з основних ідей правової філософії епохи Просвітництва було проголошення необхідності змінити державний лад з феодального на демократичний заради загальної рівності людей, поваги та суцільного дотримання їх прав і свобод. Тут простежується певна ідеологічна пастка: все, що було пов'язане з феодалізмом, відомі філософи відкидали як безумовно погане, плекаючи надії, що представники радикально нового державного ладу будуть владарювати по-новому. Проте, ми погоджуємося з дослідниками, які наголошують, що для глобальних перетворень замало лише змінити одну систему влади на іншу [346; 362]. Набагато важливіше підготувати суцільне ставлення до цих процесів та громадську культуру правовідносин.

Однією з перешкод епохи Просвітництва залишалася проблема майнової нерівності, часто – злидарства значної частини населення і різного ставлення бідних та багатих підданих до «майнових» законів. Через декілька сторіч радянська влада на теренах СРСР вирішить її за допомогою надання мінімальних прав широким верствам суспільства на приватну власність, контролюючи її за рахунок планової економіки та експропріаційних санкцій. У XVIII ст. праобраз такого вирішення проблеми майнової нерівності був під час Великої французької революції; інша ж частина цивілізованого світу однозначної відповіді на вирішення цього питання так і не надала.

Спроби зробити комуністичною Європу також не мали успіху (представниками цього напрямку були такі філософи, як Л. М. Дешан, П. С. Марешаля, Ж. Мельє та ін.). Правові ідеї бездержавного комунізму найбільш яскраво викладені у концепції французького письменника тієї доби Етьєна-Габрієля Мореллі (зокрема в його памфлеті «Кодекс природи, або Справжній дух її законів») [266, с. 216]. Від радянського комунізму пропоноване ним вчення відрізнялося, на нашу думку, тим, що наголошувало на відмові від панування привілейованих державних посадовців над простим народом. Тобто, мислитель пропонував відмову від будь-якої державної влади взагалі, що є утопічним уявленням про життєздатність такого суспільства.

Таким чином, правова ідеологія в політичній і правовій філософії епохи Просвітництва найбільш повно може бути означена як час суперечностей: ідеологічних, правових, культурних, теоретичних та практичних можливостей, релігійності та раціоналізму, сприйняття досягнень цивілізації і культури тощо.

Наступне XIX ст. стало новою віхою в розвитку правової ідеології в політичній і правовій філософії. Як і багато інших дослідників цієї теми, ми пов'язуємо філософські течії епохи романтизму насамперед з ім'ям І. Канта. Незважаючи на той факт, що хронологічно науковець був найбільш продуктивним у 70-х рр. XVIII ст., його соціально-політичні погляди значно відрізняються від його сучасників та, випереджаючи час, стали детермінантами філософії наступного сторіччя.

Так, І. Кант пропонував ідеї щодо трактування [123; 189]:

- розумної природи людини як властивості, що розвивається повністю не в площині конкретної особистості, а становить сутність прогресу людства загалом;
- прогресу культури як засобу подолання залежності від природи та знаходження свободи;
- відмови виводити моральність і право з теоретичного знання через уявлення про те, що моральні і правові закони є породженням практичного розуму вільної волі людей;
- моральної особистості як такої, ким людина здатна стати лише в тому випадку, якщо осягне та прийме відповідальність за свої вчинки (правовідносини, культурні досягнення) перед людством у цілому.

На нашу думку, зазначені положення відображають основні аспекти категоричного (безумовного) імперативу І. Канта, яким має керуватися високоморальна людина, спираючись на загальну ідею відповідальності перед людством у цілому. Оригінальність та новизна такої позиції полягає в повазі до самостійності та незалежності особистості, з одного боку, та підпорядкованості її загальному єдиному правилу глобальної відповідальності перед світом – з іншого.

І. Кант вважав, що за умови дотримання кожним громадянином пропонованих правил стає можливим створення світу з миролюбним, загальним для всіх міжнародно-правовим порядком. У цьому він вбачав можливості для практичної реалізації принципів рівності громадян та цілих народів і створенні «всесвітнього громадянства».

Іншою визначальною для філософії постаттю ХІХ ст., чії наукові здобутки найбільшою мірою презентують сферу політико-правової ідеології, є Г. В. Ф. Гегель. Видатний представник класичного німецького ідеалізму пропонував доктринальне положення про те, що абсолютне знання може бути досягнуто лише в рамках філософської системи, яка надає можливість розкрити логічний взаємозв'язок змісту всіх своїх категорій та понять [58].

Здійснивши відповідний аналіз, вважаємо, що в розумінні правової ідеології в політичній і правовій філософії доцільно виділити гегелівську діалектику, – на його думку, єдиний істинний спосіб пізнання. Важливим є також вчення про поступальний розвиток духу, що може бути трактоване як ідеологічне право, у якому доцільно враховувати:

- суб’єктивне: антропологія, феноменологія, психологія;
- об’єктивне: абстрактне право, мораль, моральність;
- абсолютне: мистецтво, релігія, філософія.

Зазначимо, що Г. В. Ф. Гегель піддавав критиці кантіанську ідею вічного миру через всесвітнє громадянство. На відміну від І. Канта, він допускав можливість ведення «праведних війн» і на нашу думку, опосередковано вплинув на породження ідей Третього Рейху щодо того, ніби «війна очищає дух нації» [58, с. 311].

Таким чином, дослідивши особливості правової ідеології в політичній і правовій філософії XVI – XIX ст., можемо стверджувати, що вона представлена в теоріях більшості видатних мислителів своїх епох:

– Н. Макіавеллі пропонував використовувати: психологічне забезпечення влади, маніпулювання низинними інстинктами людей, правління на страху та любові підданих, релігію як головний засіб контролю над підданими; відстоював пріоритет захисту приватної власності над повагою до життя, допустимість для правителів не дотримуватися обіцянок, чинити злочинства, підлість і зраду для досягнення вищих цілей, які виправдовують засоби;

– Б. Спіноза наголошував на цінності природних прав людини, визначаючи її самозбереження і розвиток; вважав, що правова ідеологія повинна враховувати існування неідеальних людських якостей (егоїзм, корисливість, жадібність, користолюбство, прагнення до примноження своїх надбань) та використовуватися як механізм приборкання небажаних людських пристрастей;

– Ж.-Ж. Руссо пропонував ідеї прямої форми правління народу державою: безпосередня демократія, всевладдя народу, суцільне прийняття прав людини і громадянина, вирішення актуальних потреб всіх верств суспільства;

– І. Канту належать концепції розумної природи всесвітньо-історичного процесу, прогресу культури як засобу протидії людської залежності від природи та знаходження свободи; він обґрунтував вимоги категоричного імперативу як поведінки особи згідно з її внутрішньою відповідальністю за свої вчинки перед всім людством;

– Г. В. Ф. Гегель вважав можливим абсолютне знання лише в теоретичних межах філософії, а діалектику – єдиним істинним способом пізнання; поділяв право на суб'єктивне, об'єктивне та абсолютне.

Також зазначимо, що антропологічний погляд на правовідносини проголошував рівність перед законом всіх людей та ознаменовував формування ідеї громадянського суспільства. Політично-правову панацею філософи вбачали в зламі феодалізму, хоча проблема подолання майнової нерівності так і не була вирішена.

4.2. Правова ідеологія в політико-правовій теорії ХХ ст.

Ми уже провели аналіз основних напрямів правової ідеології в світовому політикумі в історичному вимірі. Розглянемо сучасні засади правової ідеології, розпочинаючи з «молодого коріння», яким можна вважати першу половину ХХ ст. Початок цієї ідеологічної ери характеризується відмовою від акцентування уваги світової спільноти на боротьбі робітничого класу за свої права [112; 297]. Причини зрозумілі: ідеологія більшовизму вже виборола свою нішу.

Відповідно соціал-демократичні партії, які з 60-х років ХІХ ст. лобіювали класову боротьбу, постали перед складним завданням пошуку компромісу у вирішенні двох найбільш популярних ідеолого-політичних питань того часу:

– утвердження диктатури пролетаріату по всьому світу;

- ліквідація приватної власності на засоби виробництва.

Між тим, марксистські заповіді щодо державного регулювання економіки породжували значущі соціальні конфлікти вже всередині того самого ідеологічного середовища, панування якого так довго та кровопролитно виборювалося. Заглиблюватися в особливості становлення, розвитку та падіння робітничого руху як політичної сили не дозволяють межі нашого дослідження. Зазначимо лише, що перша половина минулого сторіччя подарувала не лише цю ідеологічну течію, хоча саме тоді остання вперше отримала суцільне визнання.

Інші визначні ідеологічні віяння епохи зосереджувалися на кризі лібералізму. Реформування конституцій держав цивілізованого світу, проголошення рівних прав для всіх та інші звичні на сьогодні права та свободи громадян постали вже майже завершеним законодавчим досягненням. Основні політичні сили та партії незалежно від загальної спрямованості підхопили найбільш затребувані (ліберальні) лозунги часу. Тому ліберали опинилися в певному ідеологічному куті:

- зникла необхідність доводити те, з чим вже погодилася світова спільнота;
- не було більше рушійної сили для протестної боротьби;
- назріла необхідність пошуку нових ідеологічних та світоглядних орієнтирів, досягнення яких доцільно виборювати.

У цьому можна вбачати певний парадокс: вінець зусиль лібералізму полягав у майже радикальному вдосконаленні світової правової доктрини через впровадження основних принципів та інститутів демократичної системи. І саме це призвело до втрати актуальності ліберальних ідей та відповідно до зменшення популярності ліберальних партій.

Так виникло підґрунтя для формування оновленого лібералізму – соціального, ідейними батьками якого стали Р. Дарендорф, Ф. Шиллер і Ф. Науман [60; 92; 112]. Новий соціальний тип лібералізму, на наш погляд, багато у чому віддзеркалює правову ідеологію соціал-демократизму та відходить від класичного лібералізму. Ми проаналізували наукові здобутки

таких представників цього напрямку як Дж. Гоббсон, Т. Грін, Дж. Дьюї, Дж. Кроулі, Б. Кроче, В. Ойкен, В. Репке, Л. Уорд, Л. Хобхауз та встановили, що серед основних ознак соціального лібералізму можна виділити такі:

- на відміну від ліберального індивідуалізму, соціал-ліберали переорієнтували правову ідеологію згідно з доктриною соціал-демократичних ідей державного регулювання економіки (Дж. М. Кейнс);
- через правову ідеологію ліберального невтручання в економічні інтереси громадян з'явилася проблема панування великих монополій, що значно обмежило конкурентність у ринкових відносинах. Відповідно соціал-ліберали виступили проти такого стану речей: 25-35 роки ХХ ст. ознаменувалися антимонопольними законами [247; 304].

Зазначимо, що останній чинник залишив помітний історичний слід. Настання та інтенсивність економічної кризи тих часів («велика депресія») довели, що забезпечення потреб держави і населення неможливе без необхідного державного регуляційного впливу.

Дослідивши джерела, ми дійшли висновку, що саме у цей історичний проміжок часу найбільш складно розрізнити, де закінчується правова ідеологія соціального лібералізму та розпочинається соціал-демократична правова ідеологія. Через це розглянемо другий визначний політико-правовий напрямок ХХ ст. – соціальну демократію.

Сама назва та її сучасна інтерпретація вказують на те, що йдеться про ідею соціальної справедливості, яка, починаючи з 1930-х років, посіла одне зі значущих місць у правовій сфері світової спільноти. Цю правову ідеологію можна, на нашу думку, означити гаслом *«право кожного на гідне життя»*. Основні положення цієї політико-правової системи ми представили у Табл. 4.2.1 [112; 247 та ін.].

Отже, згідно з нашим аналізом, соціально-правове благо для всіх громадян соціал-демократи пропонували здобути через взяття державою на себе соціальних зобов'язань, які не бажали до того брати ліберали:

- забезпечення гідного рівня життя населення;

- сприяння за допомогою соціальних гарантій добробуту неухильному зростанню демографічних показників;
- контроль за якістю основних соціальних благ та їх доступністю для широкого загалу.

Разом з тим зазначимо, що ліберальні правові ідеї пройняли все ХХ ст. Згідно з джерелами, ця правова ідеологія та її модифікації ніколи так і не зникали з арени правового політикуму світу, хоча періодично втрачали свою популярність [62; 335 та ін.]. Це доводить життєздатність лібералізму, з одного боку, та високу затребуваність його у сучасному світі – з іншого.

Таблиця 4.2.1

Соціально-демократична правова ідеологія

Правові ідеї	Спосіб реалізації
підвищення рівня життя і зростання соціальної захищеності	соціальні програми
перерозподіл прибутку від багатих до бідних	система гнучкого державного оподаткування (більший відсоток податку з більших прибутків, з невеликих прибутків – невеликий відсоток)
подолання силами держави епідемій, безробіття, здобуття доступності освіти та медицини	соціальне страхування
розвиток економіки	підвищення заробітної плати та соціальних гарантій, забезпечення платоспроможності населення та відповідно споживчого попиту
вдосконалення буржуазного суспільства	часткова націоналізація промисловості (поширення державного сектору економіки)

Між тим, Друга світова війна довела, що не все людство було налаштоване на побудову правовідносин подібного зразка. Історичні передумови та перебіг цього наймасштабнішого збройного конфлікту загальновідомі, тому проаналізуємо лише його ідеологічну частину. Ми погоджуємося з висновками експертів щодо того, що націонал-соціалістичний рух, який характеризував Німеччину того часу, став реактивною правовою ідеологією для відновлення країни після поразки у Першій світовій війні.

На наш погляд, існування Третього Рейху у 1933-1945 рр. можна порівняти з новітнім світоглядом воєнного комунізму та затвердженням майже на все ХХ ст. радянського правління. Між тим, німецька версія такого революційного експерименту у правовій ідеології протрималася відносно недовго. Можливо, це можна пояснити тим, що ідеологічно націонал-соціалісти виборювали право на гідне існування лише для обраних народів, а їх опоненти прагнули донести блага культури і цивілізації для всіх.

Яскравий представник тоталітаризму – німецький політико-правовий курс тих часів – був спрямований на ідеологічну правову монополію Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП). Цей світоглядний керманіч войовничо налаштованих осіб посів місце певного культу не лише за часів розквіту, але приваблює адептів і досі [124; 225 та ін.]. Всесвітня заборона на ідеологію подібного зразка скоріше підбурює до неї інтерес, ніж навпаки.

Проаналізувавши тематичні дослідження, ми дійшли висновку, що *ідеологічним базисом націонал-соціалізму виступало таке* [112; 124; 300]:

- ототожнення правовідносин у державі з політичним курсом правлячої партії;
- розподіл ключових державних посад тільки між членами НСДАП;
- монополізація центральної партійної та державної влади головними персоналіями визначеного ідеологічного руху;
- державний (партійний) контроль над усіма суспільними процесами: соціальними інститутами, державними органами, навіть, дозвіллям громадян;

- інформаційна ізоляція від зовнішнього світу та постійна агітаційно-пропагандистська робота;
- керманіч держави володарював нею майже одноосібно та мав при цьому статус, який можна порівняти зі статусом головного релігійного жерця. Маємо на увазі «фюрер-принцип», згідно з яким особа Гітлера не мала піддаватися будь-якій критиці або спробам змістити його з посади фюрера (відсутність прав громадян на вибір політичних лідерів).

Як і багато інших дослідників нацизму, вважаємо, що перераховане виступає протилежністю до демократично-правових ідеологічних принципів дотримання природних прав людей. А законодавчо закріплений культ фюрера нагадує первісні племена, які утверджували свою владу та ієрархічну будову суто насильницьким шляхом. Правова ідеологія такого тоталітарного типу може бути охарактеризована суто як *«право сильнішого»*, у ролі якого виступали представники НСДАП.

Історія показує, що специфікою націонал-соціалістичного ідеологічного праворозуміння було уявлення про доступність людських прав і свобод лише для певної народної спільності (німців та їх союзників). Інші ж народи підпадали під расову теорію другорядності й прав та свобод не мали. Між тим, у цих положеннях простежується пастка для самих «привілейованих» німців: ізолюваність від інших ідеологічних віянь та різних політико-суспільних підходів незмінно призводить до світоглядного збіднення нації.

Проаналізувавши психологічний бік питання, ми виокремили основні загрозливі ідеологічні положення, які у політичному океані можливостей можуть слугувати певними маяками, «заплив» за які здатен призводити до війн та конфронтації всіх рівнів. Ми відобразили ці положення у Табл. 4.2.2.

Ми погоджуємося з дослідниками, які вказують, що подібні об'єктивні обставини суспільного життя призводять до напруженого стресового морально-психологічного стану громадян, які перебувають в умовах тоталітарної системи. Такий стан є найбільш сприятливим для здійснення маніпулятивних впливів на суспільну думку, отже, відбувається розквіт інформаційної

ідеологічної війни та скеровування суспільства на будь-які радикальні кроки, у тому числі – військові дії. Відповідно ми ще раз стикаємося з величезним психологічним потенціалом, який має ідеологічний вплив на особу.

Таблиця 4.2.2

Правова ідеологія тоталітарного типу

Соціально-психологічна основа	Гострі соціальні проблем
екстремізм	адміністративно-військові засоби вирішення конфліктів
радикалізм	використання насильства у правовідносинах
пропаганда певної правової ідеології як єдино правильної	переслідування інакодумців
заборона опозиції та свободи слова	скасування громадянської рівноправності
безконтрольне розпорядження громадським та державним майном	корупція
неоплачувана праця, у крайніх випадках створення концентраційних таборів	бідність, соціальна незахищеність
повна залежність людини від держави	неможливість реалізації та захисту загальнолюдських цінностей

Проаналізувавши соціолого-психологічні дослідження із зазначеної проблеми, ми виділили основні характерні ознаки *психологічного фону*, який з'являється у громадян внаслідок дії на них *тоталітарних правових ідеологій*. Тобто це ті самі особливості поведінки з громадянами, яких не повинно бути у сучасному світі:

- створення у громадян почуття безпорадності, яке підтримується дезінформацією загрозливого типу. Разом з цим через ЗМІ та

кінопродукцію демонструється поведінка, бажана для збереження такого стану;

- ведення «інформаційної війни»: створення необізнаності та неможливості для громадян осмислити й порівняти, що відбувається як всередині країни, так і поза її межами;
- практика громадського засудження будь-якого критичного ставлення до панівної правової ідеології з навіюванням думки про нібито наявні розумові відхилення незгодних (наприклад, досвід каральної психіатрії в СРСР);
- жорсткі обмеження вільного від роботи часу громадян та унеможливлення мітингів або інших групових обговорень чинного політичного режиму, заохочення донесення громадянами компрометуючої інформації один на одного тощо;
- маніпулювання свідомістю за допомогою заохочень і покарань для формування вигідної у межах певної правової ідеології поведінки.

Тобто правова ідеологія тоталітарного типу знищує та/або не дозволяє формуватися громадянському суспільству з властивою йому демократичною формою правління й вільнодумством. Також придушується індивідуальний розвиток громадян, який маскується ліберальними ідеями.

Світова правова ідеологія після Другої світової війни потребувала оновлення. Місця для лібералізму не знайшлося через майже суцільну розруху [26; 90]. Суспільство по всьому світу потребувало соціального реформаторства, тому ніхто й не виборював індивідуальні права: знесилені та виснажені люди прагнули ініціативи та турботи з боку держави щодо захисту своїх інтересів.

На основі проведеного аналізу вважаємо цей проміжок часу (1945-1970 рр.) розквітом соціал-демократичної правової ідеології та відповідних політичних течій державного регулювання економіки та соціальних програм. Згодом, після стабілізації макропоказників життєвого рівня громадян, державний контроль за всіма сферами суспільного життя втратив актуальність.

Найбільш вагомими у цьому контексті дослідники вважають початок 70-х років ХХ ст. [13, с. 84].

Остання третина ХХ ст. характеризується стрімким розгортанням принципів ринкової економіки. Ми маємо на увазі переважно західні країни, бо на території України радянська система пропонувала суто планову економіку, що відрізняло СРСР від всього іншого світу. Остання, як засвідчує практика, досягла в цей час певного піку розвитку щодо розробки основних економіко-суспільних та політичних напрямів буття.

Враховуючи зазначене, можемо стверджувати, що відбулася певна фіксація стабільності у суспільно-політичній сфері. Відповідно на зміну соціал-демократичній правовій ідеології прийшла ідеологія неоконсерватизму. Ми вже зупинялися на особливостях цієї політичної системи раніше, у доповнення зазначимо, що принципи такої моделі та її реалізація були пов'язані зі спробами (успішними, як показали наступні роки) утвердження досягнутих результатів мирного часу та цивілізованих методів вирішення конфліктів.

Між тим, разом із позитивною динамікою основних економіко-правових показників, викликали все більше занепокоєння проблеми інфляції та безробіття [60; 92; 99 та ін.]. Відповідно звернення до традиційних (консерваторських) постулатів соціального реформаторства стало черговою спробою вирішити нагальні складнощі часу та запропонувати нову громадянську модель державного ладу. Зокрема, така модель закріплювала доцільність державного втручання майже в усі соціальні сфери:

- концепція громадської саморегуляції на визначеній державою законодавчій основі;
- державне регулювання економіки, незважаючи на ринкові принципи антимонопольної політики;
- програми державної дотаційної допомоги малозабезпеченим верствам населення та їх мінімальне соціальне забезпечення.

На основі зазначеного можна зробити висновок, що лише у ці часи вдалося підійти до *вирішення класових конфліктів*, якими палав світ всю

історію людства. Маємо на увазі, що державне втручання у сфери: 1) економічного регулювання суспільного життя замість відання його на розсуд монополістів, як це було на початку ХХ ст.; 2) соціальної захищеності знедолених, – дозволили отримати мінімальний життєвий рівень жителям всіх цивілізованих країн. Це, зі свого боку, скоротило розрив між життям та смертю, з якими віковічно асоціювалися матеріальне забезпечення та злидарство.

Зазначимо також, що важливу роль у цьому процесі відіграло й прагнення громадянського суспільства до уникнення революційних потрясінь, зокрема міжетнічних конфліктів та масових заворушень на ґрунті нетерпимості. Між тим, ця загроза не була подолана зовсім, про що свідчать збройні конфлікти у Північній Ірландії, Палестині, Єгипті, Лівані, арабсько-французькі заворушення та ін. [112; 304 та ін.].

Серед перешкод, які набули помітного впливу, відзначимо бюрократію та інколи надмірний державний контроль у соціально-економічній сфері [90; 92]. Проаналізувавши вихідні дані, вважаємо, що негаразди в економічному житті державного рівня завжди мали високий потенціал для самовирішення через послаблення технічних складнощів у ринкових відносинах. Тобто знову відчувається доцільність звернення до соціального лібералізму, який:

- стимулює ринкові механізми;
- допускає державне регулювання суто в тих сферах суспільного життя, в яких повноваження інститутів громадянського суспільства є обмеженими.

Отже, у цей період спостерігаємо певну циклічність домінування ідей лібералізму, соціал-демократії та консерватизму, хоча перший та останній кожного разу виступають у дещо оновленій політико-правовій формі. Тому розглянемо модифікації другого елемента означеного ланцюга цієї динамічної системи – особливості демократії як правової ідеології.

Згадана раніше соціальна демократія в останній чверті ХХ ст. набула концептуального оформлення у вигляді плюралізму. Проаналізувавши відповідні дослідження, ми упорядкували свої міркування щодо відмінностей плюралізму як політико-філософської та правової одиниці у Табл. 4.4.3.

Таблиця 4.4.3

Ознаки плюралістичної демократії

Демократичні положення	Плюралістичне відображення
велика кількість незалежних організацій, яким делегована законодавча влада на місцях	формуванням багатопартійних систем
різноманіття соціальних об'єднань, які чинять вплив на життя суспільства	наявність у владі захисників інтересів непривілейованих верств суспільства
наявність впливових професійних спілок та інших об'єднань працівників	обслуговування інтересів всіх класів, а не лише привілейованих

У ролі антагонізму плюралістичної держави виступають моністичні системи, де наявна централізована ієрархічна система управління. Такі системи неодмінно породжують надмірну бюрократизацію державного ладу завдяки безлічі сходинок влади, через які проходить будь-яке законодавче рішення. Між тим, місцеве самоврядування на плюралістичній основі дозволяє уникнути бюрократичних зволікань.

Також значущим, на наш погляд, виступає те, що єдина система державних інститутів, котрі захищають певний прошарок суспільства, створює підвалини для фактично беззахисного становища всіх інших, а громадянські свободи цих «інших» набувають суто декларативного характеру. Дослідники особливостей демократичного суспільства стверджують [99; 146 та ін.], що встановлення нового суспільного ладу без подібних ідеолого-правових коливань можливе передусім шляхом укріплення та розвитку промислової сфери демократичного зразка.

Так, стосовно промислового сектору та економічних проблем знову згадаємо певний західний антипод – радянський політико-ідеологічний світ. Дослідивши відповідні соціологічні та історичні джерела вважаємо, що питання

приватної власності було лише *теоретично* вирішено у СРСР: при збереженні особистих матеріальних цінностей громадян функції управління виробництвом були передані колективам працівників. Це стало майже ідеальним експериментальним втіленням правової ідеології Великої французької революції 1789 р. та інших визначних суспільних трансформацій. Між тим, ми погоджуємося з філософами та ідеологами, які вказують, що радянська система не була спроможною дієво відобразити ці ідеологічні положення (зокрема стосовно приватної власності) у практичних реаліях життя [48; 335 та ін.].

На наш погляд, СРСР досяг лише номінального статусу розподілу майна та засобів виробництва. По суті, всім цим володіла держава, представниками якої був правлячий клас. Хоча номінально влада належала народу, радянський політичний режим становив собою одну з найбільш жорстких систем класового розподілу.

Вважаємо, що *об'єднати* найкращі здобутки правових ідеологій, які себе реалізували у минулому, можливо через низку таких суспільно-політичних кроків:

- створити систему установ, які б організовували суспільний лад на визначених ділянках території країни, наприклад, за регіонами чи областями. Йдеться не про сепаратизм, а про федералізацію, тобто розподіл влади за принципом певної автономії (як штати у США, землі – у ФРН, кантони – у Швейцарії);
- надати професійним спілкам більшого представництва та ваги в органах влади. Наприклад, професійні інтереси певних сфер виробництва можуть бути об'єднані у виробничі асоціації, зусилля яких доцільно зорієнтовувати не лише на відстоювання комфортних (у широкому сенсі) умов праці, але й на більш широку сферу професійного буття (антимонопольні програми, безкоштовне медичне забезпечення для осіб, які ризикують здоров'ям при реалізації професійних обов'язків тощо);
- децентралізувати державну владу відносно тієї динамічної ситуації, що відбувається на місцях локалізації різних за своїм стратегічним значенням

державних об'єктів та територій. Шляхом такого перерозподілу владних повноважень можливо, на наш погляд, попереджувати економічні та навіть збройні конфлікти.

Останнє припущення робимо у зв'язку з тим, що за умов відносної самостійності влади на окремих територіях нашої країни й відсутності необхідності у критичні моменти очікувати директив від центральної влади з'являється можливість своєчасного впливу та вжиття доцільних засобів реагування. Наприклад, ми погоджуємося з думкою аналітиків про те, що анексія Автономної Республіки Крим Російською Федерацією у 2014 р. відбулася через невпорядкованість керівних вказівок щодо нагальної потреби вжиття відповідних суспільно-політичних кроків для захисту цієї території, збереження державного суверенітету України та дотримання соціальних інтересів різних верств населення [187; 225].

Також ми вважаємо, що через збільшення числа центрів влади можливо досягти відображення федеративної природи суспільства в Україні, незважаючи на відсутність закріплення подібного у чинному законодавстві. Це дозволить дотримуватися диференційованої соціальної структури, з одного боку, та на практиці виразити загальну волю держави щодо прав суверенної волі народу у збереженні територіальної цілісності нашої країни з іншого.

Аргументуючи ці положення, ми спираємося на політичні та правові концепції ідеологів державного суверенітету ліберальних та демократичних напрямів філософії державного ладу Ж. Бодена, Т. Гоббса, Дж. Остіна та інших. Зазначені науковці проголошували доктрини звеличення держави суто з позицій урахування інтересів широких верств суспільства. У більш загальному сенсі йдеться про дотримання прав і свобод громадян, які за своїм значенням дорівнюють інтересам держави.

У зв'язку з наведеним згадуються наукові здобутки видатного британського філософа та політичного діяча Гарольда Ласкі [13; 62], який досліджував особливості впливу на суспільство владних інституцій та інших суспільно-громадських об'єднань, чиї політичні кроки йшли відносно

державних директив паралельними правовими лініями. Доповнення та інтеграція окремих позицій економіко-промислової сфери та громадських інтересів у державну правотворчість, на думку науковця, дозволяє визнати й забезпечити громадянам реалізацію природних прав людини.

Відповідно правова ідеологія в політичній і правовій філософії ХХ ст. у вимірі світової спільноти дозволила впритул підійти до вирішення таких віковічних питань, як:

- забезпечення для широких верств громадян права на прожитковий мінімум, необхідний і достатній обсяг забезпеченості фінансовими й матеріальними ресурсами, їх адресність (механізм доведення до одержувача)⁶;
- гарантоване соціальне забезпечення для різних груп населення, а не лише для правлячого класу. Зокрема, йдеться про пільги на отримання освіти, медичне забезпечення, дотації на оплату житла та комунальних послуг, проїзду на громадському і міжміському транспорті, придбання ліків, транспортний зв'язок, технічне обслуговування засобів виробництва тощо;
- профспілковий захист умов праці та професійні гарантії, зокрема восьмигодинний робочий день, створення умов для трудової та ділової активності, захист прав і свобод найманого працівника, наймача, пільги з оподаткування, компенсації у випадках професійних травм;
- виплати пенсіонерам, ветеранам, особам похилого віку, інвалідам, диференційована матеріальна допомога на дітей сім'ям та самотнім матерям;
- можливість забезпечувати проведення дозвілля навіть для малозабезпечених громадян (державне пільгове та безкоштовне надання путівок у табори та будинки відпочинку тощо).

⁶ В останнє десятиріччя ХХ ст. ООН оприлюднила рекомендацію, згідно з якою погодинна заробітна плата повинна бути не менше еквіваленту 3 доларів США [112, с. 504].

Зазначимо, що на сьогодні в нашій державі декларується різноманіття соціальних гарантій, але рівень їх реального забезпечення значно поступається західному способу вирішення цих питань. Особливо болісним чином це стосується забезпечення *мінімального прожиткового мінімуму* значній кількості громадян України. У межах нашого дослідження ми не можемо деталізувати особливості різноманітних соціальних програм та їх специфіку у різних державах, до того ж вже наявні численні дослідження з цієї проблеми [90; 92; 112 та ін.]. Тому наведемо приклади лише найбільш характерних соціальних гарантій, якими за багаторівневим принципом відзначилися країни Європи та США, зокрема як саме реалізується матеріальна допомога держави при наданні мінімального доходу громадянам. На наш погляд, національні стандарти цих держав цілком придатні для запозичення в Україні.

Отже, для малозабезпечених громадян у Бельгії наявне відшкодування необхідних витрат, пов'язаних із оплатою житла та комунальних послуг, медичним обслуговуванням, також надаються разові грошові дотації [304, с. 114]; у Данії здійснюється допомога в отриманні житла та стипендії (залежно від успіхів у навчанні) для студентів. Фінляндія, окрім переліченого, забезпечує допомогу на медичні послуги та компенсацію витрат, пов'язаних із перебуванням дітей у дитячих установах [304, с. 117]; Франція також надає житлову та медичну допомогу, Німеччина матеріально допомагає своїм громадянам у вищезазначених та екстрених випадках [225, с. 87]. В Ірландії разом зі «звичними» соціальними дотаціями держава надає пільговий одяг і взуття для школярів із малозабезпечених родин, а також допомагає предметами першої необхідності у домашньому побуті, паливі для особистого транспорту. В Іспанії соціальна допомога сягає оплати не лише житла, але й меблів та побутової техніки [225, с. 93]. Цікавою нам видається практика Великобританії щодо безкоштовної стоматології, субсидій на офтальмологічні послуги, а також забезпечення молоком та вітамінами дітей і вагітних жінок; поваги заслуговує й допомога в оплаті послуг на поховання близьких тим особам, як не в змозі зробити це самотужки [225, с. 101].

Особливо відзначимо вельми корисну, на нашу думку, західну систему пільг для бізнесменів та приватних підприємців, які займаються *меценатством*. Зокрема, представники бізнесу надають кошти для недержавного соціального забезпечення окремих категорій громадян, що потребують допомоги: дитячим будинкам, будинкам престарілих осіб, лікарням. Бізнесмени, підприємства, організації, банківські установи пропонують виплати цим громадянам та громадським об'єднанням у формі додаткових пенсій, грошової допомоги та інших можливостей створення соціального добробуту [146; 225; 304]. Вважаємо, що подібні недержавні фонди, у тому числі пенсійні, доцільно пропагувати і поширити в нашій країні. На сьогодні ця діяльність на вітчизняних теренах представлена лише поодинокими випадками, між тим, саме громадські ініціативи в змозі стати рушійною силою для потужного впливу на економічний розвиток України.

Продовжуючи розгляд плюралістичної правової ідеології зазначимо, що на теренах СРСР вона також «набирала обертів» з появою у владі в 1985 р. на посаді Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова, згодом – першого й останнього президента Радянського Союзу. Саме за його ініціативою було розпочато масштабне реформування політики СРСР – «перебудову» як новий напрямком розвитку держави [146; 225]. До правової ідеології плюралізму тут належить, на наш погляд, таке:

- введення політики гласності, тобто декларування максимальної відкритості у діяльності державних установ;
- зняття жорсткої цензури зі ЗМІ (фактично – запровадження прав людини на свободу слова і друку) та численних інформаційних бар'єрів в інших суспільних сферах;
- перші спроби введення багатопартійності: відмова від державного статусу комуністичної правової ідеології як єдиної правильної;
- запровадження демократичних виборів на владні державні посади;
- відміна заборони на приватне підприємництво, яке починає розвиватися у формі кооперативів;

- узаконення можливості для бізнесменів створювати спільні підприємства із зарубіжними компаніями.

Ці риси правової ідеології в політичній і правовій філософії Радянського Союзу кінця ХХ ст. були продиктовані вимогами часу та призвели згодом до незалежності України та виникнення низки інших незалежних пострадянських держав. Між тим, звернемо увагу й на кризові відтінки тих подій. Перелічені плюралістичні зміни правової ідеології СРСР, як і будь-які кардинальні перетворення, виявили неспроможність значної частини радянських громадян психічно та матеріально «налаштуватися» на нове бачення звичного комуністичного гасла про «світле майбутнє» й знайти своє місце в умовах суспільного буття кінця 1980-х – початку 1990 рр. Відповідно в Україну та інші пострадянські республіки прийшли обставини, які ми ризикнемо назвати масштабними рукотворними (не стихійними) лихами:

- нові економічні можливості для однієї частини громадян обернулися тяжким випробуванням для інших. Зокрема, науковці вказують на катастрофічний товарний дефіцит та майже голодування радянських громадян часів пізньої «перебудови» (1988-1991 рр.);
- суцільна бідність та безробіття у зв'язку з закриттям державних підприємств, фабрик, заводів та інших організацій, які від імені держави виступали роботодавцями для населення. Тут можемо побачити певний парадокс: для поліпшення життя громадян й підвищення їх життєвого рівня (принаймні декларовано), цих же громадян було спочатку відкинуто за межу виживання і забрало у них можливості для реалізації прав на працю та гідну її оплату;
- через реформи фінансового сектору на початку 1991 р. радянські громадяни втратили свої грошові накопичення в Ощадних банках, які не повернуті й дотепер.

Згодом, як відомо, апофеоз цих ідеологічних реформ призвів до ліквідації влади КПРС і розпаду СРСР. Завершення «радянського експерименту», як деякі дослідники називають існування згаданого політичного режиму від його

початку до кінця, відобразилося, на нашу думку, на сутності правової ідеології всього світу. Тому цілком коректно пов'язувати з падінням СРСР відродження ідеї політичного плюралізму як неоліберальної доктрини з потужним впливом на державний лад. Проаналізувавши першоджерела тих років та сучасні висновки [225; 304; 335], вважаємо, що бачення світовою спільнотою пострадянського періоду у правовій ідеології західних країн можна представити так (див. Табл. 4.2.4.):

Таблиця 4.2.4.

Світовий ідеологічний плюралізм у пострадянський період

Розвиток суспільних сфер	Ідеологічний механізм тиску
економічної: політика витіснення приватним капіталом державних підприємств	перешкоджання державному втручанню у ринкові відносини найманої праці, окрім загальних правових положень
забезпечення приватних інтересів	витіснення державної влади приватними соціальними інститутами
свободи індивідуального розвитку громадян	соціалізація управління великими та малими об'єднаннями громадян, що також витісняють державний нагляд над, наприклад, кадровою політикою

Тобто знову бачимо повернення вже поміченого раніше циклічного кола *періодичного звернення світової уваги до правової ідеології лібералізму*. Робимо такий висновок через збільшення самостійності та можливостей для автономії від держави широких верств населення (більшу індивідуалізацію їх життя).

Зазначимо, що динамічна концепція соціального буття останнього десятиріччя ХХ ст. характеризується певним розгалуженням щодо економічного інструментарію підтримки вже майже загальних для всіх ринкових відносин економічної політики. У стані збалансованої рівноваги вона живиться ресурсами двох різновидів підприємницької діяльності:

- активність значної кількості приватних підприємців, які одержують невеликі доходи, проте є численними, та розвивають найрізноманітніші сектори правовідносин у суспільстві;
- «великий» бізнес окремих осіб та корпоративних груп у різних сферах промисловості стратегічних напрямків.

На логічне запитання, яке може виникнути у зв'язку з цим: «Для чого тут потрібна держава?», надамо відповідь, що бажаною та, можливо, єдиною доцільною роллю державної влади є як врівноваження взаємного впливу перелічених структур, так і у пошук та впровадження балансу в усіх сферах суспільного життя.

Уваги заслуговує й те, що сама держава виступає суспільно-політичним суб'єктом правовідносин, який також потребує контролю щодо уникнення ролі монополіста у будь-чому (наприклад, для попередження одержавлення економіки). Такий контроль має здійснюватися громадськими об'єднаннями. Радикальні кроки з цього приводу народ України здійснив під час революційних політичних трансформацій 2013-2014 рр. Можливо, за умов чіткої організованості масових дій вдасться в подальшому уникати людських жертв та збройних конфліктів.

Ідеї інституціалізації суспільно-політичної сфери ми запозичили у західних філософів, які активно їх розвивали ще на початку ХХ ст.: Ж. Бюрдо, М. Дюверже, М. Оріу та їх послідовники у філософській сфері запропонували та оприлюднили інституційний напрямок державного ладу [92; 112], що є новим підходом у доктрині плюралістичної демократії. Ми вважаємо цю правову ідеологію гідною посідати чільне місце в політичній і правовій філософії минулого сторіччя.

Зазначимо, що виникнення концепцій інституціалізації соціального буття стало можливим не лише через те, що творці цієї теорії запропонували її у новітньому проміжку історичної філософської ніші. Вважаємо, що в минулі епохи було б передчасним існування подібної суспільної організації, оскільки народні протести та волевиявлення мали переважно стихійний характер. Між

тим, обладнаний сучасними засобами зв'язку та здатний до майже миттєвого розповсюдження інформації (у тому числі – пропаганди певних ідей) наш час дозволяє формувати суспільну думку та забезпечувати широку народну підтримку будь-якої правової ідеології.

У ролі ілюстрації згадаємо періодичні виявлення народного протесту, які в українському суспільстві отримали назву – *«зібрати майдан»*. Без організованої форми та більш-менш виважених дій сотні наших співвітчизників, які брали участь у протестах, становили собою просто агресивно налаштований натовп; шляхом злагодженості дій такі виступи змогли отримати статус народної сили, що чинить вплив на владу та веде з нею двобічний діалог.

Події останніх років показали, що в Україні це наразі досягається засобами фізичної демонстрації супротиву: підпалюванням автомобільних покришок у центрах міст України або запроторенням представників влади у смітники. На нашу думку, згодом протестна активність набуде більш цивілізованих форм, а допоки незмінним залишається факт, що народ нашої країни своїм бурхливим спілкуванням із владою у XXI ст. зміг привернути не лише її увагу, а й заявити про себе у всьому світі [39; 42; 92; 304].

Відповідно розподіл різноманітних сфер суспільного буття (навіть у форми мітингуючих соціальних груп) має потенціал до утвердження багатьох учасників політичних, як гравців не лише на світовій арені, але й всередині країни. Інституційні взаємини народу з владою становлять собою певний антагонізм колишніх уявлень класичного лібералізму про доцільність політики суто індивідуального спілкування громадянина та держави. За неможливості повноцінного індивідуалізованого діалогу з об'єктивних причин (велика кількість громадян та їх звернень) потенціал громадських інституцій як опосередкованих представників волі народу видається нам вельми прогресивним суспільним утворенням.

Особливо важливо те, що, згідно з уявленнями видатних філософів, аргументація правової ідеології світового плюралізму базується на принципах

терпимості до всіх *представників інших ідеологічних напрямів* та політичних течій. Тобто плюралісти закликають не до боротьби, а до співпраці й пошуку компромісу. Це є, на наш погляд, цінним світоглядним утворенням, бо не лише дозволяє уникнути радикалізму у суспільно-політичних відносинах, але й залишає можливості для практично-дієвої реалізації права громадян на опозицію. Також інституційний плюралізм як правова ідеологія в політичній і правовій філософії демонструє альтернативу та протидію основним ідеологічним помилкам ХХ ст., зокрема розповсюдженню ідеологій тоталітаризму у будь-якій його формі.

Можливо, саме через велику популярність тоталітаризму як у далекому минулому, так і в перших двох третинах ХХ ст., початок ХХІ ст. характеризується суцільним формуванням ідей суспільного благоденства⁷, розвитку соціального законодавства, реформами соціального забезпечення, програмами підтримки незаможних громадян та подолання бідності й безробіття. Відповідно правова ідеологія країн Західної Європи та США набула вигляду соціальної політики як офіційної доктрини, що відображено не лише у законодавстві (зокрема, першій Європейській Конституції), а й у реаліях життя широких верств населення [60; 112 та ін.]. Соціологічні дослідження дозволяють стверджувати, що на сьогодні за середніми показниками вдалося досягти значних успіхів у ключових сферах соціального буття.

1. Завдяки активності *соціал-демократичних партій*:

- відбулося поширення соціальних прагнень та зусиль досягнення високого життєвого рівня населення. Реалії сьогодення цивілізованих країн базуються на створених державами системах доступної освіти, охорони здоров'я та можливостях отримати соціальну допомогу малозабезпеченим громадянам;
- у культурі суспільних відносин охорона навколишнього середовища посідає чільне місце не лише у межах положень соціальної складової

⁷Загальна назва соціальних правових ідеологій, спрямованих на захист природних прав людини та збільшення її добробуту. Використовується переважно у західних країнах (англ. Welfare State) [112, с. 806].

правової ідеології щодо підтримки безпечного для здоров'я громадян, а й як частина загального світогляду;

- створені умови для соціальної взаємодії в середовищі без необхідності вдаватися до кримінальних засобів виживання (як це відбувається під час війн або масштабних криз), тобто законослухняна поведінка престижна, а девіантна – ні.

2. *Ліберально-демократичні партії* люблять доступність та розширення державних соціальних послуг для громадян. Наприклад, вже звичним став:

- стабільний розвиток суспільства за багатьма основними показниками соціального благополуччя. Людину західного типу ментальності можна означити як особу, яка виступає як суб'єкт правовідносин, заснованих на солідарності й партнерстві;
- високий рівень споживання різноманітних послуг, тобто розвинений світовий ринок, який забезпечує наростаючі споживчі потреби суспільства.

Зазначимо, що перелічене характерне для країн, що мають змішану економіку (поєднання ринкових відносин з державним плануванням), децентралізацію влади та відсутність ідеологічної боротьби між владними партіями, які лідирують. Як згадувалося раніше, останнє досягається плюралістичним урахуванням інтересів всіх верств населення. Можливо, таке поєднання доцільно вважати певною *формулою державного успіху у сфері суспільного благополуччя та соціальної справедливості*.

Завершуючи цей історико-політико-ідеологічний екскурс, дозволимо собі спрогнозувати модель глобальної правової ідеології майбутнього. Особливості економічного ладу та внутрішньодержавного устрою, на наш погляд, мають залишатися на консерваторських позиціях підтримки певного менталітету кожної окремої країни. Глобальну ж стратегію правовідносин як зовнішніх, так і внутрішніх, як вчить досвід минулого, доцільно базувати на досягненні загального глибинного консенсусу та дотриманні загальнолюдських цінностей.

Останнє потребує глобальної лібералізації законотворчості. Створення її концепції, загальної для всіх країн, потребує новітнього утворення – уряду планетарного масштабу, тобто залучення представників всієї світової спільноти, які становили б собою верховний орган влади на нашій планеті. Правова ідеологія такої світової політики могла б бути основою для правочину держав, народів та цілих культур.

Будь-яка влада, як і підтримання ліберального вектору правової ідеології, потребує контролю за її дотриманням та захисту на всіх рівнях життя широкого соціуму та у всіх його верствах.

Таким чином, аналіз правової ідеології в політичній і правовій філософії ХХ ст. показав таке:

– наявність циклічного кола періодичних криз лібералізму, які сходять зі світової арени після досягнення успіхів у своїх політичних програмах та з'являються знову, коли криза настає у їх ідеологічних опонентів. Найчастіше лібералізм змінюється соціальною демократією, яка ознаменувала собою ХХ ст. лобіюванням різних та вельми широких програм соціального захисту для малозабезпечених громадян (доступність освіти, медицини, житла тощо);

– націонал-соціалістична правова ідеологія призвела до найбільш масштабних збройних конфліктів минулого сторіччя через утвердження інтересів лише «обраних» народів, чие соціальне благо нацистські лідери закликали досягати підкоренням не лише інших народів, а й придушенням інакомислення свого власного через: екстремізм, радикалізм, заборону опозиції та свободи слова, створення концентраційних таборів з неоплачуваною працею тощо;

– неоконсервативна правова ідеологія базувалася на державному втручанні майже в усі соціальні сфери: громадянську саморегуляцію, ринкову економіку (закріплення антимонопольної політики), дотаційну допомогу широким верствам населення;

– плюралістична демократія як правова ідеологія привнесла у соціальне буття розгалуження різноманітних соціальних інституцій, яким делеговано

певну частку виконавчої влади, зокрема завдяки розширенню сфери компетенції професійних спілок та ін. Представником такої тенденції є радянська «перебудова» останніх років існування СРСР: гласність, послаблення цензури ЗМІ, багатопартійність, введення приватного підприємництва тощо;

– інституційний напрямок державного ладу як правова ідеологія набув популярності наприкінці ХХ ст. та увібрав у себе соціал-ліберальні, демократичні та плюралістичні віяння епохи, доповнивши це вектором спрямування на світоустрій за моделлю «суспільного благоденства»: збільшення програм підтримки незаможних громадян та подолання бідності й безробіття.

4.3. Правова ідеологія в програмах українських політичних партій кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Проаналізувавши здобутки філософської думки означеного історичного періоду, ми прийшли до висновку, що увага світового суспільства була прикута передусім до комуністичної ідеології, правові ідеї якої охопили Європу [104; 128]. Вважаємо, що це була реакція у відповідь на спроби створити політико-правові засади громадянського суспільства. Відповідно це викликало розширення програмно-оцінної частини уявлень про державний устрій.

Через те, що наша країна перебувала під владою Російської імперії у кінці ХІХ – початку ХХ ст., ми можемо говорити про її розвиток та правову ідеологію в програмах українських політичних партій лише у контексті поточної для тієї доби політичної ситуації (наявність та вплив російського протекторату). Остання, на нашу думку, була відображенням загальної світової проблеми оцінного ставлення до профспілкових організацій та розширення прав простих, непривілейованих верств громадян.

Класова боротьба в світі досягла в цей час свого піку й виплескувалася збройними конфліктами. Наприклад, громадянську війну в США 1861-1865 рр. між Північчю та Півднем також можна назвати, на наш погляд, війною за права

злідарських класів населення (у цьому випадку – рабів). Як відомо з історії, визволення від рабовласництва остаточно відбулося у всьому світі саме в цей період.

У 1861 р. в Росії була проведена реформа, яка скасувала кріпосне право. Основною її причиною історики називають кризу кріпосницької системи. Тобто потреба у громадянському суспільстві вільних людей була актуалізована у ті часи гостріше, ніж під час боротьби за свободу у попередній період.

Україна того часу також переживала загострення класових протиріч. Політичні партії, чия активність залишила помітний історичний слід, спиралися на спроби організувати робітничий рух та сприяти зламу старої системи державного ладу. Відповідно правова ідеологія посідала місце рушійної сили революційних настроїв тієї доби.

Серед основних ідеологічних «китів» досліджуваної епохи виокремимо ті, які були найбільш задіяні у політичному русі нашої країни як правові ланки [206; 228; 247]:

- буржуазні політико-правові доктрини (підтримання авторитету держави);
- новітні досягнення політекономії, соціології, психології та інших наук (після революційного раціоналізму – позитивістські, неокантіанські та інші філософські здобутки);
- право як новий етап розвитку культури та вираз загальних інтересів (початок становлення плюралізму політичних і правових вчень).

Дослідивши українські політико-правові концепції у контексті означеного часу, ми виділили позиції, що їх об'єднують (див. Табл. 4.3.1.).

Ми погоджуємося з усталеною у вітчизняній науці думкою, що про появу політичних партій як помітної та впливової політичної одиниці можна говорити лише з початком ХХ ст. [79; 326; 369]. Впродовж ХІХ ст. об'єктивні умови для функціонування політичних партій були тільки на українських землях, що перебували у складі Австро-Угорської імперії. Впродовж 1890-х років тут виникло кілька політичних партій, найвпливовішою серед яких була Русько-українська радикальна партія (згодом – Українська радикальна партія).

Натомість перша політична партія на Наддніпрянщині виникла у 1900 році (див. Табл. 4.3.2.).

Таблиця 4.3.1

**Зміст програмної частини українських політичних партій
кінця ХІХ – початку ХХ ст.**

Теоретико-методологічні засади	Понятійно-категоріальний апарат	Програмно-оцінна частина
підвищення коефіцієнту корисної дії ролі промислових верств населення	соціально-класовий характер будь-якої політико-правової акції	вчення про державу і право
розвиток громадянського суспільства на капіталістичній основі	ідея соціальної справедливості	пом'якшення соціальних протиріч

Відповідно, на нашу думку, доцільно виділяти дві взаємопов'язані ланки феномену української політичної активності:

1) підготовча робота щодо формування революційних настроїв (кінець ХІХ ст.);

2) перші втілення у життя правової ідеології, заснованої на визвольній боротьбі та прагненні до класової рівності (початок ХХ ст.).

Русько-українська радикальна партія – єдиний український партійний представник «срібного століття». Її політична програма стала основою для програм Революційної української партії та Української партії соціалістів-самостійників.

Як самобутню одиницю виокремимо створену у 1900 р. у Харкові на зборах студентської громади Революційну українську партію (РУП). Офіційно РУП засновується у січні 1900 року у Харкові на так званій «Раді чотирьох», до якої входили члени Харківської студентської громади Д. Антонович, Б.

Камінський, Л. Мацієвич, М. Русов [118]. Програмою цієї партії на першому етапі її існування став проголошений 1900 р. у Харкові та Полтаві на з'їзді української інтелігенції М. Міхновським (1873-1924 рр.) реферат «Самостійна Україна», що цього ж року з'явився друком у Львові [285].

Таблиця 4.3.2

Політичні партії в Україні кінця XIX – початку XX ст.

Заснована	Назва	Засновники	Ідеологія	Розпущена
1890, жовтень	Русько-українська радикальна партія	І. Франко	соціалізм	1950
1900, лютий	Революційна українська партія	Д. Антонович, М. Русов, Л. Мацієвич	соціалізм	1905
1902	Українська народна партія	М. Міхновський	націоналізм	1917
1904	Українська демократична партія	Є. Чикаленко, О. Лотоцький	лібералізм	1905
1904	Українська радикальна партія	Б. Грінченко, С. Єфремов	лібералізм	1905
1905, грудень	Українська соціал- демократична робітничка партія	В. Винниченко, С. Петлюра	соціалізм	1950
1917, квітень	Українська партія соціалістів- федералістів	Д. Дорошенко, С. Єфремов	соціалізм	1923
1917, квітень	Українська партія соціалістів- революціонерів	М. Грушевський, П. Христюк, В. Залізник, М. Шраг	соціалізм	1921

1917, квітень	Українська демократично- хліборобська партія	С. Шемет	консерватизм	1920
1917, грудень	Українська партія соціалістів- самостійників	О. Макаренко, П. Макаренко, І. Луценко	соціалізм	1922

У 1905 р. РУП було перейменовано в Українську соціал-демократичну робітничу партію, яка згодом налічувала близько 3 тисяч членів – представників різних верств населення. До її керівного складу входили такі історичні постаті, як С. Петлюра, В. Винниченко, Д. Антонович, Н. Порош, М. Ткаченко. Партія виступала помітною політичною силою та пропонувала правову ідеологію, основними підвалинами якої були такі [46; 369]:

- політичну долю України партія прогнозувала у вигляді широкої автономії, яка б входила до складу Росії – федеративної демократичної республіки з представницькими владними органами;
- встановлення рівних прав громадян незалежно від статі та походження;
- дія на території України законодавства, яке приймалося б українськими законодавчими органами (сеймом);
- право для кожного громадянина бути обраним до представницьких органів влади;
- державні службовці мали звітувати виборцям про результати своєї роботи;
- можливість культурного і політичного самовизначення для всіх національних меншин на території України;
- право на самоврядування населення та на розпорядження земельними ресурсами.

Особливо прогресивними на той час нам видаються наміри реформування судової системи не лише у частині відділення її від російських судів, а й щодо прийняття низки цілком сучасних кроків, зокрема [56; 78; 369]:

- судочинство планувалося здійснювати безкоштовно;
- забезпечення юридичної допомоги учасникам процесу.

Також, як і в Європі в цілому, у нашій країні набрав силу профспілковий рух. Українська соціал-демократична робітничка партія для встановлення в державі верховенства закону пропонувала запровадити на підприємствах виборні посади інспекторів, які стежили б за дотриманням законності в трудових процесах.

Серед того, що так і залишилося мрією партійців, виокремимо такі ідеологічні правові сентенції:

- скасування паспортного режиму;
- покладання функцій регулярного війська на народну міліцію, а саме військо пропонувалося розпустити.

Аналіз наведеного викликав сумніви щодо опрацьованості проблеми практичної реалізації близькості взаємин між Україною та Росією: було приділено явно недостатньо уваги визначенню умов цієї взаємодії та можливостей охорони меж недоторканності державного суверенітету нашої країни.

Наступний етап розвитку українських політичних партій припадає на *період Першої світової війни*. Найпомітнішою в той час була діяльність Товариства українських поступовців, члени і засновники якого були вихідцями з РУП. Замість надій на спільне процвітання у межах Російської федерації, висувалися ідеї щодо розриву російсько-українських відносин та, навіть, обрання австро-німецького протекторату.

Сучасні українські дослідники вказують на виникнення в цей час трьох протилежних партійних таборів [317; 369]:

- прихильники націоналістичної ідеології та прагнення здобути автономію в складі федеративної держави (В. Винниченко, С. Петлюра). Окрім

згаданої вище Української революційної партії, вони були членами Української партії соціалістів-федералістів та Української народної партії;

- апологети соціалістичного напрямку розвитку (М. Грушевський), найбільш помітною серед яких стала Українська партія соціалістів-революціонерів, що складалася переважно з селян та представників української інтелігенції;
- прибічники повної самостійності для нашої держави та відмови від приєднання до Росії – члени Української партії самостійників-соціалістів та вихідці з інших партій, які встигли на той час розчаруватися у своїх попередніх політичних поглядах.

На нашу думку, завдяки правовим ідеям саме Революційної української партії ми маємо незалежність нашої країни сьогодні. Місце цієї партії в історії України вельми значуще, особливо зважаючи на те, що правові ідеї РУП сприяли становленню та розвитку першої спроби створення незалежної України – Української Народної Республіки. Період функціонування останньої залишив слід як у національній свідомості українців, так і в ідеалах національного відродження.

Враховуючи, що вивчення політичних та історичних особливостей хронологічного перебігу подій розквіту та занепаду УНР знаходяться поза межами нашого дослідження, зосередимося на постатях мислителів, чії праці найбільш повно характеризують той проміжок часу. Тобто розглянемо вітчизняну ідеологічно-правову думку означеної доби у вигляді аналізу творчих та наукових здобутків представників тієї епохи в цілому та виокремлених партій зокрема.

Серед найвизначніших мислителів того часу, які приділяли увагу проблемі правової ідеології, спершу відзначимо Михайла Грушевського. Згідно з офіційними джерелами, теоретично він дотримувався більшовицького шляху розвитку України. Разом з тим, фактично та за змістом свого вчення він може

бути віднесений, на наш погляд, до політичної платформи Української революційної партії.

Вивчення праць М. Грушевського призводить до думки, що поширені ним ідеї про незалежність України як нації та держави заклали підвалини для самостійності нашої сучасної країни. Джерела вказують, що під час своєї діяльності в Українській думській громаді (українська фракція у російській Державній Думі) та в редакції заснованого тоді журналу «Український Вісник», і потім, як Голова Центральної Ради Української Народної Республіки, М. Грушевський розробляв політико-правову концепцію так званого «українського питання» [77; 80; 326].

Основною правовою ідеєю виступало те, що юридично Україна входила до складу Російської імперії на правах автономії, між тим, цю обставину прямо чи опосередковано ігнорували покоління російських та українських державних діячів. Більше того, її використовували скоріше як предмет для політико-правового спекулювання, ніж як реальну перспективу розвитку для окремої незалежної країни.

Для вирішення цього питання М. Грушевський пропонував перетворення політико-правової системи Росії як монопольної монархії на державу з децентралізованою владою. Тобто український вчений задовго до заснування цих політичних одиниць у їх звичному на сьогодні вигляді передбачив становлення сучасних незалежної України та Російської Федерації.

Наукова спадщина нашого видатного співвітчизника майже неосяжна, тому виділимо з неї те, що найбільш повно розкриває особливості правової ідеології в програмах українських політичних партій за досліджуваний період. На нашу думку, немає більш компетентної у цьому питанні особи, ніж М. Грушевський – не лише через займання ним головної державної посади УНР, але й через його наукові пошуки як передового мислителя свого часу.

Дослідивши відповідні джерела, ми дійшли висновку, що згадані раніше пропозиції щодо федеративного державного устрою доцільно розглядати через призму двох варіантів втілення процесів державотворення:

- за умов спільного утворення декількома етнічними спільнотами однієї держави та делегування їй договірної частини власних суверенних прав;
- через процес розподілення унітарною державою суверенітету між окремими своїми складовими частинами (створення державної федерації).

На нашу думку, доцільною є точка зору М. Грушевського на права федералізованих державних суб'єктів: об'єднання автономій має спиратися на легітимну можливість зберігати свою державність та виходити зі складу федерації, у якій кожна з них перебуває.

Ми вважаємо, що порушені науковцем питання є актуальними й на сьогодні. Інколи стає навіть дивно, наскільки сучасними виглядають правові ідеї, які розроблялися в нашій країні сто років тому. Серед тих програмних положень, що *вдалося реалізувати* за ці роки українським політичним партіям, відзначимо такі:

- упродовж існування СРСР Україна, як складова частина радянської держави, фактично була тим, що М. Грушевський називав «федеративним суб'єктом». Як він і пропонував, законодавча влада концентрувалася навколо партійної ідеології (ЦК КПРС), тобто «сейму» [79, с. 112], а виконавча – належала Раді Міністрів. На сьогодні зроблені вже подальші кроки й, отримавши повну незалежність, Україна має власну законодавчу та виконавчу владу;
- українці мають у своєму розпорядженні демократичну виборчу систему, яка передбачає участь у виборах всіх соціальних груп без будь-яких винятків;
- підвалини правової ідеології УНР (виборні громадські утворення, самоврядування міст та областей, центральний парламент тощо) відображені на сьогодні в органах самоуправління;
- у ст. 10 Конституції України закріплений статус національних мов та гарантування їх вільного розвитку.

Серед того, що *вдалося реалізувати лише теоретично*, слід підкреслити, що автономія України у складі СРСР була доволі сумнівною. Наприклад, у своїй концепції М. Грушевський розглядає нашу країну як таку, що володіє «самозаконністю», тобто сама встановлює свої закони й керується ними.

За часів СРСР, на нашу думку, право на політичні свободи (слова, зборів, громадських організацій, совісті тощо) для радянських республік також було скоріше теоретичним. Ми погоджуємося з поглядами вітчизняних дослідників політико-правового становища української держави у ХХ ст. С. Полуденка та С. Шкірчака [247; 359] про те, що лише на сьогодні ми маємо підстави вважати Україну вільною у вирішенні політичних, економічних, культурних та інших питань.

На момент досліджуваної доби та за часів СРСР можливості самостійно розпоряджатися своїми ресурсами, у тому числі людськими, також були обмежені й визначалися патронатом спочатку Російської імперії, потім Радянського Союзу. Лише реалії юридичної незалежності після 1991 р. дозволили, на наш погляд, об'єктивувати Україну як окрему державу.

І, нарешті, автономній Україні у складі колишніх імперій (царської Росії, Польщі, СРСР) належало мати свою армію, але українські солдати направлялися для проходження служби у будь-які куточки цих імперій. Крім того, ми погоджуємося з думкою М. Грушевського, що для автономної республіки більш природно, коли проходження військової служби відбувається у безпосередній близькості від місця проживання військовозобов'язаних осіб [77; 78].

У контексті досліджуваної проблеми необхідним є аналіз наукової спадщини й іншого видатного політичного діяча, чиє ім'я асоціюється з правовою ідеологією України початку ХХ ст.; це один із керівників Української Центральної Ради – Володимир Винниченко [44; 45]. Він також відстоював необхідність власних законів і самостійного порядкування на своїх землях для України.

З точки зору правової ідеології, В. Винниченко цікавий переходом від прокомуністичних ідей (партії більшовицького напрямку), з якими він очолив Генеральний секретаріат УНР, до лобювання ідей українського націоналізму. Останнє простежуємо після того, як політик-мислитель зневірився, що радянська влада керуватиметься проголошеними нею принципами на практиці, а не лише теоретично.

Проаналізувавши філософські та правові наукові джерела, ми дійшли висновку, що означений проміжок часу характеризується саме піднесенням українського націоналізму, тобто прагнення до українізації слугувало основною ознакою тієї епохи для нашої країни. Дещо схоже до подій після скасування УНР у 1919 р. відбулося, на наш погляд, лише після набуття Україною в 1991 р. статусу незалежної держави.

У контексті нашого дослідження політико-правова спадщина В. Винниченка важлива спробами перетворення теоретичних постулатів у політиці (свобода слова, друку, зборів, недоторканність особи тощо) на практичні реалії. Можливо, саме через розчарування у можливостях таких соціальних та економічних перетворень й відбулося відторгнення мислителем комуністичної філософії.

Мріючи про суверенітет України, В. Винниченко зазначав, що відродження національної державності в нашій країні потребує особливих зусиль через історичну незрілість української нації та відсутність дієвих намагань здобути незалежну державність. Вкажемо на ті його програмні позиції, які так і не вдалося реалізувати [45; 171]:

- незважаючи на те, що Українська Народна Республіка у 1918 р. була проголошена незалежною державою, у цьому статусі вона проіснувала недовго;
- суверенне право УНР мало належати народові через Всенародні Збори;
- передача землі у володіння трудовому народу;
- заміна армії народною міліцією;
- встановлення повної дієздатності громадян лише з 20 років.

Інші правові ідеї цілком відповідають сучасному баченню цієї сфери та, на наш погляд, можуть вважатися реалізованими. Наприклад, гарантована законом недоторканність житла, відміна покарань, які принижують людську гідність, можливість вільного вибору місця проживання, рівні права національних меншин тощо.

Зауважимо, що гострі суперечки у площині правової ідеології між українськими політичними партіями тієї доби точилися навколо національного відродження не лише у межах української нації, але й щодо рівності всіх національних меншин, представлених у нашій країні на початку ХХ ст. У законодавстві УНР було закріплено перелік національних меншин, а саме російської, єврейської та польської націй як таких, що мають право на національно-персональну автономію. Це викликало напруження з боку вихідців із Білорусі, Чехії, Молдавії, Німеччини, Болгарії та інших численних етнічних груп, які проживали на той час в Україні, але в цей перелік не потрапили.

Відповідно маємо констатувати, що сучасне бачення питання національних меншин більш виважене: чинна Конституція України передбачає вільний розвиток будь-яких національних меншин на території нашої країни та не вводить обмежень у цій сфері.

Наступний етап дослідження правової ідеології в програмах українських політичних партій початку ХХ ст. припадає на скасування УНР та перетворення України на Українську Радянську Соціалістичну Республіку (1919 р.). Згідно з проведеним бібліографічним аналізом, з цього історичного моменту починається відлік боротьби українського націоналізму з асиміляцією українського етносу до загального для всіх жителів СРСР поняття – радянський народ.

Як відомо, процес асиміляції відбувається за допомогою ідентифікації з культурою, релігією, національними чи політичними ідеалами асиміляційного середовища. Таким середовищем у макромасштабі виступив СРСР. Як згадані, так і інші українські вчені радянської епохи висловлювали сумніви у можливостях розвитку вітчизняної національної культури за умов соціально-

культурного процесу ідентифікації себе не як українців, а як знеособлених радянських громадян.

Ми погоджуємося з думкою науковців про те, що занурення у російську культуру не сприяло зростанню автентичності у національній свідомості нашого народу. Тут можна спиратися ще на античні тези, що політико-культурна та правова асиміляція на рівні країн призводить до того, що громадяни перестають ідентифікувати себе як частину своєї національної, етнічної, культурної чи релігійної спільноти [206; 248].

Відповідно можна говорити про ще один етап розвитку правової ідеології в програмах українських політичних партій початку ХХ ст.: *етап співіснування націоналістичних ідей з радянською політичною системою та радянською ідеологією*. Дослідження останньої знаходиться поза межами нашої роботи, тому звернемося лише до суто українського аспекту питання. Ми вважаємо обґрунтованою позицію цілого ряду вітчизняних науковців, які вказують на те, що радянська влада не втілювала в життя проголошені політичні та правові принципи [128; 202; 228].

Партійні представники українського націоналізму прагнули протидіяти наступу радянської ідеології як за часів УНР, так і впродовж існування Української Радянської Соціалістичної Республіки. Так, Українська партія соціалістів-революціонерів продовжувала правову ідеологію російської партії соціалістів-революціонерів. Вважаємо таке продовження доволі сумнівною практикою через те, що наша держава багато в чому відрізняється від російського сусіда: у нас своя територія, інша ментальність, віковичне прагнення народу до незалежності.

Але поступово партія більшовиків набирала все більше прихильників в Україні. Ідеологічними гаслами були декілька програмних положень тієї доби, зокрема [104; 128; 202]:

- уявлення про те, що селянство та робочий клас мають об'єднуватися по всьому світу як «армія міжнародного революційного соціалізму»;

- згуртованість навколо II Соціалістичного Інтернаціоналу. На нашу думку, належність до цього міжнародного об'єднання соціалістичних робітничих партій, створеного в 1889 р., була тотальним віянням часу, й складно говорити про нагальну потребу у цьому саме українських партійців;
- правові ідеали державного устрою полягали у створенні соціалістичної країни та боротьбі з «буржуазним минулим»: усунення від влади посадовців старої політичної системи, скасування монополії на природні ресурси та засоби виробництва на підприємствах, знищення класового розділення суспільства та панування релігійного світогляду;
- через соціальний переворот досягти культурної емансипації в рівному на всіх соціальних ланках суспільстві.

На нашу думку, особливістю цих багатопланових правових ідеалів було те, що українські партійці того часу навіть не уявляли можливості існування більшовицької України як незалежної держави: її політична доля міцно пов'язувалася з Росією, без протекторату якої політичне майбутнє для нашої країни та комуністичні цінності не уявлялися досяжними [48; 56].

Крім того, слід зауважити, що як сучасники тих подій, так і дослідники-послідовники погоджуються з тим, що визнання російського головування в оновленому українському суспільстві могло мати місце лише після реформування самої російської держави у напрямі створення федерації. Федеративні перетворення Росії українські партійці разом із російськими колегами – ідеологічними однодумцями – уявляли як правовий фундамент на таких ідеологічних засадах:

- рівноправ'я демократичних республік, які мали входити в російський протекторат;
- міжнародне забезпечення прав національних меншин на основі створення для них національно-персональних автономій у їх етнографічних межах.

Дещо іронічним, на наш погляд, є те, що після Жовтневої соціалістичної революції 1917 р. українські прихильники більшовицької правової ідеології та диктатури пролетаріату намагалися докладати зусиль для відсторонення від

омріяного раніше протекторату та сприяти розвитку України як окремої незалежної держави.

Під час своєї роботи у складі уряду УНР Українська партія соціалістів-революціонерів лобювала відповідні законопроекти. Проте, як свідчать першоджерела, питання боротьби за незалежність нашої держави від Росії не мало відчутної підтримки з боку широких верств населення через низку нагальних конфліктів більш відчутного для простих людей гатунку:

- австро-німецька окупація;
- утиски з боку більшовиків через прагнення підкорення собі всіх українських політичних партій;
- міжпартійні суперечності та відсутність єдності між керівниками партій.

Зазначимо, що партійці-більшовики докладали при цьому великих зусиль для освіти широких верств населення, хоча це цивілізаційне благо було малодоступним для найбільш бідніших робітників та селян. З ідеологічної точки зору, положення про необхідність підвищення рівня освіченості та культури громадян виступає одним із основних чинників можливості сприйняття населенням правової ідеології демократичного правового зразка. Дійсно, лише за допомогою підвищення самостійності свідомості громадян можливо формувати їх правосвідомість. Вважаємо, що подальше розповсюдження в СРСР освітянських заходів (широка доступність регулярного відвідування загальноосвітніх, технічних та ремісничих шкіл, дошкільних закладів, можливості позашкільної освіти) стали значущим досягненням радянського державного устрою.

Вже після приходу до влади в 1917 р. у Росії більшовиків утворилася Українська партія самостійників-соціалістів, до складу якої увійшли розчаровані у невиправданих надіях партійці з інших об'єднань, а Українська народна партія приєдналася до неї у повному складі [104; 369]. Партійці намагалися відсторонити Україну від асиміляції у складі Росії.

Політичні погляди більшовиків та їх дії на російській батьківщині переконали українських політиків у тому, що повної автономії для України у

складі федеративної Росії отримати не вдасться. Між тим, основні відмінності наших країн полягали у різних векторах прогресивного розвитку. Росіяни прагнули до побудови промислової держави, українці ж вважали нагальним забезпечення умов для піднесення середнього та дрібного хліборобського господарства.

Українські соціалісти-самостійники продовжували викладену раніше правову ідеологію вже неактуальної Української революційної партії лише з тією відмінністю, що прагнули позбутися патронату Росії. Тому ми не будемо ще раз перераховувати основні положення тих політичних програм. Зазначимо лише, що прихильники незалежної України прагнули до її гармонійного розвитку у всіх сферах, що суперечило великодержавним російським планам щодо спільної праці радянських республік на умовах, вигідних перш за все для Росії, а не України.

Серед особливостей правової ідеології політичної програми українських соціалістів-самостійників виокремимо те, що вони пропонували федеративний устрій у межах самої України, тобто надання широкої автономії регіонам, що входили до її складу (Слобожанщині, Чорномор'ю, Поліссю, Холмщині, Запоріжжю, Правобережній Україні).

Як і інші політичні партії, соціалісти-самостійники також орієнтувалися на утвердження в нашій державі парламентської форми правління. Це, як вказують дослідники, разом із іншими заходами (децентралізація влади, самоврядування регіонів тощо) мало сприяти встановленню демократії в Україні [228; 353]. Серед здобутків партії самостійників виокремимо започаткування у 1918 р. Української академії наук.

Таким чином, дослідивши особливості правової ідеології в програмах українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст., можемо стверджувати, що вона відображається як через аналіз діяльності найпомітніших політичних партій, так і через вивчення наукових здобутків їх представників. І партії і їх окремі члени базували свої погляди на такому:

- подолання класової нерівності, вирішення економічної кризи – наслідку кріпосницької системи, організація робітничого руху тощо;
- кінець XIX ст. створив базу для формування політичного самовизначення партій наступного тисячоліття, серед яких у нашій країні виділялися: 1) поборники автономії України у складі федеративної Росії, які акцентували увагу на необхідності реформування судової системи (безкоштовне судочинство та юридична допомога тощо); 2) більшовики, які прагнули радянського розвитку для нашої країни – новітнім виступали плани на безкоштовну освіту та широкі соціальні гарантії в Україні як республіці СРСР; 3) прихильники самостійного розвитку України як незалежної держави без будь-якого патронату.

Найвидатнішими вченими та політиками того часу, які залишили помітний слід у площині створення української правової ідеології, є: Михайло Грушевський, який ще сто років тому передбачив сучасний розвиток Російської Федерації та самостійної України; Володимир Винниченко, який із поборника більшовизму перетворився на запеклого українського націоналіста й пропонував практичні шляхи реформування державної системи, передбачив основні шляхи розвитку України як демократичної, правової держави.

4.4. Правова ідеологія після поразки українських визвольних змагань 1917-1921 рр. та період спроб відновлення української державності

Переважаюча частина дослідників трансформації державного ладу на теренах нашої країни розглядає процеси такого перетворення поєднаними з іншими республіками колишнього СРСР та Жовтневою революцією 1917 р., завдяки якій було утворено перший Радянський уряд – Раду Народних Комісарів (РНК) на чолі з В. І. Леніним. Ця революція розділила світ на два табори: капіталістичний та соціалістичний [371, с. 53].

Між тим, Україна відзначилася деякими особливостями, зумовленими специфікою того часу. Зокрема, про об'єднання з новим радянським урядом не

йшлося, а була створена окрема Українська Центральна Рада, яка розпочала боротьбу за надання Україні національно-територіальної автономії [94; 288]. Після довготривалого включення українських земель до складу Російської імперії, у 1917 р. була проголошена Українська Народна Республіка (УНР) яка у різних формах державності проіснувала до 1920 р. Упродовж цього часу вона виступала самостійним суб'єктом міжнародних відносин.

22 січня 1919 р. відбулася одна з найпомітніших не лише політичних, але й ідеологічних подій: на Софійській площі в Києві було започатковано *День соборності України* – свято, що відзначає проголошення Акту возз'єднання Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки. Йому передувало підписання (22 січня 1918 р.) Четвертого універсалу Центральної Ради, яким Українську Народну Республіку було проголошено суверенною і незалежною державою. Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР) було проголошено в листопаді 1918 р. [56; 353].

Між тим, політична партія більшовиків прагнула повернення України до складу оновленої Російської імперії, яка іменувалася наразі СРСР. Конфронтація на цьому ґрунті сприяла загостренню:

- громадянської війни та військової інтервенції держав Антанти;
- спротиву останнім представникам царизму («білому» руху);
- процесів, що призвели до початку радянсько-польської війни 1920 р.;
- політичних та соціальних відносин між Росією та Україною як на той період, так і на подальші стосунки та на історіографію в цілому (протистояння сучасної трактовки тих подій як «української національно-визвольної революції»).

Результатом всіх цих конфліктів був поділ України між Польщею та Радянським Союзом у 1921 р. [267; 287, с. 27]. Активний спротив прихильників української незалежності тривав ще близько року й завершився у 1922 р. Саме тоді починається новий ідеологічний етап – період спроб відновлення української державності.

Початок радянської епохи на теренах України характеризується заміщенням правової ідеології монархії на ідеологію марксизму-ленінізму. Це була офіційна правова ідеологія всіх соціалістичних країн-республік, що іменувалася «ідеологією робітничого класу». Вітчизняні науковці зауважують [97; 184], що такі ідеологічні засади не були статичними, а трансформувалися у відповідності до потреб панівної еліти та контексту місцевості, де вони насаджувалися, з урахуванням певних специфічних особливостей менталітету.

Звернемо увагу на парадоксальність: як вказують дослідники [216; 301], марксизм-ленінізм подавався як такий, що претендує на універсальність та є єдиним істинно-правдивими. Ці постулати нагадують релігійні вірування, що надавало радянській ідеології майже релігійного статусу. Парадоксальність тут полягає в тому, що саме релігію як таку намагалися знищити або принизити радянські політологи.

Іншими характерними ознаками того часу слід вважати:

- належність до пролетарських верств населення переважної частини цих «віруючих», тобто носіїв радянських ідеалів: системи філософських, економічних і соціально-політичних поглядів, концептуальних уявлень про комуністичне перетворення світу, класову боротьбу та покращення життя всього робочого класу планети;
- прагнення знищити класові відмінності або принаймні надати робочому класу привілеїв над всіма іншими.

Між тим, завзято розпочинаючи побудову нового радянського світу, ідеологи СРСР відкидали всі набутки ідеологічних засад минулого, не аналізуючи його та не спираючись на досвід колишніх поколінь, який був таврований як безумовно негативний.

Отже, правова ідеологія України після 1917-1921 рр. характеризувалася лише поодинокими спробами протистояння комунізму, який був активним моделюванням практично-дієвого впровадження у життя марксизму-ленінізму. Це протистояння ускладнювалося тим, що радянська правова ідеологія мала підтримку збройних сил та системи силового придушення «ворогів народу»,

якими проголошувалися всі політичні та громадські діячі, не згідні з диктатурою пролетаріату та Росії.

Така напружена та загрозна ситуація призвела до пригнічення ідеологічної думки в Україні в цілому та у правовому сенсі, зокрема офіційно наша країна мала дотримуватися правових стандартів СРСР та не мати власного шляху моделювання (ідеологізації) правового майбутнього.

Між тим, українські історики вказують [290; 360], що українські та російські ідеологи стояли на засадничо різних позиціях. У програмах українських соціалістичних партій (тих, хто намагався зберігати ідеологічну українську ментальність) важливе місце займали спроби відокремити національно-територіальну автономію нашої країни. Російські ж ідеологи займали протилежні позиції й проголошували соціалізм ідеологією сприйняття України як невіддільної частини Росії.

Відповідно «червоний терор»⁸ проявлявся не лише щодо класової боротьби та досягнення домінуючих на той час комуністичних ідеалів «соціальної справедливості» (рівного розподілу матеріального добробуту серед усіх громадян). Він простежувався й на ідеологічному рівні боротьби з правовими ідеологіями республік, які потрапили до складу СРСР загалом та України зокрема.

На нашу думку, правова ідеологія України в цей період мала декілька характерних ознак розвитку:

- тенденція до «мімікрії» з російсько-радянською ідеологією;
- «контрреволюційні» (за політикою СРСР – незаконні) ідеї, тобто сепаратистські надії на хоча б ідеологічну незалежність;
- приховані спроби відновлення української державності.

Поступово було сформовано більш різнобічну та обережну методологічну програму. В її основі лежало переосмислення загального поняття правової

⁸ Червоний терор – комплекс каральних заходів, що проводилися більшовиками в ході Громадянської війни на території СРСР (1917-1923 рр.) проти соціальних груп, проголошених класовими ворогами, а також проти осіб, що обвинувачувалися у контрреволюційній діяльності. Був частиною репресивної державної політики більшовицького уряду, застосовувався на практиці як шляхом реалізації законодавчих актів, так і поза межами будь-якого законодавства. Слугував засобом залякування осіб із антирадянськими настроями [97, с. 8].

ідеології української державності (відмова від будь-якого, навіть термінологічного відсторонення від Росії). Українсько-радянські ідеологічні засади отримали теоретичний базис на умовах політичної та правової єдності.

Тобто маємо констатувати поразку українських визвольних змагань 1917-1921 рр. й перемогу радянської ідеології над українською національною ідеологією.

Разом з тим спроби відновлення української державності тривали. З цим науковці пов'язують діяльність Організації українських націоналістів (ОУН). Вона очолювала український політичний рух, що ставив за мету відновлення незалежної України [196; 309]. Офіційно ОУН розпочала своє існування на конгресі представників націоналістичних організацій, який відбувався у Відні з 27 січня до 3 лютого 1929 р. У результаті об'єднання Української військової організації та націоналістичних студентських товариств і була створена підпільна *Організація українських націоналістів*. Її членами були переважно студенти та молодь, станом на 1939 р. вона досягала 20 тис. осіб [115, с. 312].

Таке організаційне утворення надало перший після поразки українських визвольних змагань 1917-1921 рр. варіант викладу світоглядно-ідеологічних основ ОУН. Ці основи мали два напрямки:

- радикальний – сповідував збройну боротьбу за незалежність;
- помірний – дотримувався мирної просвітницької позиції.

Нова українська правова ідеологія, яку представляли ці недержавні провісники, вказувала, що найвищим типом людської організації є нація як внутрішньо органічна, цілісна спільнота. Український націоналізм визначався як духовий та політичний рух, що виник як необхідна передумова національної державності. Абсолютизація органічності нації та українського націоналізму, їх природності стала одним із базових і незмінних постулатів, яких ОУН дотримувалась упродовж усієї своєї історії.

Правова ідеологія ОУН у соціальних та політичних аспектах складалася з ідей надкласової солідарності та примату інтересів нації над інтересами особистості, принципів соціальної справедливості некомуністичного гатунку

(ідея гідної винагороди за працю). Політичний елітаризм поєднувався з соціальним егалітаризмом [94; 115].

Правова ідеологія проголошувала також бажаність досягнення незалежної соборної національної держави на всій українській етнічній території. Досягати цього планувалося через національну революцію та встановлення диктатури, яка б витіснила окупаційну радянську владу та ввела уряд, який представляв би всі регіони та соціальні групи України. Вітчизняні дослідники вказують [106; 135], що ці ідеї сформували політичний світогляд всіх незгідних з радянським режимом українців.

ОУН відкидала партійний та класовий розподіл та представляла себе як панівну силу українського суспільного життя на українських територіях і за кордоном. Визначивши себе як рух, а не як партію, ОУН засуджувала легальні українські партії (наприклад, партії Східної Галичини) як колабораціоністські.

Звинувачуючи соціалістичний та ліберальний політичні табори у поразці українських визвольних змагань 1917-1921 рр., ОУН наголошувала на важливості формування сильної політичної еліти, національної солідарності та опори на антирадянські сили. Тут, на нашу думку, бере початок таврування оунівців як фашистів через їх підтримку нацистських настроїв того часу (наприклад, політичного режиму Б. Муссоліні).

Критики ОУН вказують, що правова ідеологія цієї спроби відновлення української державності спиралася на насильство як політичне знаряддя проти зовнішніх та внутрішніх ворогів [246, с. 112]. Так, основна частина діяльності організації була спрямована проти польського територіально-політичного загарбництва. Під егідою цієї войовничої спрямованості ОУН здійснила в Східній Галичині та на Волині [135; 196]:

- сотні акцій саботажу, включаючи підпали маєтків польських землевласників, бойкотів державних шкіл та польської тютюнової й горілчаної монополії;
- десятки експропріаційних нападів на урядові установи з метою отримання капіталів для своєї діяльності;

– близько шістдесяти політичних вбивств.

На нашу думку, така терористична правова ідеологія ОУН мала серйозний недолік – неспроможність захисту мирного населення, на якому за цих партійних активістів «відігравалися» польські каральні загони (так звана «пацифікація» 1930 р.). У 1934 р. польська поліція заарештувала деяких провідних діячів ОУН й тримала їх в ув'язненні до початку Другої світової війни.

Українські націоналісти сприйняли конфлікт між Німеччиною та СРСР як наступну після Жовтневої революції можливість для відновлення української державності. Дослідники вказують на спроби домогтися союзу з націонал-соціалістичною Німеччиною [290; 301]. Цей союз був практично єдино можливим, оскільки інших союзників у боротьбі проти більшовиків не було. За підтримки Німеччини ОУН сформувала мілітаристські батальйони «Нахтігаль» і «Роланд», які повинні були скласти ядро майбутньої української армії. Пізніше з українських націоналістів була сформована дивізія СС «Галичина».

Цим відзначається *друга за ХХ ст.* спроба відновлення української державності: слідом за німецьким вторгненням на територію СРСР ОУН проголосила 30 червня 1941 р. у м. Львові Акт створення Української держави та сформувала Українське Державне Правління. Як наголошують вчені, це був акт, заснований на сподіваннях схвалення з боку Третього Рейху такого сепаратизму від СРСР [246; 301]. Між тим, проголошення незалежної Української держави викликало невдоволення німецьких лідерів, що призвело до арешту керівників ОУН.

Правові ідеологи цих українських визвольних змагань провіщували свої постулати через газету «Українське слово» та заново сформовану у 1941 р. Українську Національну Раду [216; 309]. Зокрема вони пророкували новий ідеал – систему вільних народів у власних самостійних державах як єдиний лад, що прискорить справедливу розв'язку національного та соціального питання в цілому світі. Проголошено було також боротьбу за такі демократичні цінності, як свобода слова, друку та думки, рівність у правах всіх громадян, враховуючи

національні меншини і т. ін. Серед виразних соціал-демократичних рис були такі:

- забезпечення народно-демократичного способу визнання політичного устрою в українській державі шляхом загального народного представництва;
- забезпечення свободи думки, світогляду й віри;
- забезпечення справжньої законності в українській державі та рівності всіх громадян перед законом;
- забезпечення громадянських прав усім національним меншинам в Україні та ін.

Представники німецького уряду незабаром заарештували та знищили цих партійців або відправили до концентраційних таборів.

Інші спроби відновлення української державності належать першим партизанським загонам українських націоналістів, які не були пов'язані з ОУН. Їх організатором виступив близький до колишнього петлюрівського уряду УНР отаман Т. Бульба-Боровець. Основу таких загонів було закладено у 1940 р., а перші збройні формації утворилися з початком німецько-радянської війни у червні 1941 р.

Ця партизанська нерегулярна військова частина отримала назву «Поліська січ» й ставила на меті звільнення українських земель від Червоної армії. На нашу думку, Поліська січ була певною реінкарнацією історичної Запорозької Січі. Вона мала форму підпільної збройної формації з центром у Північній Україні на Поліссі у селі Немовичі Сарненського р-ну на Рівненщині [135; 196]. Досвід борців з ОУН спонукав бульбівців не сподіватися на підтримку Німеччини й воювати як проти неї на теренах України, так і проти радянських збройних сил. Історики відзначають успіхи у цій визвольній боротьбі у 1942 р., коли в рядах повстанців було від 3-х до 10-ти тисяч вояків й вони контролювали частину Полісся, у районі штабу Січі – міста Олевська, проголосивши Олевську Республіку. Наприкінці 1941 р. німці намагалися

знищити цю організацію, але її активісти та бойові частини передислокувалися у ліси Полісся й Волині та повели ще більш активну партизанську діяльність.

Тим часом ОУН також створила бойові підрозділи на Волині та спробувала сформувати велику регулярну українську армію. До неї були приєднані збройні формування Т. Бульби-Боровця і всі гілки українських націоналістів. Так 14 жовтня 1942 р. була створена *Українська повстанська армія* (УПА) [196; 360].

УПА користувалася широкою підтримкою західноукраїнського населення й за своїм складом була переважно селянською. За різними джерелами, до її складу входило від 30 до 100 тисяч бійців, вона мала свою структуру, військові звання, відмітні знаки, нагороди. Ця армія діяла на Волині, Поліссі та Східній Галичині. Об'єднані зусилля ОУН та УПА поширювали правову ідеологію українського націоналізму на східні та південні області. Її ідеологи розгорнули мережу оунівського підпілля в Києві, Сумах, Житомирі, Полтаві та інших містах.

Ідеологічний вплив, на який спиралися українські націоналісти тих часів, багато у чому базувався на «культу сили» – світоглядній позиції, розробленій ідеологом Д. Донцовим⁹, зокрема його теорії фундаментування національного на волі та войовничості, а також доповнення її адаптованою під українські реалії, сумісно з іншими патріотами України, ідеологією «інтегрального націоналізму» [184, с. 97].

Д. Донцов критикував попередніх ідеологів української державності (І. Франка, М. Драгоманова, П. Куліша та ін.) за ідеологічну концепцію зближення з народом та сподівання на його потенціал. Тобто він протиставляв українську націю свідомих громадян українському народу.

На нашу думку, ці ідеї нагадували загальну пропагандистську ідеологічну реальність тих часів: розподіл людей на вищі та нижчі верстви. Так, Д. Донцов

⁹ Дмитро Іванович Донцов (30 серпня 1883, м. Мелітополь – 30 березня 1973, Канада) – український літературний критик, публіцист, політичний діяч, філософ, ідеолог українського націоналізму, орієнтованого на європейську расову гігієну. У 1930 -х його ідеї та погляди мали велику популярність серед української інтелігенції та лягли в основу політичної платформи ОУН. Перший засновник руху пропаганди за повну незалежність України (1921 р.) [94, с. 4].

проголошував доцільність створення європейської української нації шляхом чистки українського народу, у ході якої мають бути знищені ідеї дружби між націями [328, с. 33-70]. Як вказують дослідники, це мало на меті [184; 301]:

- звільнити нашу країну від політичної опіки «неукраїнців» – Росії, Польщі та ін.;
- орієнтувати Україну на загальноєвропейські (західноєвропейські) цінності популярної в ту епоху теорії расової гігієни;
- боротьбу з засиллям чужих політичних ідей та ідеалів (супротив антинаціоналістичним настроям).

На думку Д. Донцова, існує два постійно ворожих одне одному світів: «латино-німецький» і «московсько-азіатський» [94, с. 102]. Кордон цих «світів» проходить по східній частині етнічних кордонів нашої країни. Враховуючи такий вибір, Д. Донцов обґрунтовував доцільність орієнтації української зовнішньої політики на Європу як на більш розвинений світ.

Останню концепцію він ґрунтував на західноєвропейських концепціях сім'ї (гендерного рівноправ'я), громади (громадянського суспільства), приватної власності, підтримки особистої ініціативи, загального максималізму (потреб, праці, капіталу, віддачі, амбіцій, могутності, вдосконаленні у зовнішній природі) тощо.

Свою відому теорію «культу сили» Д. Донцов базував на нібито наявній необхідності пристати до табору сильних народів, які винищують слабкіші. Цю необхідність він обґрунтовував теорією Ч. Дарвіна, яка пояснює прогрес перемогою сильного над слабким у безперервній боротьбі за існування. Ідеолог проголошував, що українці мають знищити на своїх теренах росіян, поляків та інших чужинців, перш ніж ті знищать самих українців [94, с. 157]. Радикальним у цьому вченні, на наш погляд, виглядає теза про те, що жага величі своєї країни нібито є рівнозначною жадобі занепаду сусідніх держав.

Друга складова частина правової ідеології українських націоналістів цього періоду полягала, як було вказано вище, в *інтегральному націоналізмі*, який відкидав принципи гуманного лібералізму як застарілі й закликав до

швидких рішучих дій заради національних інтересів. Принципи доктрини інтегрального націоналізму такі [184, с. 134]:

- пріоритет своєї країни над особистими інтересами та інтересами інших країн;
- перевага «латинської раси» над іншими народами (нацизм).

Вчені вказують, що інтегральний націоналізм з'являється в країнах, де наявна мілітаризована боротьба за незалежність: коли вважається, що після досягнення самостійності для забезпечення порядку, безпеки та життєздатності нової держави необхідне жорстке об'єднання навколо певної ідеї [94; 97].

На нашу думку, успіх подібної визвольної боротьби призводить до виникнення почуття національної переваги, яке, зі свого боку, має продовження у різних формах шовінізму та націоналізму. Такі інтегральні держави поступово стають тоталітарними та починають домінувати в усіх сферах суспільного життя.

Автор найбільш відомої праці про ОУН Джон Армстронг, спираючись на узагальнення одного з піонерів наукових досліджень націоналізму Карлтона Дж. Гейза, визначає такі світоглядні параметри українського інтегрального націоналізму [184; 196]:

- 1) віра в те, що нація є найвищою цінністю, якій мають бути підпорядковані всі інші;
- 2) апеляція до містичної ідеї єдності всіх особистостей, що складають націю, зазвичай основаної на тому припущенні, що в одне органічне ціле їх об'єднують біологічні характеристики або незворотні наслідки спільного історичного розвитку;
- 3) підпорядкування раціональної, аналітичної думки «інтуїтивно правильним» емоціям, ірраціональність;
- 4) наявність харизматичного лідера чи еліти націоналістів-ентузіастів, які стають уособленням «волі нації» та її вождями;
- 5) культ дії, війни та насильства, які вважаються вираженням вищої біологічної життєздатності нації.

Окрім зазначеного, слід зважати, що основною рисою українського національного визвольного руху часів Другої світової війни була боротьба одразу з двома чужорідними проявами інтегрального націоналізму на своїх теренах. Український визвольний рух мав відстоювати свої інтереси на двох фронтах – проти німецьких окупантів та радянської армії. У здоланні цих ворогуючих сил та відкиданні їх із території країни вітчизняні націоналісти бачили шлях до відновлення української державності.

У цей період ОУН-УПА спромоглися налагодити функціонування українського управління у вказаних вище областях. Були проголошені та впроваджені відмінні від радянських закони про місцеве самоврядування, розпорядження в земельній справі тощо [94; 360]. Аналізуючи джерела, доходимо висновків, що ці закони ґрунтувалися на практичній реалізації обіцянок радянського гатунку: наділення безземельних і малоземельних селян землею, створенні дирекції лісів, грошової системи та ін.

Правова ідеологія УПА та населення, яке її підтримувало, у 1943 р. піддалася певному розколу через конфлікт різних гілок ОУН. У серпні 1943 р. її лідери засудили фашистську націонал-соціалістичну програму та пов'язані з нею політичні концепції, яких притримувалися певні частини УПА. Так само було поставлено завдання остаточно відмовитися від спроб знайти компроміс з російським більшовизмом.

Провідною ідеологічною концепцією було запропоновано створення системи вільних народів у власних самостійних державах як єдиного ладу, який надасть довгоочікувану перемогу національного і соціального руху в Україні. Ця офіційна ідеологічна правова програма ОУН відрізнялася від попередніх документальним наголошенням ігнорованих раніше аспектів [267]:

- необхідності участі робітників в управлінні державою, права вибору професії та місця роботи, вільних торгових союзів;
- свободи слова та думки;
- заміні одноосібного управління колективним.

У 1944 р. були сформовані всеукраїнські представницькі органи – Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) та Всеукраїнська Національна Рада у Львові. Тут бере початок *ще одна спроба відновлення української державності* й фундамент для подальших масштабних переслідувань українських націоналістів з боку СРСР. Враховуючи, що Друга світова війна завершувалася перемогою радянської армії, основна увага УПА була зосереджена на боротьбі проти відновлення радянської влади на західноукраїнських землях. Відповідно ідеологами СРСР це розцінювалося як допомога ворогові – фашистській Німеччині.

У 1946-1950 рр. збройні формування УПА вели партизанську боротьбу проти радянської влади на західноукраїнських землях, здійснювали рейди на територію Польщі, Чехословаччини, Австрії, Румунії з метою виведення своїх основних сил з-під удару радянських каральних органів та з метою здійснення широкої пропаганди в цих країнах. Між тим, у першій половині 1950-х рр. систематичні атаки з боку армії СРСР поступово знищили бойові загони УПА [8, с. 7].

На нашу думку, придушенню українського національного визвольного руху сприяло оголошення перемоги Радянського Союзу над нацистською Німеччиною. Правова дійсність тих часів шляхом свідомого моделювання та надання їй бажаних ознак та якостей формувала в уявленнях широких мас населення образ СРСР як бажаного та переможного світового лідера. Відповідно посягання на нього з боку українських націоналістів втрачали народну підтримку.

Отже, радянська правова ідеологія наприкінці війни отримала більш розширені можливості: вона вже виступала не лише як інструмент диктатури пролетаріату, але й набула ознак світоглядної переможної культури суспільства. Принаймні так її було подано у пропагандистській політико-роз'яснювальній роботі [8; 97].

Тобто правова ідеологія та властиві для неї правові цілі мали роль стимулу та рушійної сили:

- з одного боку – для українських націоналістів та їх спроб за її допомогою відновити Українську державу та громадянське суспільство;
- з іншого боку – вона сприяла втіленню соціалістичних радянських ідеалів, що спиралися на спільну перемогу над німецькими загарбниками, як на свій здобуток.

Результатом такого ідеологічного дуалізму стало розгалуження юридико-психологічного сприйняття дійсності.

Таким чином, правова ідеологія після поразки українських визвольних змагань 1917-1921 рр. та період спроб відновлення української державності характеризуються:

- протидією трансформації монархічного світосприйняття на комуністичне, яке радянські ідеологи проповідували з майже релігійним фанатизмом. Замість цього українські націоналісти намагалися акцентувати увагу на встановленні незалежності України;

- протистоянням між українськими націоналістами та радянськими ідеологами, які прагнули знищити автономію України, асимілювавши її ідеологію з ідеологією Росії;

- створенням Організації українських націоналістів (ОУН) у 1929 р., які очолили ідеологічну ініціативу в Україні й базували її на засадах боротьби (переважно збройної) за незалежність нашої країни;

- конфлікт між Німеччиною та СРСР був використаний українськими націоналістами як можливість відновлення незалежності для нашої країни, для чого ОУН співпрацювала з німецькою армією, яка наступала на СРСР;

- створенням українськими патріотами у 1941 р. партизанської нерегулярної військової частини Поліська Січ, яка контролювала частину території нашої країни, а потім разом зі всіма іншими боездатними вітчизняними націоналістами увійшла у створену в 1942 р. Українську повстанську армію (УПА);

- спробою запровадити в Україні: а) теорію «культу сили»: розподіл людей на латино-німецький (свій) та московсько-азіатський (чужий) типи, де

перші мають звільнити свою територію від других; б) інтегральний націоналізм, який базувався на профашистській націонал-соціалістичній програмі;

– боротьбою одразу з двома ідеологічними ворогами: СРСР та фашистською Німеччиною. Перемога Радянського Союзу сприяла пригніченню українських націоналістичних рухів через відсутність підтримки з боку народу.

Висновки до р. 4

Характеризуючи історичні особливості розвитку правової ідеології в Україні, ми можемо стверджувати наступне:

1) в історичному контексті засади правової ідеології представлені в творчій спадщині цілого ряду відомих мислителів минулого. Так, Н. Макіавеллі пропагував та впроваджував механізми психологічного маніпулювання суспільною свідомістю як складову державного володарювання. Б. Спіноза обґрунтовував доцільність впливу на людські недоліки для профілактики асоціальної поведінки, а Ж.-Ж. Руссо – проповідував ідеї безпосереднього управління держави народом. Серед основних здобутків І. Канта у контексті правової ідеології слід назвати постулат щодо категоричного імперативу поведінки у правовідносинах із усвідомленням відповідальності перед всесвітом. Інший німецький вчений Г. Гегель запропонував та обґрунтував концептуальні засади суб'єктивного, об'єктивного та абсолютного права [59]. Основною проблемою філософсько-правової думки XVI-XIX ст. було намагання поєднати уявлення про громадянське суспільство та майнову нерівність;

2) новітній час та сучасна епоха засвідчують стабільність пріоритетів теорії лібералізму, періодичні кризи якого призводять до домінування ідей соціальної демократії (чергування прагнень до максимальної індивідуальної свободи та соціальної захищеності). При цьому найбільші катастрофи в історії людства пов'язані з домінуванням націонал-соціалізму, а підвищення рівня суспільного добробуту – з неоконсерватизмом (зокрема, з проведенням

державної дотаційної політики) та плюралізмом (гласність, багатопартійність тощо). Порівняно новою правовою ідеологією слід вважати інституційний напрямок державного ладу, представлений поєднанням ідей соціал-лібералізму та суспільства «загального благоденства»;

3) правова ідеологія більшості українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст. базувалися, переважно, на теорії марксизму, але мали відмінності в баченні майбутнього України, як складової частини Федеративної Росії, республіки Радянського Союзу чи набути повної/часткової автономії. Найбільш видатними постатями серед представників правової ідеології того часу стали М. Грушевський та В. Винниченко.

РОЗДІЛ 5. РОЛЬ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ В РОЗБУДОВІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Аналіз причинно-наслідкової обумовленості етапів розвитку українського суспільства і держави, а також окремих державно-правових інститутів дав можливість визначити ідеологічно-правову складову найбільш важливих процесів державотворення та ступінь відображення у самій ідеології правовідносин, які пропонують реалії життя нещодавнього та поточного періодів становлення України, сучасна правотворча, правореалізаційна, правозастосовча та правоохоронна практика.

Може сформуватися думка, що сучасна правова ідеологія конкурує за важливістю з самим феноменом існування держави у такий мінливий та динамічний історичний етап, як сьогодні. При цьому, розвиток української держави та суспільства підпорядковується певним загальним закономірностям, тому так важливо дослідити правові явища, з яких формуються, розвиваються і трансформуються в майбутні форми сучасні правотворчі та ідеологічні процеси.

Вагомим засобом впливу на правову ідеологію є звичаєве право. Підставою для такого висновку став аналіз інших (неправових) соціальних регуляторів – звичаїв та традицій. Разом з тим, стрімкі трансформації суспільства диктують необхідність відмови від старих та формування нових норм поведінки.

Враховуючи вищесказане, сучасна правова ідеологія, яка раніше формувалась під впливом старих соціальних регуляторів, тепер повинна орієнтуватись на нові цінності. При цьому, вагомим фактором, що може справляти вплив на розвиток сучасної правової ідеології, можуть стати норми інститутів громадянського суспільства – норми політичних партій, громадських організацій, норми інших соціальних утворень тощо. За рахунок цього формуватиметься змістовна частина правової ідеології.

5.1. Ідеологічні чинники впливу на розвиток сучасної української держави

Незважаючи на те, що з часів отримання незалежності нашою державою народилося та подорослішало вже ціле покоління нових громадян, Україна, як самостійна держава, перебуває ще на початку свого розвитку. Становлення її на політичному полі як окремої одиниці триває. Політичні, економічні та інші традиційні сектори взаємозв'язку владних структур та громадського загалу все ще запозичують важелі впливу, типові для радянських часів. Цю думку ми поділяємо з сучасними дослідниками ідеологічної площини [245; 333].

Розвиток сучасної української держави можна порівняти з соціалізацією та набуттям комунікативних навичок «дорослого» рівня молодого особою, людиною, яка починає життя та опановує низку нових та відповідальних сфер, спираючись на батьківські настанови. У зв'язку з цим першим ідеологічним чинником впливу на розвиток сучасної української держави ми вважаємо *радянську («батьківську») спадщину*.

Це має відображення ось у чому. Дослідники права часів СРСР [270; 313] посилялися на забезпечення та реалізацію тих чи інших правових принципів у тогочасному державотворчому процесі в контексті функціонування механізму конституційного регулювання основних суспільних відносин. Між тим, крім демонстративних механізмів конституційного регулювання, радянський період характеризувався негласним тоталітаризмом, пригніченням особистої свободи (наприклад, перешкоди міжнародних мандрювань), обмеження інформації (державна монополія на ЗМІ) та культурного обміну (наприклад, заборони для широкого загалу західної музики як «ворожої пропаганди» або «зради батьківщини»).

Ситуація з правовою ідеологією була ще гіршою: право та правове регулювання підпорядковувалося цінностям класової ідеології, коли право і закон були перетворені на каральний інструмент примусового насадження ідей

та ідеалів, що домінували як «політика партії», тобто обов'язкові для всіх настанови.

Правовою радянською ідеологією був марксизм-ленінізм – офіційна партійна та державна політико-ідеологічна доктрина, що розумілася як цілісне філософське, економічне та політичне вчення. Ідеологічною ознакою тих часів виступало ставлення до ідеології як до науки, що охоплювала всі аспекти цього сектору: правові, політичні, економічні тощо [313; 324].

Ключовим поняттям тут було ставлення до політичного перевороту 1917 р. як до соціалістичної революції та піднесення престижу робітничого класу як авангарду соціально-культурної, інтелектуальної та моральної площин [389]. Ми погоджуємося з дослідниками [15; 17], які називають ті суспільні перетворення тоталітарними, а ідеологію, що це супроводжувала, – квазірелігією або культом. Це підтверджується й тим, що населенню нав'язувалися такі ідеологеми:

- необхідність сприймати марксизм-ленінізм як цілісну наукову систему знань, що забезпечує поточний державний лад без права вибору іншого;
- влада повинна була належати тільки комуністичній партії, яка впроваджує єдину модель державних політичних інститутів законодавчої, виконавчої та судової влади як тотальну диктатуру пролетаріату (вертикальна система влади).

Такі ж принципи мали місце в економічній (планова економіка замість вільного ринку) та суспільній (культура, добробут, духовне життя) системах – розвиток суто за планом, накресленим єдиною політичною партією (КПРС). Основним недоліком тут, на нашу думку, була відсутність конкурування ідей (ідеологій), що фактично унеможливлювало право вибору власної долі у радянських громадян. Відголоски цієї ідеологічної спадщини сьогодні полягають у відчутті безправності громадян та відсутності звички (вміння, бажання, психолого-юридичної готовності) відстоювати свої права.

Між тим, радянське минуле – це не єдиний чинник, що впливає на поточний стан ідеології нашої країни. Наведемо аналіз тих факторів, що є

найбільш значущими. Отже, наступний ідеологічний чинник пов'язаний із *утвердженням у правовій свідомості громадян України нових правових правил*, які здатні гарантувати юридичні стандарти сучасних суспільних відносин. Це процес демократизації системи державної влади та всього масиву політико-правових відносин, властивих сучасним демократичним країнам та Україні зокрема.

Складові елементи цього чинника, на наш погляд, полягають у такому:

- волевиявлення більшості в поєднанні з правами особистості і меншин: поважаючи волю більшості, держава має захищати основні права окремих людей і груп, що складають меншість;
- захист таких основних прав людини, як свобода слова та віросповідання, право на створення організацій і повномасштабної участі в політичному, економічному та культурному житті суспільства. Ця та попередня складові були формально належними й радянському державному ладу. Між тим, їх дієвість та фактичне застосування викликають сумніви;
- регулярні вільні вибори, яким притаманне суперництво за завоювання підтримки народу (замість можливості голосування лише за одну партію);
- однаковий захист у рамках закону прав всіх громадян;
- прояв терпимості, налагодження співпраці та досягнення компромісу.

Цей ідеологічний чинник скеровує до розвитку демократії, практичного забезпечення і функціонування нових законодавчих інститутів (непідвладного правосуддя [387], вільних ринкових відносин, парламентаризму тощо). Це сприяє появі нового типу громадянина та згодом громадянського суспільства. Зазначимо, що останнє полягає у певній моделі суспільного життя, *наш варіант* якої бачимо у такому:

1) наявність політичної демократії – форми правління шляхом масового залучення людей у політичне життя суспільства. Соціальна цінність цього проявляється у втіленні в життя мрії людства про встановлення в суспільстві справжньої свободи і рівності, гуманізму і справедливості, про піднесення

людської гідності. Адже саме людина у всіх своїх соціальних та особистих якостях, громадських ролях (як працівник, громадянин, член сім'ї або тієї чи іншої соціальної групи), яка володіє своєю неповторною індивідуальністю, має бути головною дійовою особою всіх суспільних перетворень;

2) реалізація найважливіших для людини цінностей: можливості для громадянина, у гармонії з іншими людьми, максимально виразити і проявити себе в суспільстві, розвинути індивідуальну неповторність своїх задатків і талантів, збагатити свої сутнісні, інтелектуальні сили і здібності. Особистість тим духовно, морально багатша, чим ширші і різноманітніші її соціальні можливості.

На нашу думку, громадянське суспільство, до якого ідеологічно бажано прямувати Україні – це своєрідний політико-психологічний фундамент, на якому формується громадянин, вільна людина, яка володіє соціальними можливостями для всебічного саморозвитку, без прагнень принижувати інших або саму себе (відсутність психологічних умов для деструктивного самоствердження).

На сьогодні вплив цього чинника відображається через ідеологічний відрив суспільства від попереднього політичного устрою: сучасні громадяни суттєво відрізняються своєю громадською позицією та самоприйняттям від минулих поколінь: комуністичні ідеали змінено на підтримку вільного вибору сприйняття світу, колективізм – на пріоритет індивідуального розвитку тощо.

Наступний ідеологічний чинник впливу на розвиток сучасної української держави, на наш погляд, полягає у стимулюючому русі до інтеграції у європейську спільноту. Це має прояв у поступовому *становленні розвиненого почуття громадянськості*, невіддільного від уміння і готовності громадянина вносити свою частку у розвиток країни, відповідати за свої вчинки перед самим собою і суспільством.

У минулому, незважаючи на офіційно-демократичні настанови, фактичне відображення демократії мало місце лише в представництві інтересів класів, великих соціальних груп [177; 280]. Зміни сьогодення полягають у зміщенні

акценту на особистісний аспект демократії: прагнення до практичних механізмів фундаментування невід'ємних прав і свобод людини, створення максимального простору для реалізації вільної, творчої енергії особистості.

Зазначимо, що вже звичні для сприйняття лозунги про вільність та свободу особистісних проявів людини мають цілком відчутне психофізичне відображення. Людина гостро відчуває їх відсутність, коли втрачає їх, хоча може й не усвідомлювати їх наявності. Саме тому позбавлення волі є каральним заходом за соціально неприпустимі вчинки.

Через демократію, участь у справах держави виховується громадянськість, формуються політична свідомість і політична культура мас, збагачується духовне життя людини і суспільства. Демократія і самоврядування служать соціально-політичною основою розвитку громадянського суспільства, його самоврядних структур та інститутів, становлення правової держави. Вони забезпечують безперервний прямий і зворотний зв'язок населення і державних органів та органів місцевого самоврядування.

Відображення цього ідеологічного чинника на сьогодні, на наш погляд, має прояв в активності народу України в регулярних державних виборах держпосадовців. Як свідчать соціологічні дослідження, кількість тих, хто голосує, зростає [4; 15], що вказує на громадянську відповідальність більшості українців.

Наступний ідеологічний чинник впливу на розвиток сучасної української держави полягає в унікальній можливості побудови якісно більш досконалого суспільства, ніж було досі. Незважаючи на молодість незалежної України, вона, як ми тільки що згадували, вже зазнала багато парламентських та інших виборів посадовців на владні посади всіх рівнів.

У зв'язку з цим вважаємо *демократичний підхід у здійсненні кадрової політики* важливим ідеологічним чинником. Хоча, можливо, коректніше буде висловитися – *прагнення до демократичної кадрової політики*. Маємо на увазі не лише призначення урядових посадовців, а більш оптимальне вирішення кадрового питання у всіх сферах суспільної взаємодії. Класичний спосіб

директивного призначення особи на посаду (на відміну від виборності) є оперативним та організаційно простим. Недоліком тут є можливості для зловживань, такі як протекція, особиста відданість протектору, а не інтересам підвладної структури тощо.

На противагу цьому виборний керівник відчуває емоційний підйом у зв'язку з тим, що йому надано довіру, та соціальну і моральну відповідальність перед тими, хто його обрав. Зростає вимогливість до себе та інших. Владні повноваження, отримані виборним шляхом, позитивно впливають на адекватність вимог до підлеглих працівників щодо якісного виконання ними своїх обов'язків. Таким чином, ідея і практика виборності керівників містить потужний потенціал для зміни небажаних психологічних установок і стереотипів (бюрократизм, «нічیه» виробництво тощо).

Відображення цього ідеологічного чинника у сьогоденні має прояв у зміні ставлення до кадрових зловживань: на відміну від минулих часів сучасники поступово від приреченої покірності переходять до відкритого несприйняття, про що свідчать акції непокори, мітинги протесту та ін.

Наступний ідеологічний чинник впливу на розвиток сучасної української держави полягає в *прагненні дотримуватися європейських демократичних принципів*, які є неодмінними складовими частинами функціонування цивілізованої гуманістичної сучасної держави та громадянського суспільства. Вважаємо, що саме повнота дотримання цих принципів виступає відображенням суспільно-законодавчого фундаменту та характеризує стан впорядкованих за допомогою права соціальних відносин та поточний правопорядок й усталені правові засади.

Першим елементом цього ідеологічного чинника виступає принцип *верховенства права*: взаємозв'язок держави, її органів і посадових осіб з правом, основними правами та свободами людини і громадянина. Принцип проявляється у верховенстві закону – одному з найважливіших засад правової системи, що визначає пріоритет, панівне положення закону в системі правових актів держави та забезпечується системою матеріальних і юридичних засобів.

Найбільш повним практичним вираженням верховенства закону є його вища юридична сила, яка забезпечується тим, що:

- прийняття закону – це прерогатива вищого представницького органу державної влади;
- ніякий інший орган не має права призупинити або скасувати закон;
- правові акти повинні відповідати закону;
- в разі колізій між законом і іншими правовими актами, пріоритет належить закону.

Принцип верховенства закону стверджує належність влади народу та здійснення її безпосередньо народом або представницькими органами народу. Закон виконує роль фундаментальної (базової) конструкції правової системи.

Другий принцип – *пріоритет прав і свобод людини і громадянина*. Це складає ту основу, на якій розвивається не лише теорія правової держави, але й безпосередня практика її реалізації [4]. Права людини становлять собою незаперечну цінність рівно настільки, наскільки вони не суперечать правам та інтересам держави, а отже, остання може, виходячи з загальнодержавних інтересів, змінювати законодавство так, що громадяни частково обмежуватимуться у своїх правах. Реалізація принципу реальності і забезпеченості прав людини можлива, на нашу думку, тільки тоді, коли на рівні правосвідомості кожного громадянина чітко фіксується загальна «модель паритетності».

Це передбачає, що право, у тому числі й права людини, розуміються не як породження держави, а як певна об'єктивна межа, яка, з одного боку, обмежує (права людини як інструмент обмеження державної влади) [54; 156], а з іншого – зумовлює та спрямовує державну діяльність. На рівні правосвідомості, на нашу думку, повинно існувати чітке уявлення про те, що в умовах правової держави центр тяжіння правового розвитку асоціюється з правами і свободами людини.

Забезпечення цього принципу правової держави пов'язане з правовою ідеологією принаймні на двох рівнях:

- для того, щоб цей принцип став реальністю, правова ідеологія повинна запропонувати чітке його наукове обґрунтування цього принципу та забезпечити адекватне розуміння на рівні як громадянського суспільства, так і органів державної влади. Як вказують дослідники [320; 361], якими б чіткими і досконалими не були конституція і державні закони, права людини визначатимуть державну політику тільки тоді, коли цей принцип усвідомлюватиметься кожним громадянином. Лише тоді органи державної влади реально керуватимуться ним у своїй діяльності, а будь-який громадянин буде готовий захищатися реальною дієвістю своїх прав у випадку їх порушення чи загрози цим правам з боку держави;
- правова ідеологія повинна сприяти узгодженню в правосвідомості громадян цього принципу з іншими правовими принципами і цінностями, які притаманні правовій, демократичній державі.

Третя складова ідеологічного чинника, пов'язаного з дотриманням європейських демократичних принципів – це безпосередньо *принципи демократії*: народного суверенітету, поділу державної влади, політичної свободи, рівноправності громадян, виборності органів державної влади та підтримання ними постійного зв'язку з народом, плюралізму, визнання народу джерелом влади; виборність та змінюваність вищих органів державної влади, їх підзвітність виборцям; розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу й судову; конституційне визнання, закріплення та реальне гарантування основних особистих, економічних, політичних та інших прав і свобод людини та громадянина; захищеність особи від свавілля та беззаконня, можливість реально захищати свої права, свободи та законні інтереси від будь-яких посягань, у тому числі з боку державних органів та посадових осіб; забезпечення існування ряду політичних, у тому числі й опозиційних партій; невтручання держави в приватне життя громадян; гласність у діяльності держави і т. ін.

Наведені керівні ідеї та положення, які визначають основні способи та методи врядування, вказують на засоби та інструменти реалізації державної

влади, задають загальні параметри взаємодії держави і громадянина. Тому подальший розвиток демократії неможливий без цілеспрямованої інтеграції принципів демократії в структуру принципів сучасної правової ідеології. Це може бути описано як процес своєрідної інтеріоризації об'єктивного змісту демократії як способу організації владних відносин у суспільстві.

На думку вітчизняних вчених [215; 273], ці принципи характеризують демократію як гуманістичну систему функціонування та розвитку суспільства загалом, спосіб ведення суспільних справ і критерій оцінки процесів, що відбуваються у ньому, ідеал суспільно-політичного устрою, який будується на певній системі цінностей і принципів, що включають в себе принципи народного суверенітету, політичної рівності, свободи, поваги до прав людини і меншин тощо.

Кожен із перерахованих принципів має підкріплюватися відповідними правовими нормами, правовими гарантіями та інститутами. Між тим, на нашу думку, основним чинником їх практичної дієвості є закріплення цього в правовій свідомості громадян. Інструментом такого закріплення в сучасних умовах й виступає правова ідеологія. Її роль полягає в збалансуванні поточних законодавчих інститутів та можливостей їх перетворень (вдосконалення, прогресу) та їх суб'єктивного сприйняття в суспільстві.

На наш погляд, крім свого суто юридичного закріплення, всі принципи демократичної організації повинні бути адекватно та науково обґрунтовано представлені на рівні правової свідомості. Механізмом та інструментом, який здатний розв'язати таке складне завдання, є правова ідеологія: у цьому й полягає її роль в забезпеченні розвитку сучасної Української держави та громадянського суспільства.

Зазначимо, що суто інституціональне розуміння демократії може спричинити відмову чи навіть нехтування цілим рядом інших чинників, які потенційно відіграють надзвичайно важливу роль у процесі утвердження України як демократичної і правової держави. Ці процеси мають місце в ідеологічній площині сьогодення, що свідчить про прогрес цього сектору.

Наступний ідеологічний чинник впливу на розвиток сучасної української держави пов'язаний із необхідністю *формування світогляду українського народу* та перетворення населення на громадянське патріотичне суспільство. Наявність такої необхідності видається нам суттєвою, оскільки для молодій держави це бажаний шлях розвитку.

На світоглядному пріоритеті формується те чи інше світобачення, тобто уявлення про світ у лексиці, цілі розвитку, концепція управління. Таке світорозуміння може бути викладено в релігійних книгах (Біблія, Тора, Коран) та бути на несвідомих рівнях психіки, знаходячи відображення лише в народному епосі, традиціях і в суспільній моралі. Сприяючи розвитку такої консолідації народу, держава позитивно впливатиме на узагальнення ідеологічної інформації, що зберігається в колективному несвідомому нашого народу, і виводитиме її на рівень правосвідомості.

Соціологічні дослідження [215] показують, що у значній частині населення сучасної України відбулася деформація патріотичних якостей на користь суцільного захоплення західною або іншою іноземною культурою. Загальноновизнані цінності вітчизни витісняються схематизованими стереотипами чужих зразків життя в примітивно-полегшеному його сприйнятті. Між тим, патріотизм є невід'ємною частиною громадянського суспільства будь-якої цивілізованої держави.

Початок формування патріотизму як ознаки світогляду українського народу полягає в патріотичному вихованні. У нових історичних умовах воно набуває поступального системного характеру. Основним механізмом формування патріотизму у підростаючого покоління є освітня та виховна системи.

У філософії сутність патріотизму тлумачиться як моральний і політичний принцип, соціальне почуття, змістом якого є любов до батьківщини, відданість їй, гордість за її минуле і сьогодення, прагнення захищати інтереси країни. Доцільно розглядати патріотизм як моральну якість людини, що включає в себе потребу віддано служити своїй вітчизні, виявляти до неї почуття любові і

вірності, усвідомлювати й переживати її велич та славу, свій духовний зв'язок із нею, прагнути берегти її честь і гідність, практичними справами зміцнювати її могутність та незалежність.

Рівень патріотизму є важливою ознакою ідеології країни. На нашу думку, патріотизм включає в себе повагу до інших народів і країн, до їх національних звичаїв і традицій та нерозривно пов'язаний із культурою міжнаціональних відносин. У цьому сенсі патріотизм і культура міжнаціональних відносин найтіснішим чином пов'язані між собою, виступають в органічній єдності і визначають моральну значущість особи. Патріотизм є могутнім джерелом прогресу кожної людини, колективу, країни, цивілізації.

Відображення цього ідеологічного чинника в сучасній Україні відбувається через національні політичні рухи.

Наступний ідеологічний чинник впливу на розвиток сучасної української держави, на нашу думку, пов'язаний із необхідністю ідентифікувати українське суспільство як представника держави з *гуманістичним ставленням до особистості*.

Закріплюючи права людини і громадянина в законодавчих актах, держава бере на себе обов'язок захищати особистість, її життя, свободу, гідність, майно від будь-яких посягань, гарантувати здійснення нею своїх прав. Забезпечення дієвості всього цього не лише в теорії, а й на практиці, має гарантуватися доступними для широкого загалу можливостями звернень до суду з позовом до держави, її органів, посадових осіб.

Поряд із судом (у тому числі конституційним) права людини мають охоронятися й іншими органи держави: прокуратурою, уповноваженими представниками з прав людини і т. ін. Також гуманістичне ставлення до особи передбачає практичну можливість для неї звернутися в міжнародні органи, зокрема Європейський суд з прав людини у Страсбурзі, а також до Комітету ООН з прав людини тощо.

З іншого боку, громадянину доцільно, на наш погляд, усвідомлювати необхідність оподаткування та сумлінно виконувати свої обов'язки у цьому

сенсі: сплачувати податки та мати державні гарантії, що ці кошти йдуть на соціальні послуги: розвиток освіти, лікування, забезпечення громадського порядку, пенсійне забезпечення, турботу про умови праці та відпочинку громадян, поліпшення якості їх життя.

Доступність та якість цих соціальних послуг і визначає, на нашу думку, характер взаємовідносин держави і особистості, що є найважливішим показником стану суспільства в цілому, цілей і перспектив його розвитку. Дослідники вказують [53; 245], що суспільство – це система відносин між людьми, продукт їх взаємодії у процесі спільної життєдіяльності. Отже, суспільство та особистість – взаємозумовлює феномени, що існують лише в нерозривній єдності.

Гуманістичне ставлення держави до особистості полягає в забезпеченні їй такого становища, яке гідно балансувало б з її власною активністю і здібностями. Фактичне становище людини, масштаби її свободи виражаються перш за все в матеріальних і духовних можливостях і обов'язках, кількість, якість і межі яких становлять змістовну характеристику ставлення до неї держави. Це можна назвати «станом особистості в державі».

Соціальні можливості та обов'язки виникають у людини лише як результат складної взаємодії особистості і суспільства. У державно-організованому суспільстві в системі чинників, що визначають становище людини, саме державі належить винятково важлива роль. Значення держави зумовлено її відносною незалежністю і значною самостійністю щодо людини і суспільства, тими важелями впливу на суспільні відносини, якими вона володіє.

Наведений ідеологічний чинник відображений на сьогодні через розвиток державних інституцій, що опікуються станом людини в нашій країні (безкоштовні юридичні консультації, можливості захисту в міжнародній спільноті тощо).

Наступний ідеологічний чинник впливу на розвиток сучасної української держави, на нашу думку, пов'язаний із необхідністю *перетворення населення в єдиний народ*. Під цим ми розуміємо громадянське суспільство, яке для більш

патріотичного іменування назвали «єдиним народом». Громадянське суспільство відіграє вирішальну роль у соціально-економічному розвитку держави та здійснює контроль за діяльністю держави. Створення громадянського суспільства визнано світовою спільнотою як один із основних критеріїв демократичності [325].

Український народ як суб'єкт історії має своє природне право на землю, на власну державу, на свою самобутність, на свою стежку в Європу [150, с. 124]. Власне це право і визначає розуміння кожного громадянина свого місця у суспільстві.

З появою у громадян розуміння відповідальності державного, приватного та громадського секторів за вирішення тих чи інших проблем пов'язане й усвідомлення феномену громадянської активності як колективної форми контролю над вирішенням проблем, що є важливими для всіх.

Високий рівень самоорганізації та саморегуляції суспільства, на нашу думку, характеризується:

- постійним вдосконаленням влади та тенденцією її інтеграції з народом;
- здатністю з боку влади виконувати своє основне призначення: організація життя і створення справедливої правової та якісної правоохоронної системи, підтримання порядку в країні, прийняття управлінських рішень та контроль за їх виконанням;
- піднесенням держави в результаті проведення ліберально-демократичних реформ, що дозволяє їй виконувати свої основні функції: організуючу, регулюючу і контролюючу;
- вмінням і бажанням влади знайти розумний варіант взаємодії з народом і суспільством, залученням цих частин соціуму до самоврядування, відпрацюванням оптимальних партнерських взаємин при вирішенні спільних завдань, створенням ефективної системи зворотного зв'язку тощо;
- здатністю влади організувати дієву боротьбу з корупцією, кримінальним впливом на суспільно-політичні та економічні процеси в країні;

- перетворенням влади з ряду причин у доброзичливу, пронародну і прогромадську силу, що, використовуючи органи держави, піклується про народ і окремих його представників у суспільстві;
- вмінням влади реагувати на всю систему зовнішніх і внутрішніх загроз, відпрацювати варіанти цивілізованих міжнаціональних, міграційних та міжрелігійних відносин, наявністю у неї нормального алгоритму попередження та локалізації назриваючих конфліктів у різних сферах;
- здатністю влади в повному обсязі виконати завдання оборони країни у випадку загрози нападу зовнішнього агресора;
- протидією зовнішньому управлінню країною, відновленню її суверенітету і незалежності.

Отже, доповнюючи поняття громадянського суспільства (єдиного народу), пропонуємо точку зору, згідно з якою воно – це своєрідна захисно-імунна система соціуму, наслідок взаємодії двох найважливіших його частин – влади і суспільства на чолі з його авангардом, який здатний залучити на свій бік значні маси народу.

На наш погляд, громадянське суспільство є одним із найважливіших і потужних важелів у системі «стримувань» і «противаги» для профілактики зловживань з боку влади. Воно захищає громадян та їх об'єднання від незаконного втручання в їх діяльність державної влади і тим самим сприяє формуванню органів держави, всієї її політичної системи і т. ін. Воно виконує цю функцію через такі інструменти, як участь у виборчих кампаніях, організація референдумів, акцій протесту або підтримки, формування громадської думки, використання незалежних ЗМІ та комунікацій тощо.

Наведений ідеологічний чинник відображений у сьогоднішній психологічній розмежуванні народу нашої країни від братерських сусідніх (Росії, Білорусії). Нещодавно ідеологічно ми вважалися єдиною країною (СРСР), між тим, як показують соціологічні дослідження, на сьогодні ідеологічної спорідненості більше немає для більшості громадян [215].

Завершуючи розгляд ідеологічних чинників впливу на розвиток сучасної України, наведемо *загальні характеристики ідеолого-правового стану держави*, які визначають особливості цього сектору:

1) кількість ідеологій у країні: коли їх багато – це свідчить про розшарування суспільства, єдність ідеології правлячого класу – про тоталітаризм. Щодо нашої країни, то, як ми покажемо у наступних параграфах нашого дослідження, говорити про офіційну ідеологію не цілком коректно. Скоріше може йтися про сучасні тенденції розвитку правової ідеології в українському суспільстві і державі. Поки, як ідеологічні орієнтири, назвемо відродження національних традицій та кроки щодо релігійного об'єднання народу через українську її ланку (відокремлення від московського патріархату);

2) рівень розвитку державної системи духовного і морального виховання людини – можливості вибору напрямків, якість викладання (наявність/відсутність державних програм духовно-морального виховання, пропагування людських цінностей тощо);

3) тенденції розвитку системи і змісту освітніх програм держави (у ВНЗ та інших навчальних закладах): окрім можливостей опанування професійними навичками, наявність/відсутність наукової профілактики наркоманії, пияцтва, злочинності тощо;

4) зміст і вплив ЗМІ на формування суспільної свідомості: об'єктивність або антисоціальне спотворення дійсності, толерантність або неприязнь і непримиренність до представників інших націй, релігій, класів, соціальних груп тощо.

Деструктивний або ігноруючий підхід держави до цих складових, на наш погляд, породжує суспільні протиріччя та не сприяє позитивному впливу на систему суспільних відносин. Найчастіше це викликає негативну реакцію громадськості на систему державної влади, виражену у формі соціальних протестів та колективних дій, пов'язаних із об'єднанням різних верств населення в політичні партії та спілки, метою яких є повалення системи

існуючих правовідносин та обіцянки світлого політичного й суспільного майбутнього.

Таким чином, досліджуючи ідеологічні чинники впливу на розвиток сучасної української держави, ми виділили такі:

- вплив радянської спадщини: відчуття себе безправним громадянином, який не вміє користуватися державними засобами захисту своїх прав;
- нові суспільні відносини та відповідні їм нові правові правила: піднесення свобод особистості, дієва участь у суспільних перетвореннях тощо;
- розвиток почуття громадянськості: відповідальності перед собою як громадянином та перед країною як демократичною державою;
- необхідність сучасного (демократичного) підходу до кадрової політики: виборні посади, зацікавленість у колективному результаті;
- сучасні стандарти верховенства права, пріоритету прав і свобод людини і громадянина, принципи демократії тощо;
- формування нового світогляду незалежного українського народу, фундаментом якого виступає патріотизм;
- необхідність створення реалістичних можливостей для використання прав та свобод громадян;
- перетворення населення в єдиний народ – громадянське суспільство, яке має фактичні підстави розраховувати на державний захист від внутрішніх та зовнішніх загроз.

Наш варіант моделі суспільного життя базується на наявності політичної демократії, гуманної до особистості, та дієвому забезпеченні її самореалізації, а громадянське суспільство пропонуємо вважати системою захисту особистості.

5.2. Роль правової ідеології в розбудові соціальної правової держави в Україні

Для визначення ролі правової ідеології в розбудові соціальної, правової держави в Україні розглянемо спочатку, який тип держави є соціальним, який

правовим, як об'єднуються ці поняття та відображаються в нашій країні. Також приділимо більш детальну увагу особливостям феномену громадянського суспільства.

Як стверджують дослідники [47; 224], *соціальний тип* держави – це найбільш оптимальний тип організації суспільного устрою. До такого рівня розвитку змогли наблизитися на сьогодні лише передові країни світу (Франція, Швейцарія та ін.).

Цей тип державного устрою дозволяє забезпечити відносно рівномірний розподіл матеріальних і духовних благ, вирівняти за допомогою соціальних стандартів стартові можливості громадян, створити для них сприятливе соціально-культурне середовище проживання упродовж усього життя (профілактика дискримінації за будь-якою ознакою, у тому числі віковою).

Соціальна держава виступає гарантом забезпечення громадян на законодавчому рівні:

- стабільними доступними соціальними виплатами та справедливим соціальним розподілом;
- індивідуальною свободою;
- житлом;
- сприятливими умовами побуту;
- конкурентним рівнем доходів;
- належними умовами праці та охорони здоров'я;
- доступом до інформації;
- доступом до освіти, культури і соціальної допомоги.

Сукупність цих ознак складає, на нашу думку, характеристику якості життя в країні та психолого-матеріальний комфорт її громадян. Пріоритет цих цінностей підкреслює й передова правова світова спільнота, яка визначає індекс якості життя за такими критеріями [375]:

- здоров'я: очікувана тривалість життя (у роках);
- сімейне життя: рівень розлучень (на 1 тис. чол.);

- матеріальне благополуччя (ВВП на душу населення, паритет купівельної спроможності);
- рейтинги політичної стабільності та безпеки;
- клімат і географія;
- рівень безробіття;
- середній індекс політичної та громадянської свободи;
- гендерна рівність (як співвідношення середньої зарплати чоловіків та жінок).

Соціальна держава займається захистом кожної людини від соціальних негараздів (бідності, епідемій, невігластва, безправ'я тощо). Це є її внутрішньою політикою: утвердження соціального компромісу в суспільстві шляхом перерозподілу добробуту між його соціальними верствами, встановлення пропорційної системи оподаткування. Остання, на нашу думку, є однією з найважливіших умов успішного функціонування сучасної соціальної держави та складає основу високорозвиненої, ефективної, соціально орієнтованої економіки.

В економічній політиці соціальна держава поєднує і заходи державного регулювання, заохочення конкуренції, і розвиток особистої ініціативи громадян щодо забезпечення свого власного достатку.

Розмаїття політичних партій, яке є характерною рисою демократичних країн, у соціальному державному ладі має консенсус щодо основних цілей і завдань розвитку певного суспільства – злагоджена робота соціальних інститутів на громадський добробут всіх рівнів:

- гарантії для кожної людини на працю відповідно до її здібностей і кваліфікації;
- гідна оплата праці залежно від її якості та кількості;
- можливості самозабезпечення і підвищення свого добробуту;
- створення фактично рівних можливостей усім членам суспільства через систему виховання, освіти та соціальної підтримки;

- перехід від політичного і правового рівноправ'я громадян до їх соціального рівноправ'я;
- забезпечення силами державних і громадських інститутів прийняттого рівня життя для малозабезпечених осіб, які не мають можливості працювати і належним чином утримувати себе.

Соціальна держава сприяє формуванню в країні більшості населення, яке належить до «середнього класу»: частини суспільства, яка володіє матеріальними благами настільки, що не відчуває соціальних негараздів, але не має надлишку, який різко контрастував би з найменш забезпеченими соціальними групами. Тобто така держава сприяє добробуту всього народу. Зокрема вона спрямовує зусилля на реальне гарантування:

- обсягу освіти, за допомогою якої громадяни були б конкурентоспроможними фахівцями, гідними розраховувати та отримувати адекватний рівень соціальних благ, без будь-яких дискримінаційних обмежень;
- розподілу власності та управління матеріальними ресурсами суспільства для оптимального забезпечення всіх громадян;
- вільної конкуренції на всіх рівнях: здобуття посад, отримання державних грантів тощо;
- доступу до соціально безпечного кредитування для вчасного володіння необхідними матеріальними благами;
- підтримки приватної ініціативи щодо підприємництва, оптимізації виробництва;
- захисту населення від незаконної експлуатації (охорона економічних інтересів слабкої частини громади) та безробіття;
- екологічної безпеки та ін.

Отже, специфікою соціальної держави є наявність в її правовій системі соціального права, ядро якого становлять соціальні права людини у ролі провідного компонента цієї системи. Соціальне право включає в себе

соціально-економічні та культурні права людини, регулює відносини у соціальній сфері і становить собою єдину галузь законодавства – соціальне законодавство.

Виходячи з зазначеного, Україна принаймні у теперішній час не належить до соціального типу держави. Рівень добробуту наших громадян занадто контрастний між різними верствами населення, а соціальні гарантії невідпрацьовані. Тим не менш українці прагнуть до вищого рівня життя, що відкриває перспективи для досягнення рівня соціального типу держави. Роль правової ідеології полягає тут у переконанні широкого загалу, що соціальні досягнення цілком здійсненні й від праці над вдосконаленням власної правової культури всіх громадян залежить позитивна трансформація реалій правового життя.

На відміну від соціального типу, держава, яку дослідники характеризують як *правову*, спирається на право, ідеї гуманізму, справедливості, правової рівності і свободи, вищою соціальною цінністю в якій визнаються права людини [394]. Акцент тут припадає на розвиток правозастосування як форми соціального захисту, на відміну від попереднього типу – соціального, де основна увага приділяється досягненню відносно рівномірного добробуту громадян [88; 105].

Влада державних структур правової держави обмежується правом, яке виступає універсальним регулятором. Концепція правової держави є системою уявлень про можливі й бажані механізми державної влади щодо справедливого розмежування індивідуальних та групових інтересів, що базується на визнанні свободи особистості як принциповому постулаті переважної більшості суспільних ідеологій і теорій [7; 49]. Це включає:

- встановлення реальних гарантій прав і свобод особистості;
- поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову;
- верховенство права;
- взаємну відповідальність особи й держави;

– здійснення вищого конституційного контролю.

Теорія правової держави заснована на визнанні непорушності прав і свобод людини та принципі поділу влади. Для правової держави характерне обмеження державної влади, детермінованість її правом і законом.

Основою правової держави служить розвинене громадянське суспільство, у якому економічні відносини базуються на вільному ринку, який діє на суто правовому фундаменті. Інтереси та потреби громадян забезпечуються громадянськими інститутами: опіка сім'ї, культурних об'єднань, наукових асоціацій, профспілок тощо [110].

На нашу думку, правову державу можна визначити як форму громадянського суспільства саме через прагнення до відсутності державної монополії влади за рахунок наявності численних незалежних інститутів, організацій та спілок, що діють у рамках права та мають виконувати (окрім іншого) профілактичну щодо державних зловживань функцію.

Громадянське суспільство у такій державі – це вільне демократичне правове об'єднання громадян, завдання якого полягають у забезпеченні дієвих заходів реалізації гарантованих законодавством прав та свобод для кожного індивіда.

Економічні особливості громадянського суспільства підкреслюють автономність особи: кожний громадянин є власником, володіє засобами для гідного існування, вільний щодо вибору бізнесу або різновиду праці та самоорганізації задоволення своїх потреб тощо. Сполучним із державою чинником виступають визнання, забезпечення і захист природних та набутих прав людини і громадянина [392].

Правова держава передбачає обмеження влади правом й щодо ідеологічних аспектів: має відкидатися ідеологізація уявлень про державу як про механізм панування одних над іншими, будь-яку диктатуру (наприклад, одного класу над іншим, на кшталт «диктатури пролетаріату»).

Між тим, зазначимо, що право в правовій державі не тотожне безмежній свободі, всюдозволеності та свавіллю. Воно виступає лише межами соціальної

свободи, яка балансує на важелях правових норм: право і свобода іншої людини/людей – кордони власної свободи кожної особи, що передбачає розвиток та високий рівень соціальної відповідальності.

Тобто, правова держава – це така демократична держава, де забезпечуються панування права, рівність всіх перед законом і незалежним судом, де гарантуються права і свободи людини й в основу покладений принцип поділу (відокремлення) законодавчої, виконавчої та судової влади [390].

Відповідно у теперішній час Україну не можна віднести до правового типу держави через майже тотальне невміння наших громадян користуватися своїми правами, через незнання їх. Роль правової ідеології тут полягає у піднесенні правової культури в країні. На побутовому рівні це може відбуватися через розповсюдження телепрограм юридичного змісту (наприклад, «Час суду» та ін.), періодичне проведення референдумів, виборів тощо.

Аналіз обох систем державного ладу – соціальної та правової моделі – показав майже ідентичність засад та ідеалів цих феноменів. Між тим, як вже зазначалося, різницею є різні акценти приділення уваги у внутрішній політиці: соціальній або правовій сферам. Це потребує об'єднання у нашому дослідженні цих понять, причому ми погоджуємося з рядом дослідників, які вважають недоцільним відокремлювати ці моделі державної влади одна від одної [191; 244].

Науковці вказують [48], що перші характеристики держав як соціально-правових виникли всередині ХХ ст. у результаті конфліктної взаємодії правової держави з інститутами громадянського суспільства: перерозподіл повноважень між громадянським суспільством та державою, коли паралельно з процесом децентралізації відбувається поступове зниження регулюючого потенціалу держави.

На сьогодні, на нашу думку, соціально-правова держава і громадянське суспільство є показниками демократичного розвитку сучасного світу, що

характеризує рівень поваги до загальнолюдських цінностей (цінності, що не залежать від класових інтересів, симпатій, уподобань, однакові для представників усіх класів і верств суспільства: любові до себе, інших, країни, землі, світу тощо).

Відповідно *соціально-правова держава* – це об'єднання соціальної та правової моделі державного ладу, що становить собою складний комплекс соціально-правової опіки над всіма елементами суспільного життя: громадськими структурами, інститутами тощо. Це зумовлено специфікою соціально-економічних, політичних, духовно-моральних умов життєдіяльності такого суспільства на сучасному етапі розвитку.

Спираючись на двоєдиність поняття соціально-правової держави, підкреслимо, що громадянське суспільство у ній характеризується як сукупність добровільно сформованих громадських інституцій, які діють на самоврядних засадах у межах конституції та законів, за посередництвом яких індивіди реалізують свої основні невід'ємні права і свободи.

Такий взаємозв'язок представлений нами у Табл. 5.2.1. та 5.2.2.

Таблиця 5.2.1

Соціально-правовий напрямок розвитку держави

Правовий характер держави	Високий культурний стан суспільства
Сприяють створенню громадянського суспільства	

Таблиця 5.2.2

Відсутність соціально-правового напрямку розвитку держави

Домінування держави над особистістю	
Руйнує	
правовий характер держави	високий культурний стан суспільства

Роль правової ідеології тут полягає у відображенні процесу взаємодії соціально-правової держави і громадянського суспільства. Вона віддзеркалює

правові метаморфози у суспільних відносинах і взаємодію держави, суспільства та права.

Правові обмеження є не лише у держави, яка обмежена у своїх діях правами і свободами людини і громадянина, але й у громадянського суспільства, яке також функціонує та розвивається на правовій базі. Така взаємодія може бути представлена у вигляді двох моделей: «державоцентричної» та «людиноцентричної» [269].

1. Державоцентрична модель спирається на патерналізм, правова ідеологія пропагує цінності всебічної нормативної регламентації суспільного життя, підпорядкування громадянського суспільства державі, широкого державного контролю над всіма суспільними відносинами, формального застосування права як інструменту для керування суспільними відносинами.

2. Людиноцентрична модель ґрунтується на внутрішньому переконанні кожного громадянина у необхідності дотримання встановлених правових норм, цінності прав людини, її гідності і свободи, поваги до її потреб та ін.

На нашу думку, роль правової ідеології полягає тут у тому, що саме вона визначає, яка модель взаємодії держави і громадянського суспільства реалізується у кожному конкретному випадку (це, зі свого боку, визначає й властивості самого громадянського суспільства). Це визначає її особливу значущість як для держави, так і для громадянського суспільства.

Визначення місця нашої країни у цих системах неоднозначне, оскільки наявні ознаки обох моделей: державоцентрична – має прояв у функціонуванні монополістичного на владу державного апарату, складності для пересічних українців захищати свої інтереси в суді тощо; людиноцентрична – проявляється через збільшення «обертів» інститутів соціального захисту (Закон України «Про звернення громадян», більша публічність влади тощо).

Переважання тих чи інших тенденцій залежить від ідеологічного спрямування, яке в Україні, незважаючи на всі негаразди, спрямоване на побудову громадянського суспільства. Правова ідеологія створює сприятливі

психологічні умови для його розвитку і функціонування. Останнє, на нашу думку, передбачає такі особливості:

- соціальна правова ідеологія, яка спирається на те, що людина є не просто автономним і самодостатнім індивідом, а складає частину спільноти, котра також розвивається і має свої специфічні потреби, задоволення яких передбачає наявність державної влади;

- людина – це частина суспільства, яка не лише є носієм невід’ємних прав і свобод людини і громадянина, але й несе ряд обов’язків перед суспільством та перед іншими громадянами.

Правова ідеологія забезпечує нормальний розвиток громадянського суспільства в аспекті його взаємодії з державою, спирається на цінності потреб людини. Це дозволяє уникати протиставлення держави і громадянського суспільства і сприяє формуванню загального правового простору: держава є необхідною формою юридичного регулювання владної взаємодії в суспільстві [227; 252].

Роль правової ідеології полягає й у тому, що вона продукує правові принципи, які дозволяють адаптувати реальні державні якості до бажаних – це сприяє розвитку демократичної і правової держави, яка, зі свого боку, забезпечує функціонування громадянського суспільства. Окрім принципу верховенства права, правова ідеологія сприяє:

- утвердженню режиму законності і стимулює правомірну поведінку громадян, оскільки розвиток громадянського суспільства завжди передбачає підтримання високого рівня правопорядку;
- відстоюванню та захисту громадянами своїх інтересів;
- можливостям всіляко реалізовувати себе в найрізноманітніших сферах діяльності;
- активності (за бажанням) в політичній, економічній, культурній, соціальній чи будь-яких інших сферах.

Ця громадянська активність забезпечується знанням громадянами своїх прав та наявністю практичних навичок їх реалізації. Правова ідеологія виступає

тут рушійною силою демократизації державного і суспільного життя, адже саме на рівні правової ідеології закладаються і обґрунтовуються ті теорії і моделі, які дозволяють розбудувати сучасну систему взаємодії та взаємозв'язків між індивідом, суспільством і державою.

На нашу думку, взаємодія держави і громадянського суспільства передбачає не лише наявність ряду невід'ємних ознак і властивостей у самій державі, але й відповідну готовність громадянського суспільства взаємодіяти з державою на основі чинних правових норм та в межах чинного права. Така взаємодія підкреслює:

- становище громадянина у суспільстві як носія прав і свобод, володаря персоніфікованої приватної власності, отримувача надійних соціальних засобів забезпечення та захисту свого статусу автономної особистості і громадянина;
- здатність індивідів до самоорганізації, а також наявність у них соціально-правових громадських позицій, інтересів та потреб;
- правову культуру, яка містить у собі потужний моральний потенціал пріоритету загальнолюдських цінностей над усім;
- орієнтацію громадян на: визнання принципів поділу влади та пріоритету прав і свобод людини і громадянина, законності, плюралізму суспільних інтересів, культивування поваги до законів і суду.

Роль правової ідеології тут, на нашу думку, у тому, щоб насаджувати у суспільній свідомості цінності, орієнтири та складові правової культури громадян. У результаті чого правова ідеологія постає не лише як складна сукупність (система) різноманітних правових ідей, цінностей і принципів, але й як інструмент впливу на суспільну правову свідомість, здатний забезпечити сприйняття громадянами та подальшу реалізацію зазначених ідей та цінностей.

Відповідно завдяки правовій ідеології цінності та ідеї стають реальністю або хоча б напрямком до неї. Правова ідеологія впливає на ефективність взаємодії між державою і громадянським суспільством. Вона визначає психологічну сформованість суб'єктів такої взаємодії, якими є:

- громадянське суспільство як носій правових цінностей. Воно забезпечує проведення процесу узгодження різноманітних суспільних правил та цінностей;
- держава, яка формує правове поле для взаємодії з суспільством та з окремими громадянами як носіями невід’ємних та невідчужуваних прав і свобод людини і громадянина;
- науковці, які проводять дослідження в галузі правової ідеології. Вони надають наукове обґрунтування, визначають її характер, уточнюють її теоретико-правовий зміст.

Дієва взаємодія цих суб’єктів, на наш погляд, дозволить створити сприятливі умови для розвитку громадянського суспільства в цілому та його соціально-правових інститутів, що, зі свого боку, позитивно впливатиме на рівень загальної правової культури суспільства.

На запитання, чи представлена в Україні така взаємодія, можемо відповісти, що певні кроки в цьому напрямку здійснюються. На сьогодні наша країна лише крокує до соціально-правового державного ладу, хоча значна частка чинних правових норм вже відповідає класичним європейським зразкам романо-германської правової сім’ї [101]. У розбудові соціально-правової держави в Україні роль правової ідеології, окрім мети, до якої прагне країна, полягає в забезпеченні відповідних засобів цієї розбудови.

Враховуючи, що соціально-правова держава є певним антагоністом тоталітаризму, засобом її діалогу з народом може бути названа ліберальна система взаємодії. Ліберальні заходи спираються на непорушність прав і свобод людини перед обличчям держави, ґрунтуються на мінімізації втручання держави в життя громадян [100]. Це відповідає віковичному прагненню свободи громадянами будь-якої країни, а нашої – передусім.

Історично Україна часто опинялася у залежному стані, тому прагнення до незалежності, на нашу думку, було утверджене на рівні генетичної свідомості українців. Відповідно роль правової ідеології тут полягає у формуванні

готовності до державної незалежності, а лібералізм – у тому, щоб ці процеси відбулися мирним шляхом, без збройних конфліктів.

Така позитивна ліберальна практика має місце у політичному полі нашої країни щодо постійного діалогу держави з народом через вибори всіх рівнів. Це, як погоджуються дослідники [85; 158], методи побудови вільного і рівноправного суспільства. Саме ці методи стали переважати в західних демократіях, які домоглися значних успіхів у реалізації мети створення соціально-правових держав.

В Україні, як і в СНД в цілому, ліберальний метод розбудови держави виявився більш ефективним, ніж комуністичний, заснований на плановій економіці і централізованому управлінні. Про це свідчить крах попередньої економіко-політичної системи. Тим не менш радянські ідеї все ще тримаються у свідомості частини громадян, про що свідчить наявність відповідних політичних партій у нашій країні. У системі цінностей українського суспільства демократичні ідеали та норми, запропоновані новими політичними силами, ще досі не зайняли панівних позицій. Більше того, у процесі здійснення реформ і функціонування посткомуністичної політичної системи вони піддалися певній девальвації і втратили підтримку значної частини громадян.

Однією з причин, що призвели до розчарування суспільства в демократичних цінностях, стало недосконале будівництво цивілізованих ринкових відносин. Становище приватного підприємництва на сьогодні доволі складне [168], що негативно відображається на якості життя людей.

Основи ліберальної свідомості створює політика держави, й помилки розбудови соціально-правової держави (наприклад, криміналізація частини її структур) відображаються через формування негативного ставлення до демократичного процесу та результатів реформ, наслідком чого є падіння довіри до чинної влади (незадоволеність підсумками соціально-економічного розвитку країни).

Експерти погоджуються, що для пересічних громадян лібералізм асоціюється з доволі негативними явищами («безхребетність» влади), а не з

його цінностями. Перш за все це пов'язано з соціально-економічними перетвореннями в країні, несформованістю якісно нової державної системи. Тому у більшості людей склалося негативне ставлення до лібералізму як системи цінностей та поглядів на подальший розвиток суспільства [252].

Також як вже згадувалося, історично наш народ звик до життя в умовах тотальної державної регламентації, у яких права та свободи людини були дієво не захищені законом [48]. Між тим, демократія неможлива без ліберальної свідомості. Досконала і дієздатна ліберальна система вимагає певного рівня зрілості громадянського суспільства – вільної і незалежної від держави багатогранної системи суспільного життя.

На нашу думку, роль правової ідеології тут полягає у тому, щоб формувати образ пересічного українця як автономної особистості, свідомого індивіда, який був би здатний домовитися на розумних засадах з усіма іншими і з приводу власних інтересів, і щодо того, що найкращим чином відповідало б спільним інтересам.

Це протилежність громадянина радянського типу: особистості, що спиралася на обов'язковий соціалістичний колективізм, який тим не менш мав лише ілюзію солідарності.

Такий *ліберальний тип особистості* передбачає моральну відповідальність вільної людини за свій усвідомлений вибір. Особиста свобода виступає найважливішим елементом ліберальної свідомості. Причому для ліберального типу людини особиста свобода має абсолютний сенс, а для прорадянського – відносний, тому що останній готовий обмежити її, оскільки для нього важливі зобов'язання перед суспільством, з яким він ототожнює себе.

У зв'язку з цим розбудова соціально-правової держави в Україні, на наш погляд, має спиратися на:

- ліберальні засади ліквідування відносин панування й підпорядкування;
- створення таких умов, за яких не люди керують людьми, а всіма править закон;

- обмеження державного впливу до розчинення в суспільстві, яке само організовує свою діяльність (громадянське суспільство);
- перетворення будь-яких політичних проблем на правові.

Роль правової ідеології у цьому сенсі полягає, на наш погляд, у тому, щоб розповсюджувати престиж цих засад, долаючи правовий нігілізм та індиферентне ставлення до законів з боку українських громадян.

Як свідчить історична політична практика, без лібералізму немає цивілізованого суспільства [48]. Для того, щоб суспільство модернізувалося, необхідно, щоб кожна людина окремо, соціальна група, політична організація, суспільство в цілому поводитися відповідно з ліберальними нормами: поважали гідність іншої людини, дотримувались законів, проявляли терпимість до іншої думки тощо. Дослідники вказують [160], що лібералізм ефективно функціонує в тому випадку, коли в суспільстві досягнутий відносно високий рівень добробуту і зберігається стабільність. Стабільною ситуацію з добробутом громадян у нашій країні назвати поки що не можна, й тому народ відкидає ідеї індивідуалізму, нерегульованого ринку як невідповідні вітчизняним традиціям і менталітету.

Проте, на нашу думку, іншої альтернативи, крім ліберальної, у якості вибору засобів державно-громадських перетворень немає. Як свідчить досвід інших країн [7; 47; 376], усвідомлення необхідності ліберальних трансформацій в Україні прийде через підвищення добробуту народу (забезпечення його першочергових духовних та матеріальних потреб).

Таким чином, роль правової ідеології в розбудові соціальної, правової держави в Україні характеризується:

- скеровуванням нашої країни до соціально-правового державного ладу, який має такі функції: соціальний захист; забезпечення доступної охорони здоров'я та освіти, соціальне забезпечення; забезпечення зайнятості; надання соціальних послуг; згладжування соціальної нерівності; проведення державної соціальної політики;

– визначенням моделі державного ладу: «державоцентричної» (правове забезпечення інтересів держави) або «людиноцентричної» (правове забезпечення інтересів людини). Наша країна коливається між цими моделями, що підкреслює важливість ідеологічного спрямування на людиноцентризм;

– поширенням ліберальних взаємовідносин держави та суспільства;

– формуванням українців як ліберального типу громадян на протиположному радянському типу. Ліберальний тип – це соціально, матеріально та духовно незалежна особистість, яка вміє захищати свої інтереси правовими засобами.

5.3. Вплив правової ідеології на розвиток громадянського суспільства в Україні

Винятковою особливістю сучасної України є відсутність статичності у правовій культурі, правовому регулюванні та орієнтації у громадській правовій поведінці, яка визначається середнім рівнем знань пересічних громадян своїх правових можливостей та механізмів їх застосування. Сформованість та стабільне застосування атрибутів правової культури визначають стан розвитку громадянського суспільства [344].

Духовний чинник впливу на такий стан речей – це правова ідеологія як складова частина правової свідомості. Вона здатна впливати на розвиток правової культури, надавати розуміння та поширення новим правовим цінностям, теоріям, концепціям та принципам. Щодо останніх, то дослідники погоджуються [262; 284], що вплив правової ідеології на розвиток громадянського суспільства в Україні базується на:

- практичній реалізації конституційно проголошених і закріплених правових, демократичних та соціальних механізмів;
- визначенні та науковому обґрунтуванні базових правових понять та ідей, які згодом можуть перетворитись на центри розвитку і вдосконалення правової культури;

- поширенні та поглибленні в суспільній свідомості високої правової культури, постійному її вдосконаленні;
- здійсненні громадського впливу на процеси правотворчості та правозастосування.

На основі дотримання цих засад будується сприйняття права як найвищої соціальної цінності, завдяки якій реалізуються та забезпечуються загальнолюдські ідеали: свободи, взаємоповаги, справедливості, тобто високий рівень правової соціалізації громадян.

На нашу думку, досліджуючи вплив правової ідеології на розвиток громадянського суспільства в Україні, доцільно провести психологічний аналіз проблеми. Це дозволить окреслити особливості суспільної свідомості, які потребують особливої уваги дослідників щодо розбудови України як соціально-правової держави.

Проведене дослідження та вивчення першоджерел [73; 74; 271], дозволяє сформулювати такі етапи розвитку громадянського суспільства й відповідно окреслити вплив на ці етапи проникнення у суспільну свідомість правової ідеології:

– *етап уявлення* пересічним громадянином себе самого та співгромадян як можливих елементів громадянського суспільства, що характеризується як система громадського контролю за реалізацією функцій органів державної влади та їх посадових осіб.

На цьому етапі за допомогою поширення відповідної правової ідеології, формується система уявлень про місце права у духовних і матеріальних цінностях сфери функціонування права: відповідні правові переконання, оцінки правового «настрою» – емоційне ставлення громадян до права та державно-правових явищ, науково обґрунтоване бачення бажаного стану правовідносин та правового регулювання;

– *етап часткової реалізації правових прав та свобод* (якісний стан правової сфери) пересічними громадянами, що відображається у спробах

застосовувати право у всіх його різноманітних формах (наприклад, розповсюдження судових методів вирішення конфліктів).

Це відображає певний рівень правосвідомості і законності, досконалості законодавства і юридичної практики, охоплює всі цінності, створені людьми у сфері права. Вплив правової ідеології тут визначається тим, що вона формує взаємну відповідальність держави та громадянина;

– *етап* структурно-складної цілісної системи *підтримки якості правового життя суспільства*, що віддзеркалюється у досягнутому рівні досконалості правозастосування пересічним громадянином. Вплив правової ідеології тут полягає в тому, щоб, підтримуючи досягнуте, рухати суспільство, розвивати досягнуті правові можливості через усвідомлення бажаності та здійсненності запровадження нових, прогресивних механізмів правової культури;

– *етап* створення цілеспрямованої *системи державно-громадянських заходів* правового просвітництва та освітнього характеру, які формують повагу до права, цивілізованих способів вирішення спорів, профілактики правопорушень тощо.

Це завершальний, на нашу думку, етап формування громадянського суспільства. Вплив правової ідеології зумовлює стан, коли всі члени громадянського суспільства сприймають високий рівень вищезазначеного не як бажану мету, а як практичну дійсність, мають дійсні фактичні можливості для реалізації своїх прав та свобод.

Отже, вплив правової ідеології полягає у здатності надати суспільству спонукання до правового вдосконалення та образ того, у чому це вдосконалення полягає.

Правова культура впливає на процеси правового регулювання не лише суспільних відносин, а й суспільної свідомості та правової культури, а також на сам процес становлення і розвитку правовідносин. На нашу думку, важливим чинником впливу правової ідеології на розвиток громадянського суспільства є те, що правовідносини в нашій країні можуть вдосконалюватись не лише через

державний вплив, але й завдяки активності (участі у становленні високого правового рівня) самих громадян.

У зв'язку з цим підкреслимо, що правова ідеологія не є і не може бути певним зовнішнім фактором: ідеї, ідеали та цінності, запропоновані правовою ідеологією, можуть інтегруватись у правову культуру суспільства лише за відповідних політико-економічних умов. Наприклад, Жовтнева революція 1917 р., яка поклала початок радянській ері на території нашої країни, відбувалася на фоні економічної та політичної виснаженості Першою світовою війною та її попередницею – російсько-японською війною. У такій атмосфері новій політичній силі було зручно насаджувати нову правову ідеологію, яка містила обіцянки надати постраждалому народові той добробут, якого він так довго не мав. Збуджені перспективою здійснення віковичних народних мрій про власність, свободу та матеріальну незалежність, люди погодилися на зміну державного ладу та доклали зусиль щодо повалення царизму.

Тобто від впливу правової ідеології на громадян та від їхньої *готовності сприймати* цей вплив, залежить державний лад у країні. Основні різновиди векторів впливу правової ідеології, на нашу думку, такі:

- повага до права, переконання щодо вирішення будь-яких суспільних питань суто правовим шляхом. До цього належить теоретичне осмислення правовідносин, а також правового спадку минулого та сучасності, оцінка поточного стану правовідносин, правового регулювання, правопорядку та законності, опосередковане регулювання процесу функціонування елементів правової системи та підтримання правопорядку;
- правовий нігілізм, зневага до правового регулювання, прагнення до кримінальних або інших неправових методів вирішення питань. До цього відноситься падіння рівня раціональності в правовій культурі, знецінення правових ідеалів, цілей, принципів та норм, відсутність науково обґрунтованих та раціонально осмислених концепцій, моделей, теорій тощо.

Оцінка впливу правової ідеології виявляється в:

- якості правового виховання – формування законослухняного громадянина або навпаки;
- практичності правової освіти – можливості застосування отриманих теоретичних знань;
- стимулюванні правомірної або неправомірної поведінки громадян.

Інший напрям впливу правової ідеології пов'язаний із подоланням розбіжностей між цінностями, принципами та цілями поточної правової культури (залишку попереднього державного ладу) та нової. Нова правова ідеологія намагається трансформувати правову культуру, досягти відповідності між нею та загальним сприйняттям права.

Вплив правової ідеології полягає й у забезпеченні громадянського суспільства відповідними ідеями, поняттями, цінностями, концепціями, принципами. Це дозволяє, на нашу думку, формувати бажану правову культуру та правосвідомість суспільства. Психологічний аспект тут полягає у впливі правової ідеології на когнітивно-емоційне сприйняття пропонованих правових цінностей, цілей та принципів як бажаних механізмів правової культури в суспільстві.

Вплив правової ідеології дозволяє також сприяти розвитку культури юридичної практики, діяльності законодавчих, судових, правоохоронних та інших органів державної влади, а також професійного рівня юристів. Правова ідеологія пропонує не просто нові моделі організації правовідносин, але й нове розуміння цілих галузей права.

Оскільки в Україні громадянське суспільство лише формується, ми можемо аналізувати вплив правової ідеології скоріше на його розбудову, ніж на розвиток. На сьогодні євроінтеграційний вектор політики нашої держави спонукає сприймати правову ідеологію як систематизований комплекс понять, які ще не мають достатнього науково-теоретичного обґрунтування щодо адаптації на вітчизняному ґрунті. Маємо на увазі насамперед ідеї, теорії та цінності сприйняття України як сучасної європейської країни, що

пропонуються громадянину і суспільству як законодавче бачення права, його ролі в суспільстві, механізмів правового регулювання. Між тим, це поки що лише бажана мета розвитку правових відносин та правопорядку високого рівня. Пострадянські реалії поки що інші, з чим погоджуються дослідники правосвідомості сьогодення [16; 258].

Отже, один з механізмів впливу новітньої правової ідеології полягає в тому, щоб заявити про себе, спонукати українських громадян до заміщення застарілих ідеологічних уподобань та світоглядних орієнтирів новими, відповідними сучасним реаліям життя. Це не завжди бажано сприймається суспільством. Наприклад, значна частина населення України, за висновками експертів [319; 327], тяжіє до патронату Росії як звичного керманіча. Для цієї частини електорату характерно сприймати вплив проросійської правової ідеології та відкидати українську: заперечувати доктрини про незалежність, автономність тощо. На наш погляд, це небажане інтегрування в правову культуру нашого суспільства чужих норм та очікувань, бо призводить до занепаду національного, суто українського.

Доцільність підтримки національно-українського духу у громадянському суспільстві нашої країни впливає не лише з самого поняття «громадянське суспільство» (об'єднання громадян-патріотів певної країни [50]), а й з тих сфер, які приймають на себе ідеологічний вплив:

- правова культура суспільства в цілому;
- правова культура пересічних громадян;
- правовий взаємозв'язок держави та громадянського суспільства.

Вплив правової ідеології, якість сприймання його в суспільстві, на нашу думку, відображає рівень сформованості суспільства як громадянського: налагодженість соціально-правового життя, правовідносин, самоусвідомлення кожним громадянином свого місця в правовій системі, вміння користуватися правовими надбаннями часу. Вплив правової ідеології тут у тому, щоб забезпечувати свідомий раціональний вибір громадян до життя у такій системі правових координат.

Вітчизняні науковці вказують [319; 327], що все більше українців намагаються оволодіти необхідним інструментарієм і методами для реалізації своїх правових можливостей та обов'язків. Це відбувається шляхом поширення соціально-правових ідеалів життя законослухняних громадян з високим рівнем морального (права та свободи) та матеріального (добробут) благополуччя на кшталт розвинених соціально-правових держав Заходу, зайняти місце серед яких прагне й Україна [352].

Аналізуючи аспекти правової складової частини ідеологічного впливу, ми оминали увагою побутову картину життя громадянина в громадянському суспільстві. Між тим, спосіб життя відображає якість впливу правової ідеології щодо підтримки соціально-правових ідеалів (стійка правова форма життєдіяльності громадян і спільнот, вільне входження в соціум, високорозвинена взаємодія індивіда з суспільством, групові правові відносини тощо). Маємо на увазі такі атрибути.

1. Звичка застосовувати право у всіх сферах суспільного життя: створенні відповідних традицій, стереотипів поведінки, відносинах між індивідом і його оточенням, системах соціально-культурних цінностей, особистісних пріоритетах (психолого-правова картина світу, розуміння законодавчих норм, соціальне коло спілкування, інтереси, потреби і способи їх задоволення та ін.).

2. Ідеолого-психологічна «гігієна» забезпечення науково обґрунтованих вимог, дотримання яких сприяє нормальному життю людини [181]:

- психологічне забезпечення особистості (можливості для всебічного розвитку упродовж життя);
- психологічне забезпечення праці (умови для недопущення перевтоми, забезпечення нормального екологічного середовища на виробництві тощо);
- психологічне забезпечення спілкування (дотримання норм спілкування, правил хорошого тону, уважне ставлення до думки інших, врахування етнопсихологічних особливостей спілкування тощо).

3. Вплив на зміст основних цінностей життя і культури, що й визначає – суспільство громадянське чи ні:

- ідеологічно-правовий уклад: різний спосіб життя (законослухняність або кримінальність);
- нормативна сторона способу життя та очікування, які утворюються в зв'язку з цим: можливості реалізації прав та свобод громадянина;
- статусно-рольова реалізація особистості в структурі групових відносин: можливості для громадянина інтеграції у будь-які прошарки суспільства.

4. Вплив правової ідеології на спосіб життя – конкретно-історичний показник соціально-психологічної якості життя як окремого індивіда (якість продуктів харчування, житлових умов, засоби задоволення духовних потреб і т. ін.), так і суспільства в цілому (рівень його сформованості як громадської єдності).

5. Вплив правової ідеології на пересічного громадянина як елемента громадянського суспільства відтворюється в його стилі життя – сукупності зразків поведінки, які фіксують стійкі риси, манери, смаки, схильності людини:

- правові установки (дотримання або недотримання певних правових норм і правил поведінки);
- ціннісні уподобання (орієнтація на певні цінності та принципи);
- поведінковий компонент (виражається у звичках, стійких способах реагування на різні соціальні ситуації і відносини в групах);
- когнітивний компонент (пов'язаний зі змістом картини світу, пізнавальних процесів і стереотипів);
- комунікативний компонент (дотримання певної комунікативної програми поведінки);
- конкретна комунікативна (дія, вчинок).

Як саме відтворюється перераховане у способі життя пересічного українця, ілюструють відповідні соціологічні дослідження [327], які, між тим, не надають однозначної відповіді на це запитання. Це ще раз спонукає нас

констатувати не лише наявність тенденцій формування громадянського суспільства та правової ідеології, а й тенденційність самої правової ідеології. Українська правова реальність допоки не має радикальних змін відносно політичних обіцянок останніх десятиліть. Але науковці відмічають якісні зміни у розумінні існуючого правового стану та шляхів його вдосконалення [174; 327], що, зі свого боку, стає стимулом для безпосередньої практичної діяльності правового характеру.

Отже, вплив правової ідеології на розвиток громадянського суспільства в Україні відображається у правовідносинах між людьми (у їх побутовій та професійній діяльності), визначає особистісні правові межі громадянина, віддзеркалює правові відносини в суспільстві – керуються вони правом чи ні.

На наш погляд, існує взаємозв'язок між суспільними відносинами та державним ладом. Це визначає обопільний вплив держави на суспільство та навпаки: правовідносини балансують між наявним побутовим правопорядком та державним політичним (економічним, соціальним, культурно-національним) курсом.

Ми ризикнемо висловити свої власні міркування щодо поточних реалій українського життя. На сьогодні існує унікальна ситуація ідеологічних видозмін, які перебувають у динаміці та інколи чергуються. Тому, маємо зазначити наявність певного обмеження прав та свобод людини і громадянина, що виправдовується пріоритетом інтересів держави над особистістю. Такий висновок можна зробили із постійного незадоволення широким загалом політичними, економічними та іншими кроками нашої країни, що відображено у відповідних соціологічних дослідженнях [36; 111; 180].

Зазначимо, що саме часи активної громадської непокори, що припали на 2004 та 2013-2014 роки, з одного боку, та згуртованості, з іншого, були максимально наближеними до ідеалів громадянського суспільства: громадської єдності та активної участі у політичному житті заради добробуту всієї країни. Маємо на увазі налагодженість стану всієї сукупності суспільних відносин, який передбачає закріплення дієвого демократичного правового статусу

кожного громадянина, неухильне втілення у життя демократичних прав та свобод людини і громадянина.

Сучасні українці, можливо, через тотальне розчарування результатами згаданої громадської активності, допоки не звертаються до визначальних дій. Це, зі свого боку, відкриває перспективи для ідеологічного впливу: громадяни фактично довели, що здатні на згуртованість та взаємопідтримку.

Отже, розвиток громадянського суспільства в Україні, на нашу думку, вже має певні віхи становлення. Правопорядок ґрунтується на правовій діяльності суб'єктів правовідносин і на нього впливає, яким чином суб'єкт сприймає право і закон. А вплив правової ідеології відображається у тому, чи переконаний громадянин у необхідності дотримуватись норм права і підпорядковуватись нормам законів, чи поважає він право і чи вважає він право ефективним інструментом регулювання суспільних відносин.

Тобто правова ідеологія чинить вплив на якість правовідносин, правопорядок у суспільстві та на його рівень розвитку. Вона здатна визначати саму наявність правового регулювання та зв'язок між громадянською поведінкою та правовою ідеологією.

Проведене нами дослідження показало:

1) дефіцит такої правової ідеології в Україні, яка спиралась би на розповсюдження соціально-правових демократичних принципів життя у суспільстві та піднесення прав та свобод громадян;

2) відсутність високорозвиненого громадянського суспільства, у тому числі – через брак впливу на громадян об'єднуючої правової ідеології;

3) потребу загального піднесення правової культури українців.

У ролі напрямів вирішення зазначених завдань доцільно розглянути такі пропозиції, які ми висунули, спираючись на проведені дослідження.

Один з напрямів полягає у донесенні до широкого загалу інформації про те, що політичні та громадянські конфлікти (в Україні, на наш погляд, це має відображення в ідеологічному нігілізмі) виникають найчастіше через те, що учасники дотримуються різних ідеологічних переконань та не бажають

визнавати відмінні від їхніх погляди на життя. Або стають пасивними в громадянському та політичному сенсі, не бажаючи до вдаватися до будь-якої громадської активності.

Конфліктний бік питання ілюструє міжнародний тероризм, учасники якого переважно вважають себе ідеологічно виправданими. Найчастіше, явище тероризму утворюється в ситуації агресивного нав'язування небажаної ідеології, що викликає опір (політичних та громадських груп).

Прикладом служить вже згадувана революція 1917 р., яка викликала багаторічні конфлікти насильницького насаджування ідеології «червоного терору» [11; 106]. Історія показує процеси та результати впливу правової ідеології тих часів на її сучасників: державний переворот, знищення монархії, зміна класового престижу тощо.

Шляхи вирішення проблем цього сектору, на нашу думку, полягають у *відмові від будь-якого нав'язування*, агресивного насаджування, конфліктної вимогливості щодо розповсюдження правової ідеології, відмінної від поточної або попередньої.

Доцільність толерантного підходу у цьому питанні доводить мета формування громадянського суспільства в Україні: змушуючи до некритичності сприйняття державних перетворень, у тому числі ідеологічних, держава демонструє зневагу до основних конституційних цінностей, які має захищати – права та свободи людини. У таких умовах, фундаментом може служити лише опозиційна взаємодія будь-яких громадських об'єднань замість бажаного співробітництва та взаємоповаги.

Наступний напрям полягає в активному використанні засобів *юридичної освіти та правового виховання*.

На наш погляд, опанування бажаними для соціально-правового розвитку України ідеологічними категоріями – одна з базових характеристик професійності українського юриста. Ідеологічні категорії є певним маяком для розвитку країни та громадянського суспільства, відповідно вони повинні бути

представлені в системі завдань усіх соціальних інститутів виховання – сім'ї, навчального закладу, соціального оточення.

Зауважимо, що на відміну від обов'язково колись викладання в навчальних закладах всіх рівнів певного політичного вектору (марксизм-ленінізм, політекономія тощо), демократична ідеологія потребує спиратися на правовий шлях вибору переконань, у тому числі ідеологічних. Відповідно ознайомлювати респондентів з сучасними ідеологічними тенденціями, на нашу думку, необхідно. Між тим, настільки ж важливо робити це в антидирективній формі, про що йшлося вище.

Оволодіння правовою ідеологією в правовій освіті – цілеспрямована діяльність держави та громадських структур. Більш ефективно це відбувається при комплексному впливі на когнітивний, аксіологічний, діяльнісний компоненти. При цьому правова ідеологія виступає як цілісне, системне утворення, що характеризується психолого-правовим ставленням особистості до життя, людей, самого себе (прагнення до творчості, самовдосконалення).

Зосередження уваги в цьому контексті на правовій освіті є обґрунтованим оскільки остання виступає одним із критеріїв формування громадянського суспільства. Тому в процесі визначення впливу правової ідеології на формування громадянського суспільства в Україні слід звертати увагу саме на правову освіту населення. На нашу думку, саме сфера правової освіти вимагає активного втручання як з боку держави, так і з боку громадянського суспільства. Держава у частині своїх повноважень повинна забезпечити основні стандарти розвитку правової освіти, надати належне матеріальне забезпечення та правові гарантії, а інститути громадянського суспільства – визначити основні напрями розвитку освіти, спрямованих на виховання не лише освічених громадян, а й формувати у них високий рівень навичок, необхідних для реалізації своїх прав і свобод.

У правовій ідеології держави повинна бути закладена норма про високі стандарти правової освіти, що має на меті сформувати високий рівень праворозуміння. Забезпечивши на ідеологічному рівні такий розвиток правової

освіти, держава зможе підняти рівень політичної та правової свідомості своїх громадян.

Специфіка правового виховання громадян України, на нашу думку, має полягати в наданні через ЗМІ орієнтації у громадянському самопозиціюванні: пропонувати українцям ставитися до себе як до громадян незалежної самостійної держави, які своєю правовою активністю формують громадянське суспільство тощо. Практично це може відобразитися у тематичних телевізійних програмах та серії друкованих видань, де на практичних прикладах було б продемонстровано престиж високої правосвідомості і правової культури громадян. Це сприятиме виробленню у пересічного українця «почуття права», що є певною підготовкою соціально активного члена суспільства, який добре знає свої права і можливості, до відстоювання своїх інтересів законними засобами.

Отже, механізми впливу правової ідеології такі:

- популяризація правових знань вченими-юристами (читання публічних лекцій, випуск книг і брошур, лекції, бесіди, консультації);
- поширення правових знань через ЗМІ, публікації науково-популярних, наукових, нормативних матеріалів, програм радіо і телебачення на правову тематику;
- передача і засвоєння знань правової ідеології у ВНЗ, школах, училищах, на курсах підвищення кваліфікації, підготовки і перепідготовки кадрів, посадових осіб органів державної влади та управління;
- юридична практика, участь у судових процесах у ролі позивача, відповідача і т. ін.;
- осягнення правових явищ, самостійне вивчення законодавства, спілкування з людьми, які оточують, читання юридичної літератури, знайомство з текстами нормативно-правових актів тощо.

Основними показниками наявності впливу правової ідеології на громадян, на нашу думку, є: відповідні правові знання, громадянські (окрім інших) пізнавальні інтереси, зрілість громадянських позицій та вчинків, інтерес до

правової культури, розуміння її ролі у формуванні громадянського суспільства та соціально-правової держави, формування правосвідомості та правової культури в сім'ї. Наявність правової ідеології в країні залежить від якості дієвого відображення законодавства, практики і форм правозастосування, стану судового захисту прав і свобод людини, рівня розкриття злочинів, загальної впорядкованості правової сфери [388].

Високий рівень правової ідеології відображається у відповідному ставленні до права і практики його реалізації, умінні використовувати свої права, дотримуватися законодавчих заборон, виконувати обов'язки, формувати почуття глибокої поваги до права. Дотримуючись толерантних методів впливу, правова ідеологія здатна перетворитися на особисте переконання, на міцну установку суворо дотримуватися правових розпоряджень, а згодом – у внутрішню потребу дотримуватися закону.

Таким чином, аналіз впливу правової ідеології на розвиток громадянського суспільства в Україні показав наявність:

– етапів розвитку громадянського суспільства: уявлення громадянином про своє місце в громадянському суспільстві, часткова реалізація прав та свобод, підтримка якості правового життя суспільства, система державно-громадянських заходів;

– подолання старих та насадження нових ідей, понять, цінностей та відповідного політико-економічного фону в країні (необхідність готовності громадян сприймати вплив правової ідеології);

– різновидів векторів впливу правової ідеології: повага до права, правовий нігілізм; критерії його оцінки – рівень законослухняної поведінки громадян та її престиж;

– проблем нестачі демократичної правової ідеології та відсутність громадянського суспільства, що передбачає шляхи вирішення через інформатизацію щодо різних ідеологічних уподобань, конфліктних можливостей (міжнародний тероризм, революції), відмову від агресивного

нав'язування ідеологічних переконань, доповнення ідеологічною інформацією юридичної освіти та правового виховання;

– механізмів впливу правової ідеології: публічна інформатизація через ЗМІ, освітні заклади, юридична практика, самостійна просвітницька робота ідеологічно мотивованих громадян.

5.4. Парадигма розвитку правової ідеології в українському суспільстві і державі

Проблемі правової ідеології у теперішній час присвячена досить велика кількість публікацій, хоча ще донедавна можна було назвати лише декількох науковців, які працювали над її розробленням на теоретико-методологічному рівні. Інтерес до цієї проблеми істотно підвищився через світові процеси глобалізації на міждержавному рівні та необхідність предметного впливу на формування ідеологічних орієнтирів громадян в Україні. Правова ідеологія є певним «фоном» формування правової системи та правової культури суспільства [383].

Наукова «молодість» проблеми не свідчить про загальну її нерозробленість, оскільки вона ґрунтується на фундаментальних роботах юристів стосовно правосвідомості, правової культури, правового виховання. Дослідники світових та вітчизняних правових систем, хоча й опосередковано, також торкалися проблем правової ідеології (С. С. Алексєєв, М. І. Байтін, Г. В. Ігнатенко, В. П. Казимирчук, В. Н. Карташов, В. М. Кудрявцев, І. І. Лукашук, Л. А. Луць, А. В. Малько, Г. В. Мальцева, М. Н. Марченко, І. І. Мукиєнко, В. В. Оксамитний, Ф. М. Решетніков, О. Ф. Скакун, Л. Б. Тиунова, В. Н. Туманов, С. В. Черніченко, Л. С. Явич та ін. Серед зарубіжних вчених відзначимо Ж.-Л. Бержеля, Г. Дж. Бермана, В. Бернхема, Ж. Карбоньє, Р. Леже, Л. Фрідмена, Т. К. Хартлі, К. Цвайгерта та ін. Слід відзначити також внесок низки науковців, які безпосередньо не розробляли проблематику правової ідеології (Н. Бірнбаум, А. Н. Буховець, С. Г. Кара-Мурза, О. Е. Лейст,

М. А. Мостовіюк, Т. Парсонс, К. Поппер, Т. Н. Радько, В. М. Розін, Г. Хабермас, О. І. Яковлєв та ін.), але висвітлювали її в межах вивчення розгляду правової системи.

Між тим, вважаємо, що правова ідеологія як елемент правової системи суспільства в сучасній філософії права вивчена недостатньо. Це зумовлює необхідність такого теоретико-правового дослідження, заснованого передусім на теорії правової ідеології і теорії правових систем.

У контексті нашого дослідження вартим уваги є висловлювання А. Волинського, що політична ідеологія, у тій системі влади, яка сьогодні є чинною в Україні, мала б бути наближеною до загальнодержавної програми дій, послідовно характеризувати основні складові внутрішньої і зовнішньої політики, забезпечувати стабільний і тривалий курс розвитку держави [51, с. 62].

Сьогодні методологічні концепції жорсткого економічного детермінізму, що виявили свою неадекватність у теоретичному відображенні соціальної дійсності, поступово витісняються концепціями, які прагнуть враховувати значну кількість чинників при аналізі соціальних, зокрема правових структур та їх динаміки. Внаслідок цього переосмислюється й роль ідеологічного чинника: йому приділяється все більше уваги. Сучасні дослідники визнають доцільність нежорсткої детермінованості варіантів розвитку правової системи суспільства. Саме такий підхід дозволяє відповісти на запитання: чому за наявності певних умов конкретні люди, соціальні групи і навіть держави обирають нераціональні, не обумовлені нормативно моделі поведінки, що не наближають до реалізації власних потреб та досягнення соціальних благ. Пояснити такі стратегії поведінки в межах доктрин, що розглядають ідеологічний чинник як факультативний, неможливо. Дослідження сфери правової свідомості та механізмів, згідно з якими вона формується та видозмінюється, дозволять не лише прогнозувати можливі поведінкові стратегії, але й впливати на їх вибір за допомогою ідеологічного регулювання в межах правової системи.

Вивчення тенденцій динаміки правової ідеології стає нагальним завданням через зростання значення ідеологічного чинника в житті сучасного суспільства [384]. Побудова соціальної правової держави, становлення громадянського суспільства актуалізує в юридичній науці вивчення питань, пов'язаних із правовою ідеологією як елементом правової системи суспільства. У таких умовах ми повинні розглядати правову ідеологію в її взаємозв'язках із іншими елементами правової системи, більше того – в її взаємозв'язках із іншими соціальними системами. Враховуючи, що Україна позиціонує себе як права держава, а також те, що певна права ідеологія є обов'язковою складовою правової системи (хоча її вагомість у різних правових системах неоднакова), можна зробити висновок, що саме права ідеологія є найбільш значущим елементом в ідеологічній сфері сучасного суспільства.

Зазначеному не суперечить той факт, що права держава не повинна втручатися у сфери політичної, моральної та релігійної ідеологічної регуляції – це сфера компетенції громадянського суспільства. Разом із тим, держава повинна забезпечувати правову ідеологічну регуляцію, яка в контексті становлення правової держави й громадянського суспільства стає базовою формою ідеології як у сенсі політично організованого суспільства, так і в сенсі апарату управління та примусу.

У сучасних умовах все більшої ваги набуває проблема підвищення ефективності правового виховання. Зрештою, вона виходить на рівень національної безпеки держави на тлі зростання конкурентних тенденцій в ідеологічній сфері.

Вищезазначені обставини підкреслюють значущість правової ідеології серед інших елементів державного управління та правової системи сучасного суспільства. Можна також стверджувати, що дослідження проблеми правової ідеології є продовженням традиції християнської правової думки (якщо розуміти право в широкому сенсі). Ця традиція була започаткована автором першого політико-правового трактату «Слово про закон і благодать» митрополитом Іларіоном. Ще раніше вона розглядалася в процесі

реформування іудео-християнської традиції апостолом Павлом як співвідношення закону (позитивно-правового порядку) та благодаті (формально не визначеної справедливості). Іларіон, підкреслюючи відмінності закону (Старий Завіт) та благодаті (Новий Завіт), вказував, що для тих, хто живе в благодаті, закон не потрібен; закон потрібен для тих, хто не знайомий із благодаттю. Пізніше цю позицію відстоювати багато філософів і правознавців, зокрема В. С. Соловйов.

Ця теза виключно важлива, оскільки правова ідеологія, що акумулює правові цінності, є значно ширшою за своїм обсягом, аніж вся сукупність законів держави. Правова особа діє у відповідності з установками правової ідеології, тому вона не порушить ні норм природного права, ні приписів правового закону.

У цьому сенсі правова ідеологія як сукупність цінностей справедливості й порядку є аналогом благодаті, хоча й виступає як менш жорсткий і більш універсальний, ніж право, механізм регуляції суспільних відносин. Тому її роль у правовій системі сучасного суспільства унікальна: вона не лише впливає на елементи правової системи, але й стає засадою прийняття тих чи інших юридично значущих рішень, неявно переймаючи на себе значущість системи формально визначених норм права, презентуючи себе у вигляді правової доктрини або неписаних принципів права, його джерела.

Як відомо, прихильники позитивного права акцентують увагу як на правовому регулюванні, так і на правовому впливові, у тому числі – ідеологічному. Ідеологічне значення мають всі конструкції позитивного права, від конституції до окремого закону. Йдеться про вплив правової ідеології на суспільну свідомість, опосередковану позитивним правом. Але цей вплив не вичерпує впливу правової ідеології, оскільки не вся вона відображена в позитивному праві.

Правову ідеологію можна сприймати як паралельну позитивному праву нормативно-ціннісну систему, яка при цьому володіє великим обсягом, значно складніше організована і знаходиться у стосунках взаємозв'язку як із

позитивним правом, так і з іншими елементами правової системи суспільства. Цей взаємозв'язок очевидний, але його вивчення вимагає особливих пізнавальних зусиль. Сам феномен правової ідеології як елемент правової системи суспільства вимагає детального вивчення саме в рамках юридичної теорії, і це вивчення повинне проводитися інтенсивно відразу за декількома напрямками, оскільки правова ідеологія – більш складна нормативно-ціннісна система, ніж право, що створюється державою.

Вивчення правової ідеології в структурі правової системи – лише перший крок на цьому шляху. Взагалі, зважаючи на високу юридичну значущість правової ідеології, прямий зв'язок із такими актуальними правовими питаннями, як реалізація права, права людини, теорія прав людини, побудова правової держави і громадянського суспільства, здійснення правового виховання і забезпечення правової поведінки, обґрунтування державної влади як справедливого і природного права, її вивчення повинне здійснюватися в межах юриспруденції і, поза сумнівом, з врахуванням її структурних зв'язків із іншими елементами правової системи. Сучасна юриспруденція містить значний обсяг знань про правову систему. На жаль, до останнього часу в ній не приділялося достатньої уваги проблемі правової ідеології. У кращому разі правова ідеологія як така або під іншими менш вдалимими, на наш погляд, назвами («правова ментальність», «ідея права», «правова доктрина») розглядалася як одне з джерел права, як один із елементів правової системи, і то лише в контексті компаративістських завдань, які вирішуються порівняльним правознавством.

Зазначене дозволяє нам викласти авторське бачення основних позицій концепції правової ідеології.

Під правовою системою сучасного суспільства ми розуміємо правові системи, об'єднані в романо-германську і англо-американську правові сім'ї. Саме ці системи зараз найбільш адекватно відповідають політичним і економічним реаліям сучасного суспільства, що обумовлює запозичення їх меж і елементів іншими правовими системами.

Структурно-елементний аналіз правової системи сучасного суспільства необхідно здійснювати, ґрунтуючись на принципі множинності структур правової системи. Зокрема, можна виділяти структуру правової системи у функціональному, інституційному аспектах, відповідно до форм права і їх співвідношення, а також відповідно до формальних джерел права. Здійснивши таку класифікацію елементів правової системи і вивчивши роль правової ідеології в межах кожної з вказаних структур, можна дійти висновку щодо виключної ролі правової ідеології як системоутворювального елемента правової системи сучасного суспільства.

Правова ідеологія – важливий елемент правової системи суспільства, що складається з системи правових ідей, які відображають певну систему цінностей та певний ідеологічний механізм, котрий наділений певною специфікою та існує як на рівні інтерпретації ідеї, так і на інституціональному рівні.

Такий підхід до розуміння правової ідеології дозволяє вивчати її не лише на рівні змісту, але й на рівні механізмів. Механізм правової ідеології вкрай важливий при розгляді її функціональних характеристик. Ідеологічний механізм, якщо розглядати його як складову частину правової ідеології, включає як різні інститути сучасного суспільства, так і певні соціальні практики. Зокрема, такий теоретичний підхід дозволяє детально аналізувати дію ідеологічного механізму як на рівні інтерпретації змісту ідеології, так і на рівні системи закладів, метою діяльності яких є впровадження положень правової ідеології в суспільну свідомість. Тільки такий підхід здатен дати належний теоретичний і практичний результат.

Зміст правової ідеології принципово визначається правовими ідеями порядку та справедливості. Взаємозв'язок цих ідей має діалектичний характер та здійснюється за гегелівською схемою «тезис – антитезис – синтез». Внаслідок такого синтезу ми одержуємо те, що власне й називається правом. Такими ідеями обумовлений певний глибинний сенс, з якого правова ідеологія одержує передумови свого розвитку. До змісту сучасної правової ідеології

входить також низка правових ідей, характерних саме для сучасної правової ідеології.

Правова ідеологія в сучасному суспільстві є важливою складовою ідеологічного процесу. Значною мірою це обумовлене «юридизацією» життя сучасного суспільства, підвищенням значення правових регулятивних і охоронних інститутів. Саме правові, а не релігійні або політичні цінності стають сьогодні інтеграційною і цементуючою основою суспільної свідомості, саме на їх основі будується і міжнародне спілкування. Толерантність сучасної ідеології держави також пов'язана з провідною роллю саме її правового сегменту (правової ідеології), оскільки правові цінності найбільш універсальні і не вимагають прихильності будь-якої релігійної чи політичної доктрини. Таким чином, правова ідеологія закономірно стає провідною в ідеологічній сфері сучасного суспільства.

Розглядаючи функціональні характеристики правової ідеології як елементу правової системи сучасного суспільства, слід відзначити вплив правової ідеології на правосвідомість, на інші елементи правової системи і на суспільство в цілому. Оскільки при виконанні низки функцій правовою системою сучасного суспільства використовується ресурс правової ідеології, то ці функції слід вважати соціальними функціями правової ідеології.

Функції правової ідеології стосовно індивідуальної і суспільної правосвідомості мають універсальний характер. Слід виділити онтологічну, гносеологічну і аксіологічну функції, які мають відповідні підфункції. Стосовно суспільної правосвідомості роль правової ідеології в найбільш загальному вигляді полягає у формуванні духовної сфери суспільної правосвідомості. Стосовно індивідуальної правосвідомості правова ідеологія формує правовий світогляд індивіда. Крім того, слід констатувати, що вона чинить істотний вплив на всі формальні джерела права. З особливою очевидністю її вплив відчувається стосовно правових принципів і правової доктрини. Це підтверджує системоутворювальне значення правової ідеології в структурі правової системи суспільства.

Правовій ідеології у структурі правової системи притаманна низка функцій, які вона виконує саме як елемент правової системи у зв'язку з іншими її елементами у відношенні до суспільства в цілому. Потреби сучасного суспільства обумовлюють наявність трьох основних напрямів реалізації цих функцій: легітимація державної влади, побудова правової держави і громадянського суспільства, забезпечення правомірної поведінки громадян. У їх межах виявляється цінність правової ідеології як елементу правової системи сучасного суспільства.

Одним із основних завдань правової ідеології слід вважати легітимацію державної влади. Легітимність є сутнісною властивістю державної влади, втративши яку вона більше не зможе існувати в суспільстві. Це ще раз засвідчує, що наявність державної ідеології (правової ідеології) – важлива ознака держави.

Слід розділяти два рівні легітимації. Перший – легітимація влади як такої; другий – легітимація конкретної влади. На обох рівнях роль правової ідеології є визначальною.

Легітимація державної влади за допомогою правової ідеології можлива через актуалізацію базових ідей правової ідеології – ідеї справедливості, ідеї порядку та ідеї свободи. Завдяки їх актуалізації стає можливою легітимація влади шляхом легалізації, тобто владні стосунки закріплюються в позитивному праві. Правова ідеологія містить установки позитивного права, пояснює їх, наповнює їх сенсом.

Слід відзначити, що правова ідеологія містить можливість для ідеологічної динаміки. Така можливість передбачена вже самим фактом наявності двох основних шляхів легітимації: через ідею порядку і через ідею справедливості. Таким чином, держава може застосовувати як один, так і інший шлях легітимації і трактувати одні й ті ж події (факти, обставини) по-різному.

Правова держава і громадянське суспільство є важливими ідеями в системі сучасної правової ідеології [395; 396]. Про них можна говорити і як про елементи правової соціальної реальності, ідеальний стан яких описують ці ідеї,

і як про об'єктивування ідей правової держави громадянським суспільством. Правова держава і громадянське суспільство тісно пов'язані і як ідеї, і як елементи соціальної реальності.

Правова ідеологія, будучи ідеологією держави, одночасно виступає і як ідеологія суспільства. Досить складно відповісти на запитання, кому належить більш вагома роль у формуванні правової ідеології: державі чи суспільству. Правова ідеологія як елемент правової системи одночасно виступає у формі єдності держави і суспільства та їх протистояння (боротьби) за пріоритет ідеологічних тенденцій. Таким чином, правова ідеологія забезпечує прямий і зворотний зв'язок суспільства і держави, вона виступає як необхідна умова існування громадянського суспільства і правової держави в єдності та відмінностях.

Щоб визначити роль правової ідеології в становленні правової держави і розвитку громадянського суспільства, необхідно звернутися до базових ідей правової ідеології. Слід констатувати, що в системі правової ідеології правової держави особливо актуалізується ідея порядку (правопорядку). При цьому ідея свободи розглядається як свобода володарювати, обмежена порядком і прописана в процедурах владарювання. У правовій ідеології громадянського суспільства акцент зміщений на ідею справедливості, при цьому ідея свободи розглядається як ідея свободи від влади і свободи для самовираження.

Відповідно слід констатувати наявність ідейно обумовленого протистояння держави і суспільства. Це протистояння створює «напругу» між ідеологічними тенденціями системоутворювальних ідей правової ідеології. Результатом розрядки цієї напруги є ідеолого-правова нормалізація. Багато в чому функція нормалізації є визначальною саме з огляду на те, що для її реалізації необхідна певна «напруга», ідеологічне вирішення якої досить складно прогнозувати. Саме тому так важливо для стабільного розвитку суспільства і для безпеки його ідеологічної сфери спиратися на напрацьовані історично, верифіковані в межах правових культур практики і процедури вирішення ідейного протистояння.

Одним із пріоритетних напрямів зусиль правової ідеології як елемента правової системи сучасного суспільства є стимулювання правової поведінки громадян. У його межах задіяна переважно виховна функція. Не викликає сумнівів те, що правова ідеологія займає важливе місце в системі засобів забезпечення правомірної поведінки громадян саме через вказану властиву їй функцію – правове, ідеологічне виховання. Воно здійснюється за допомогою ідеологічного механізму, представленого на інституційному рівні засобами масової інформації (пропаганда правових цінностей через пресу). До нього як важливий компонент входить громадська думка: як думка професійних груп покликана впроваджувати певні моделі правової поведінки, так і думка обивателів покликана ці моделі консервувати. Виховний механізм ідеології представлений і освітніми установами. Він включає також позитивно-правовий компонент (тут можна констатувати щонайтісніший зв'язок правової ідеології з іншими елементами правової системи суспільства).

На теоретичному рівні можна виділити науковий, філософський, релігійний виховні компоненти механізму правової ідеології. Правова ідеологія, здійснюючи виховну функцію, задіює також естетичні ресурси. Правові ідеї і цінності, а також моделі правової поведінки, представлені в мистецтві.

Саме аналіз інститутів ідеологічного механізму часто здатний відповісти на цілу низку запитань практичної спрямованості, пов'язаних із функціонуванням правової ідеології як елемента правової системи в сучасному суспільстві.

Важливо відзначити, що в рамках юридичної теорії ще не здійснювалося якихось значущих спроб вивчати організацію і порядок роботи соціальних інститутів, що займаються «трансляцією» змісту правової ідеології в суспільну правосвідомість. Між тим, саме ці інститути відіграють надзвичайно важливу роль в ідеологічному процесі і, зокрема, у здійсненні функцій правової ідеології, які зумовлюють розвиток правової системи сучасного суспільства і соціуму в цілому. Наприклад, проаналізувавши ситуацію в ідеологічній сфері сучасного українського суспільства, ми можемо зробити висновок про те, що

ідеологічний механізм на інституційному рівні потребує вдосконалення. У ньому повинні більш активно брати участь недержавні установи, тобто структури громадянського суспільства.

«Державний сектор» сьогодні відіграє визначальну роль у механізмі правової ідеології держави, що свідчить, по-перше, про певну недовіру до суспільних інститутів, по-друге, про нездатність держави регулювати складні процеси, тобто здійснювати регулятивну дію не на основі адміністративної ієрархії, а на основі інших складніших «мережевих» координаційно-маніпулятивних механізмів. Цьому, поза сумнівом, сприяють етатистські традиції нашого суспільства.

У зв'язку з зазначеним нам здається вкрай важливим сьогодні реформувати на інституційному рівні ідеологічний механізм правової ідеології української правової системи, поклавши значну частину ідеологічної роботи на недержавні установи, суспільні об'єднання. Необхідно розуміти, що недержавний сектор при налагодженій системі правової ідеології здатен упроваджувати положення правової ідеології у суспільну свідомість не менше, а у ряді випадків більш ефективно, ніж зараз це роблять державні структури. Це зовсім не означає «відходу» держави з ідеологічної сфери суспільства, навпаки, буде свідчити про вдосконалення і посилення ідеологічного механізму. При цьому «незримі», але від цього не менш ефективні, форми контролю з боку держави в ідеологічній сфері повинні зберігатися. Це є найважливішою умовою забезпечення національної безпеки України. Саме такий стан речей повинен забезпечувати розвиток сучасної правової ідеології і правової системи загалом у «діалоговому» режимі, що передбачає врахування інтересів широкого загалу громадян.

Конкретизуємо зазначене у контексті реалій українського суспільства і держави. На основі представленого раніше аналізу можемо стверджувати, що правова ідеологія в Україні має свою специфіку, яку можна назвати парадоксальною. Так, з одного боку, політичні партії та громадські діячі базують сучасні правові ідеї на зразку бажаного майбутнього для нашої

батьківщини у контексті її приналежності до європейських країн. З іншого боку – ці ідеологічні правовідносини спираються на принципи існуючої правової дійсності, що значно відрізняється від бажаної.

Відповідно, розвиток правової ідеології в нашій країні є результатом розвитку соціальної та правової культури, сформованої у вельми сумнівних умовах радикальних політичних перетворень, мілітаристських настроїв сьогодення та «залізної завіси» радянської спадщини. З урахуванням зазначеного, ми задаємося запитанням: як побудувати ідеологічний саморозвиток України з основоположними підвалинами практично працюючих демократично-ліберальних принципів? Тобто, реалій громадянського суспільства, не лише формально відображених у законодавстві, але й тих, що увійшли б корінням у практику побутових стосунків та соціального життя у широкому сенсі.

Ми особливо наголошуємо на останній тезі через сподівання, що *практичне втілення теоретичних постулатів законодавства* – це та сама правова панацея, яка в змозі, зрештою, досягти бажаних ідеологічних результатів як для внутрішнього правопорядку в Україні, так і в зовнішніх стосунках нашої країни та міжнародної спільноти.

Об'єктивна необхідність збереження ринкових відносин та демократичних процедур при будь-яких політичних реформах сприяє, на наш погляд, посиленню ролі державного регулювання у контролюючих суспільні процеси органах: в економічній сфері та в площині соціального забезпечення. Відповідно, парадигму розвитку правової ідеології в українському суспільстві і державі можна представити у сукупності двох ідеологічних форм:

- збереження перспектив розвитку в реаліях поточної доби;
- підтримання тенденції до запозичення нового й прогресивного для досягнення згаданих перспектив у державному розвитку як країни з високим рівнем правової культури.

На основі викладеного, ми склали перелік особливостей, які відображають досліджуваний нами предмет. У табл. 5.4.1 представлено систему

теоретичних, методологічних та аксіологічних установок, які були нами взяті за зразок розв'язування завдання розвитку правової ідеології в українському суспільстві.

Таблиця 5.4.1

Сучасна ідеолого-правова парадигма в Україні

Внесок державних структур	Внесок суспільства
Підтримання правових традицій	поширення правового нігілізму
Правове еволюювання на макрорівні	зв'язок права та певних культурних традицій (наприклад, релігії)
Формалізована та теоретична правова дійсність	дієва та практична правова дійсність
Захист інтересів владних структур	захист інтересів широкого кола суб'єктів соціально-правового процесу
Підтримання влади діючої політичної коаліції	прагнення досягнути за допомогою права справедливості
Прагматика юридичної аргументації та легалізму	розробка механізмів обмеження волі держави, наприклад, через мітинги протесту
Наближення законодавчих інститутів до правової дійсності	поєднання правової дійсності та суспільних процесів

Отже, бачимо суттєві відмінності між законодавчим регулюванням та реаліями життя. Чому така ситуація можлива з точки зору розвитку суспільства? На наш погляд, пояснення полягає в тому, що практичні правовідносини передують законотворчості та правовиконавчій сфері. Чи можлива ситуація, коли тільки законодавець визначатиме регулювання права та суспільних відносин, а не навпаки?

Ми погоджуємося з дослідниками [133; 211], які вказують, що суспільні взаємини охоплюють природно-правову основу правовідносин суб'єктів права.

Відповідно, можемо розглядати правову ідеологію як механізм взаємовпливу законодавства та правовідносин. Ключовими складовими цього механізму виступає таке:

- правосвідомість громадян;
- природні інтереси суспільства;
- ментальні моральні цінності;
- специфічні культурні уподобання (наприклад, релігійні).

Психологічні дослідження засвідчують, що людині притаманне почуття справедливості, хоча кожна особа уявляє собі цей феномен по-своєму [233; 275]. Тому, на наш погляд, питома вага ідеологічної пропаганди в усі часи була такою суттєвою: законодавець за допомогою ідеологічного інструментарію насаджував підтримку діючого політичного режиму на рівні свідомості громадян – переконував у справедливості своїх намірів.

Відповідно, для позитивного сприйняття правової ідеології народ повинен не лише вірити, але й відчувати загальну справедливість законодавчого вектору, ідеї якого впроваджуються в життя. Серед сучасних ідеологій, які, згідно наведеного нами аналізу, мають найбільшу популярність в Україні, назвемо неоліберальну правову ідеологію. Стверджуємо це через те, що неолібералізм складається з природно-правових компонентів, які включають в себе як основи позитивного права, так і реалії практичного державотворення правовідносин у соціумі [220].

У якості підтвердження останньої тези зазначимо, що позитивне право в нашій країні та його неоліберальне відображення мають наступний вигляд (див. Табл. 5.4.2).

Аналізуючи зазначене, приходимо до висновку, що вирішення існуючих перешкод для ефективного ідеологічного правотворення в нашій країні можливе через підвищення ефективності правового регулювання. Наприклад, згідно цілого ряду досліджень вітчизняних науковців [253; 255], українська законодавча діяльність базується на досягненнях світового правового

регулювання. Під такими досягненнями маємо на увазі, передусім, ідеологічні цінності, до яких прагне Україна.

Таблиця 5.4.2.

Неолібералізм в Україні

Ідеологічні положення	Проблеми втілення
основа позитивного права	нерозуміння імперативного сенсу широкими народними масами
зростання регулюючої ролі держави	очікування надмірної державної опіки (соціального забезпечення)
розвиток держави у всіх сферах через запозичення досвіду успішних західних держав	національна специфіка прагнення відсторонення від західних ідеологічних віянь як від загрозливих
поширення правових національних інтересів у промисловість та виробництво	численні варіації праворозуміння
охорона та захист природних прав людини	відсутність паритетності інтересів суб'єктів соціально-правового процесу
регіоналізм та децентралізація	класово-групові правовідносини в суспільних сферах
протидія корупції та небажаним явищам у взаємовідносинах державних посадовців та населення	складнощі в оскарженні дій посадових осіб різного рангу через байдужість до реалізації правових інтересів та правове невігластво
стандартизація правових оцінок і установок на всіх суспільних рівнях, незалежно від привілеїв або традиційних поступок	відсутність правового консенсусу в суспільній свідомості

Аналізуючи переважаючі серед сучасних науковців тенденції [226; 237], в якості домінуючої ми обрали властивість правомірності соціально-правових відносин, зміст їх правового характеру та правові результати, які можна спрогнозувати у майбутньому, виходячи з поточної правової ситуації. Можемо стверджувати, що найбільш актуальними на сьогодні виступають складнощі адаптації потреб та інтересів суспільства відповідно до можливостей відображення у правових приписах, з одного боку; з іншого – вирішення питання затребуваності загальних та індивідуальних нормативно-правових актів, вже зазначених у чинному законодавстві.

Детальний перелік таких актів та характеристики їх праворозуміння знаходиться поза межами нашого дослідження, а тому зосередимо увагу на ідеологічній складовій оцінки ефективності реалізації правового фундаменту нашої держави згідно демократичного вектору її розвитку.

Відповідно, наступною за значущістю проблемою в ідеологічній сфері є забезпечення політико-правового консенсусу всіх членів вітчизняного суспільства, яке завдяки правовій діяльності корпоративних суб'єктів вступає в еру громадянського самопозиціонування. Можемо назвати це політико-правовим компромісом, ідеологічна складова якого розглядається як основа до стабілізації політичної і правової державної системи.

На основі проведеного дослідження вважаємо, що системна державна стабілізація, як шлях розвитку правової ідеології, йде курсом класичного лібералізму та відродження традиційних форм української державності та правопорядку.

Разом з тим, на нашу думку, перед суспільством і владою стають актуальними низка ідеологічних завдань які вимагають вдосконалення:

- наявні правовідносини та концептуальні ідеї про право;
- правове регулювання і юридична діяльність в цілому;
- уявлення про бажану правову свідомість громадян;

- здатність правової ідеології до впровадження стандартних правових оцінок і установок серед широких верств населення (наприклад, через ЗМІ).

Досліджуючи парадигму розвитку правової ідеології в українському суспільстві і державі, маємо зазначити, що національний ідеологічний шлях характеризується періодичними кризами (крахами) уявлень про право та правовідносини [159]. Під такими кризами маємо на увазі не лише ідеологічні переосмислення у зв'язку зі змінами політичних режимів, але й поступову зміну ролі і місця нашої країни у світі. Тобто, аналіз української правової ідеології повинен бути нерозривним від її презентування як державного правового ідеологічного напрямку на міжнародному рівні.

Науковці, які плідно займалися вивченням сучасного розвитку українського соціуму та політикуму, вказують на цікаве спостереження: ступінь участі правової ідеології в політичних процесах держави є пропорційним впровадженості правової ідеології у соціальні стосунки громадян [2; 3]. Тобто, інтерпретуючи зазначене, можемо говорити про те, що сучасний законодавець в змозі розраховувати на ідеологічний механізм впливу на соціум настільки, наскільки розповсюдженою у правосвідомості громадян всіх верств населення є та чи інша правова ідеологія.

Отже, бачимо певне «замкнене коло»: для реалізації на практиці законодавчих положень та політичних програм необхідно спиратися на відповідну правову ідеологію. Остання, в свою чергу, насаджується тими самими законодавчими директивами. Це трохи нагадує основне філософське питання: першочерговою є матерія чи думки про неї? Як вихід з такого стану речей, пропонуємо розширити участь наукових кіл у регуляції громадського життя, тобто задіювати наукових співробітників згідно їх спеціалізації при формуванні не лише нових політичних кроків, але й для підвищення ефективності вже існуючих нормативів правовідносин.

Таке залучення науковців, природно, реалізовувати через навчальні заклади всіх рівнів, в яких слід впроваджувати навчальні програми, що б

пояснювали необхідність законодавчих змін. Відповідно, майбутні фахівці та виборці отримують можливість не лише глибоко аналізувати законотворчі процеси в країні, але й брати в них активну участь: формулювати науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення певних галузей права.

Таким чином, на нашу думку, вдасться розповсюдити основні принципи загальнодержавної правової ідеології та зробити їх доступним для більшості громадян. Українське суспільство отримає можливість профілактики правового невігластва та нігілізму. У свою чергу, ідеологічна обізнаність здатна врятувати населення від морально-етичних, духовних та інших культурних криз, якими часто супроводжуються різкі зміни політико-соціальних процесів у країні.

Цінність зазначеної пропозиції щодо ідеологізації закладів освіти ще й в тому, що вона має, як ми вважаємо, потенціал стати важливим механізмом свідомої перебудови суспільства, зокрема, з'явиться можливість:

- подолати та запобігти ідейному та ціннісному вакууму в суспільстві;
- протидіяти виникненню системних правових криз у багатьох соціальних сферах.

В цьому ракурсі, може виникнути ідеологія з радянською практикою насадження комуністичної правової ідеології, якою дійсно було насичено як суспільство СРСР, так і всі державні процеси. Корисним у цьому випадку є намагання досягнути загального високого рівня ідеологічної обізнаності громадян, хоча методи реалізації такої мети не були зовсім правовими та не відповідали засадам громадянського суспільства. Виходячи з цього, насаджування конкретної правової ідеології, в тому числі і ліберального типу, не зовсім відповідає сучасним правовим та моральним ідеалам.

Запропоновані вище висловлювання свідчать про те, що на сьогодні можливими та бажаними є дискусії з приводу створення національної ідеології. Отже, ми знаходимося на такому етапі розвитку нашого суспільства, який не лише потребує правової ідеології, але й *досяг рівня доцільності й можливості для широкого соціуму впливати на неї.*

На сьогоднішній момент, мова йде про переоцінку не стільки ролі правової ідеології в житті суспільства, скільки про радикальну трансформацію самої правової ідеології. Як і інші дослідники [178], ми вважаємо за доцільне ставлення до неї як до інструменту, що забезпечує напрям політичної активності громадян. Також видається необхідним враховувати те, що в умовах рухливої динаміки у всіх сферах життя наших співгромадян, правова ідеологія може виступити власне кантівським імперативом переходу української громади у повноцінно функціонуюче громадянське суспільство.

Окрім іншого, правова ідеологія необхідна для інтенсифікації розвитку української держави у руслі переходу до таких соціально-політичних умов, які б відповідали сучасним уявленням про право та правовідносини в цивілізованій та високорозвиненій європейській країні. Без подібного видозмінення правовідносин, правосвідомості, правотворчості та правосприйняття неможливою є глобальна модернізація нашої країни щодо перетворення її на одну з конкурентоспроможних держав світу.

Для уникнення непорозумінь зазначимо, що новітні дослідження та розробки з права, філософії та соціології [226] акцентують ідеологічні питання не в руслі класичної для ХХ ст. класової боротьби, а стосовно наступних аспектів:

- вираз інтересів громадянського суспільства;
- пропаганди цінностей лібералізму та демократії;
- протидії дезінформаційному впливу («інформаційній війні»);
- культурно-історичний засіб консолідації пострадянського суспільства.

Зазначене дозволяє стверджувати, що сучасний етап суспільно-економіко-політичного розвитку України в цілому співпадає з її правовим розвитком, тобто з етапами становлення правової ідеології в нашій країні. Порівнюючи різні сфери суспільного життя, вважаємо доцільним віднести правову ідеологію до духовних сфер життя суспільства. Через це ідеологічне становлення українського суспільства має потенціал для створення духовно-моральної основи подальшого шляху всієї держави.

Для конкретизації останнього припущення ми склали перелік ознак суспільних духовно-моральних цінностей у їх сучасному, а головне, «українському сенсі». Ми спиралися на критерії, які означили дослідники цього напрямку [3; 133] (див. Табл. 5.4.3).

Таблиця 5.4.3

Духовно-моральне віддзеркалення правової ідеології

Методи	Перспективи
орієнтація на суспільні цінності	зростання соціальних перспектив
регулювання культурно-інформаційних потоків	збереження та активний розвиток традиційних українських цінностей та ідеалів
модернізація правовідносин згідно європейських зразків	успішна трансформація нашої країни з колишньої радянської республіки у незалежну державу
створення нової ідеологічної парадигми	формування загальнонаціональної самобутньої ідеології
інтеграція суспільно-політичних зусиль для забезпечення ефективних правовідносин	потужне підвищення потенціалу соціально-економічних, культурних та моральних сфер суспільства

Отже, можемо констатувати, що Україна знаходиться на порозі реалізації ідеї застосування правових зусиль для отримання ідеологічно бажаних результатів. Ми вважаємо, що правовідносини також можна прирівнювати до життєво важливих потреб, захист і реалізація яких має бути ключовим елементом у правосвідомості громадян. Реалізація цих інтересів сприятиме й реалізації правового потенціалу особистості, суспільства і держави.

Продовжуючи цю думку зазначимо, що парадигма розвитку правової ідеології в українському суспільстві і державі буде найбільш ефективною, якщо ґрунтуватиметься на природних національних інтересах. У досліджуваному нами контексті – це:

- ліберально-демократичний ідеологічний базис;
- контроль (громадський та державний) за правовою взаємозалежністю суспільних факторів;
- суспільно-політичні програми соціального забезпечення;
- культивування прогресивного ставлення до моральних та культурних проблем.

Відповідно, комплексна реалізація означених позицій має потенціал для поступового та м'якого (на противагу радикальному) реформування українського суспільства. Наприклад, керуючись демократичними принципами, держава може впливати на почуття патріотизму та громадянської відповідальності серед населення. Лібералізм же доповнить цю ситуацію формуванням поваги до індивідуального вибору кожної особистості. На наш погляд, таким поєднанням можна досягнути реалізації загальнолюдських цінностей на всіх рівнях правовідносин.

Наступний важливий для нашого дослідження аспект – це механізми впливу на формування суспільної правосвідомості, особистісних інтересів законослухняних громадян та створення широких можливостей для задоволення духовних і культурних потреб. Маємо зазначити, що незважаючи на популяризацію ліберальних поглядів на життя, необхідним є державний контроль за вихованням у населення патріотичних почуттів. Можливо, саме у відчутті патріотичного піднесення й міститься відповідь, як можна запобігти різноманітним суспільним та політичним девіаціям.

Тут простежується низка цікавих взаємозалежностей:

- вірогідність консолідації українців в громадянське суспільство є наслідком ефективності впровадження відповідної правової ідеології;
- зовнішній імідж нашої країни та можливості різноманітного соціального партнерства міжнародного рівня формуються за рахунок внутрішнього правопорядку в країні;

- тільки поєднання двох перших факторів сприятиме формуванню в Україні нового суспільного ладу.

Також, окреслюючи ідеологічні перспективи для нашої держави відмітимо, що за умов виправдання надій частини наших співгромадян щодо євроінтеграції, матимемо можливості спостерігати паралельні ідеологічним успіхи. Наприклад, успішна інтеграція в світову економіку через досягнення високих стандартів виробництва сприятиме розвитку нових економічних і соціально-політичних інститутів. Тобто, правова ідеологія в сучасному українському суспільстві сприяє відкриттю нових, оптимальних засобів підвищення ефективності економічного зростання.

Особливо підкреслимо, що ідеологічне забезпечення всіх стратегічних напрямів державної діяльності є не додатковим чинником, а, скоріше, основною рушійною силою досягнення світових пріоритетів розвитку цивілізованої держави. До того ж, аналізуючи дослідження сучасного бачення державотворення, приходимо до висновку, що правова ідеологія здатна посилити вектор громадянської ідентифікації серед населення. А це, у свою чергу, впливає на вирішення найважливіших соціально-економічних завдань. Тобто, впровадження правової ідеології та якісне її відображення можна вважати стратегічним напрямом активності держави.

Підсумовуючи наведене зауважимо, що вважаємо правову ідеологію в Україні одним із шляхів вирішення політичних проблем та зміцнення держави. Увага до цієї сфери має великий потенціал для посилення позицій нашої країни не лише в світі, а й всередині держави, тобто – у правовідносинах наших співвітчизників. Також, на наш погляд, вельми прогнозовано, що українська правова ідеологія після остаточного формування ґрунтуватиметься на актуальних пріоритетах розвитку країни. Це, у свою чергу, дозволить популяризувати використання кращих міжнародних досягнень.

Більше того, події Революції гідності 2013-2014 рр. засвідчили, про важливість ідеологічного чинника, особливо у контексті консолідації суспільства довкола не лише національний, а й політичних інтересів.

Таким чином, вивчення правової ідеології в правовій системі сучасного суспільства, її сутнісних і функціональних характеристик, дозволило нам запропонувати теоретичне бачення феномену правової ідеології в правовій системі сучасного суспільства, а також шляхи більш осмисленого і ефективного використання ідеологічного ресурсу правової ідеології для досягнення соціально значущих цілей. Максимальне використання потенціалу правової ідеології здатне сприяти оптимізації функціонування сучасної правової системи, оскільки саме правова ідеологія є її системоутворюючим елементом.

Розгляд парадигми розвитку правової ідеології в українському суспільстві і державі засвідчує, що:

- основна проблема сучасного етапу розвитку правової ідеології полягає в трансформації формально відображених у законодавстві принципів громадянського суспільства до практично-дієвих правовідносин. Її вирішення ґрунтується на дуалізмі збереження перспективного у вітчизняному законодавстві та запозичення корисного від розвинених держав світу;

- правова ідеологія пов'язує законодавство та реалії життя через культивування: правосвідомості, суспільних інтересів, моральних та культурних цінностей тощо;

- існує необхідність обґрунтування правової ідеології з позицій справедливості, що в Україні відображено через неоліберальні принципи правовідносин;

- доцільно залучати науковців для підвищення ефективності регулювання правовідносин через певну ідеологізацію освітніх установ, у яких вони проводять просвітницьку або викладацьку діяльність;

- наявна доцільність вдатися до державного контролю за підвищенням патріотизму серед населення, що виступить профілактичним засобом протидії небажаним соціальним явищам;

- високий рівень впровадженості правової ідеології має потенціал для трансформації українського суспільства на якісно нові світові стандарти рівня життя у всіх сферах.

5.5. Правосвідомість юриста як суб'єктивне відображення чинної правової ідеології

Багатоманітність визначень поняття «правосвідомість» у сучасній науковій літературі потребує зосередження уваги на її сутнісних ознаках. Безумовно, що такий підхід означатиме певне спрощення складної психолого-правової реальності; разом із тим аналіз правосвідомості юриста як одного з основних носіїв правової ідеології саме спрощення й потребує: інакше стає неможливим подальший рух у напрямі визначення її витоків, основних складових частин та функцій.

На нашу думку, *правосвідомість* – різновид свідомості, що дозволяє створювати суб'єктивний образ чинного або бажаного права; суб'єктивна основа права, умова його існування та розвитку. *Структура правосвідомості* – сукупність її елементів та їх взаємозв'язків, що відображає внутрішню організацію цілісної системи, взаємодію компонентів, які її утворюють. Вирізнення структурних елементів правосвідомості не означає їх відокремленості, навпаки, будь-яка теоретична конструкція структури правосвідомості є результатом мисленнєвої діяльності автора та його методологічних уподобань, а на практиці всі її елементи взаємно пов'язані, не можуть існувати автономно, самостійно. У той же час не слід ігнорувати відмінностей, що між ними існують.

Одним із таких методологічних підходів може стати виокремлення структури правосвідомості залежно від домінантного виду психічної активності суб'єкта: правова онтологія, правова аксіологія, правова праксеологія.

Правова онтологія – пізнання і знання того, що є право взагалі (його загальні ознаки і властивості, його місце у правовій системі) і що є право в конкретному суспільстві (які можливості воно надає суб'єктам і що від них потребується). При цьому загальні знання про право називаються теоретичною

правовою онтологією; загальнообов'язкові правила поведінки для громадян певного конкретного суспільства – практичною правовою онтологією.

Правова аксіологія – емоційно-ціннісне ставлення до права, яке лише частково вербалізується й раціоналізується свідомістю суб'єкта правовідносин. Правова аксіологія поділяється на правову ідеологію і правову психологію. Під правовою ідеологією слід розуміти систематизоване уявлення про правову дійсність, в основі якого лежать певні ціннісні засади. З таких уявлень свого часу виокремились антропоцентристські, теоцентристські, соціоцентристські типи правової ідеології. Несистематизоване й нераціоналізоване ціннісне сприйняття правової дійсності у виді правових почуттів, емоцій, переживань визначається як правова психологія.

Ідеї, теорії, принципи, які є змістом правової ідеології, втілюються як ціннісні орієнтири та засоби соціального контролю за діяльністю людей. Правова психологія поєднує всі компоненти ставлення особистості (соціальної групи) до певного правового явища. Таке ставлення є результатом не тільки індивідуального пізнання й переживання особистістю певних фактів, а й результатом взаємодії і взаємовпливу людей у великих і малих соціальних групах. Правова ідеологія і правова психологія в сукупності визначають ціннісно-нормативну орієнтацію особи в сфері правової дійсності та відповідну їм поведінку людей у суспільстві [377].

Правова праксеологія – сукупність уявлень про те, які існують шляхи й засоби впливу на правову ситуацію та як потрібно поводитися в тій чи іншій правовій ситуації. З певною умовністю її можна вважати вольовим аспектом правосвідомості, її діяльнісною складовою, існування якої зумовлено нерозривним зв'язком між людською свідомістю, пізнанням і діяльністю (практикою). Правова праксеологія складається з правової політики і правових установок, де останні – психологічний стан готовності, схильності суб'єкта до певної правової активності в певній правовій ситуації, а також сформовані стійкі уявлення про правомірну та неправомірну поведінку.

На індивідуальному рівні правова свідомість охоплює різні сфери психічного: *пізнавальну* (емпіричний правовий досвід, правові уявлення, правове мислення); *оціночну* (правові емоції й почуття, у яких виражаються нереклексивні оцінки правової реальності, а також правові цінності, що отримали рефлексивне обґрунтування й ціннісні орієнтації); *мотиваційно-вольову* (установки правосвідомості, які виступають безпосереднім мотивом правової поведінки, і воля як здатність до самоконтролю й саморегуляції).

Загалом положення про триаду психічної діяльності є розповсюдженим у сучасній психологічній науці, а різні його варіанти стосовно правової свідомості так чи інакше відображають її гносеологічний, аксіологічний та праксеологічний елементи, а також безпосередні форми буття правосвідомості – знання, ставлення, звички та установки.

Можемо також стверджувати, що правосвідомість має специфічні для неї форми існування: 1) *інституціональну* – документально закріплену; 2) *неінституціональну* – правове мислення, воля й почуття, що представлені в «неопредмеченому» вигляді, але можуть бути зафіксовані письмово (наукові публікації, художня література, особисті документи). Відповідно, неінституціональна форма представлена: а) *теоретичною* правосвідомістю, б) *побутовою* правосвідомістю, яка включає уявлення, почуття й волевиявлення громадян, їх суб'єктивне ставлення до чинного права, знання про наявні закони та їх оцінку, переконання в правомірності чи неправомірності судових дій, справедливості чи несправедливості самих законів. Ця сфера утворює суспільну думку стосовно чинного права, підтримуючи його або вимагаючи його змін.

На нашу думку, інституціональна (професійно-юридична, теоретична, філософсько-правова) правосвідомість є екстраполяцією позитивного права, неінституціональна (практична) – природного права, що дозволяє говорити про «позитивну правосвідомість» та «природну правосвідомість». У першому випадку наводяться тлумачення закону, виданого державою, стосовно певної окремої ситуації або з питання про конституційність окремого закону; у

другому – як ставитися до чинного права в цілому та окремих його складових елементів.

Залежно від того, хто виступає суб'єктом правосвідомості, можна виокремити *індивідуальну, групову й суспільну* правосвідомість. Правосвідомість особистості (індивідуальну правосвідомість) слід розглядати як діалектичну двоєдність суб'єктивного й об'єктивного (індивідуального й соціального) в людині. Як різновид індивідуальної свідомості, правосвідомість, будучи внутрішньою суб'єктивною якістю психіки, формується під впливом індивідуальних унікальних обставин життя конкретної людини. Її особливості залежать від характеру особи, її потреб і мотивів, цілей та ціннісних орієнтацій та ін. Разом із тим вона є продуктом суспільно-історичного розвитку суспільства та філогенезу людства. Звідси індивідуальну правосвідомість можна визначити як соціально детерміновану, індивідуально зумовлену систему знань і ціннісних орієнтацій, які визначають правомірну (законослухняну) або неправомірну (протиправну) поведінку особи.

У структурі індивідуальної правосвідомості можна вирізнити елементи зовнішні (правові знання, повага до права, готовність до соціально-правової активності) і внутрішні (інтелектуальні, емоційні, вольові процеси і стани). Вона відносно самостійна (автономна) у стосунку до групової і суспільної правосвідомості, завдяки чому не тільки залежить, але й здатна активно впливати на них. Це виявляється у впливі свідомості окремих особистостей на формування правових ідей, теорій, поглядів, правової ідеології загалом.

Різновиди групової правосвідомості залежать від обраного контексту дослідження: правосвідомість молоді, студентів, підлітків, етнічна, учасників дорожнього руху, професійна правосвідомість тощо. Оскільки та чи інша соціальна група є складовою суспільства, її правосвідомість завжди залежить від правової ідеології, а також розповсюджених у соціумі оцінок, імперативів, установок та стереотипів тощо. Але поряд із цим, правосвідомість соціальної групи є відображенням її власних групових цінностей, критеріїв, стандартів. Вони є продуктом особливого місця певної групи в системі суспільства, її

специфічної діяльності тощо. Наприклад, своєрідність правової свідомості етнічної групи зумовлена її соціокультурними традиціями й національно-психічними особливостями; на правосвідомість груп віруючих впливає система релігійних поглядів, ритуалів тощо; на правосвідомість професійних груп чинить вплив спеціальна освіта і специфіка професії тощо.

У правосвідомості суспільства представлено тип правових відносин, який детермінується історично визначеною системою економічних та політичних відносин і іманентний усьому суспільству [341]. Правосвідомість суспільства відображає «правову природу речей», принципи і схеми правової взаємодії, які затверджені в соціумі незалежно від суб'єктивних намірів і побажань. Цей тип правосвідомості є мисленнєвим вираженням реального процесу правової дійсності і системи «людина – суспільство – право».

Індивідуальна, групова й суспільна правосвідомість відрізняються за умовами формування і за обсягом свого змісту. В індивідуальній і груповій правосвідомості відображаються лише окремі аспекти правової реальності. Навіть якщо порівнювати часові й просторові ресурси, очевидною є невідповідність змісту суспільної, групової та індивідуальної правосвідомості.

Правосвідомість суспільства щодо групової й індивідуальної правосвідомості виступає зовнішньою формою їх детермінації. З її вимогами і обмеженнями окремим особам і групам доводиться рахуватися настільки ж серйозно, наскільки вони повинні рахуватися з власними потребами та інтересами.

Ми не підтримуємо точки зору, згідно з якою окремо виділяється масова правосвідомість. По-перше, маса (так як її розуміють у сучасному побутовому обігу) – це різновид соціальних груп, а саме велика соціальна група, що є нестабільним, ситуативним утворенням; по-друге, така спільнота є надто динамічною, стихійною та різнобарвною, отже, у ній відсутні будь-які сталі соціально-психологічні феномени, у тому числі й правосвідомість. Іншими словами, можна говорити не про правосвідомість маси, а лише про правосвідомість окремих її учасників. Спроби об'єднати поняттям «масова

правосвідомість» правосвідомість класів, націй, регіонів та інших соціальних спільностей ми вважаємо некоректними через низку причин, висвітлення яких знаходиться поза межами теми нашого дослідження.

Макроструктура правосвідомості з точки зору предмету її відображення представлена сферами, які відповідають різним галузям права і різним видам правових відносин.

Слід зупинитися ще на одному аспекті підходів до структури правосвідомості, а саме: співвідношення правової ідеології і правової науки, теоретичної правосвідомості; правової психології і повсякденної правосвідомості. Згідною з першою точкою зору, вони є максимально наближеними або навіть тотожними: правова ідеологія становить собою теоретичний (науковий) рівень відображення правової дійсності, правова психологія – емпіричний (побутовий) рівень. Як аргумент зазначається, що правова ідеологія є системою наукових ідей і концепцій, які відображають сутність і закономірності розвитку правових явищ; для правової психології характерними є пізнання права з суто практичними цілями, для здійснення (чи, навпаки, утримання) юридично значущих дій, вчинків.

Згідно з другою точкою зору, підстав для ототожнення або надмірного зближення правової ідеології і юридичної науки, правової психології і повсякденної правосвідомості не існує. Як зазначає Ю. М. Грошевий, зміст правової теоретичної свідомості ширший від змісту правової ідеології, оскільки перша включає низку правових понять, які самі по собі не виражають класового підходу (у ширшому значенні – не пов'язані з відображенням інтересів класу, групи, суспільства), а виступають досягненням правової наукової думки (наприклад, такі поняття як свідок, експерт, юридична особа та інші). Окрім того, і теоретичний рівень пізнання правових явищ, і практична свідомість як емпіричний рівень їх пізнання включають у себе соціально-психологічний елемент. Отже, правова психологія – не рівень пізнання правових явищ, а психологічний компонент у теоретичному й емпіричному знанні про правові явища [75, с. 250].

Безумовно, що правова ідеологія і правова наука, правова психологія і повсякденна правосвідомість – самостійні правові чи психолого-правові феномени. Правова ідеологія завжди так чи інакше пов'язана з політикою, політичними відносинами; наука ж не повинна прислужувати політиці, яка є відображенням поточного моменту розвитку суспільства і тому не позбавлена спекулятивних моментів. Правова ідеологія не обов'язково має науковий характер, вона може бути й антинауковою. Вона виступає як система хоча й абстрактно-теоретичних, але не обов'язково наукових, правових ідей, поглядів, теорій. У них з'ясовуються необхідність державно-правового регулювання соціальних відносин, а також шляхи такого регулювання з точки зору певної системи цінностей, прогнозуються його наслідки. Що стосується юридичної науки, то йдеться про комплекс знань, що мають об'єктивну пізнавальну цінність незалежно від інтересів тих чи інших соціальних груп. Практична цінність правової ідеології полягає у відповідності її ідей інтересам останніх, формулюванні шляхів і засобів їх задоволення.

Стосовно правової психології, то ми вже зазначали вище, що вона представлена не лише емоційними, але й пізнавальними, вольовими та мотиваційними процесами, тобто утворює правову аксіологію.

Поділ правосвідомості на теоретичну і практичну, на нашу думку, є обґрунтованим: правова наука і правова ідеологія представляють її теоретичну складову, а повсякденна правова свідомість і правова психологія утворюють емпіричний рівень правосвідомості [261]. При цьому термін «повсякденна правосвідомість» слід використовувати для характеристики ступеня проникнення в сутність певних правових явищ, для характеристики свідомості, яка сковзає по поверхні явищ, не охоплює їх суті. Термін «правова психологія» слід застосовувати не для характеристики глибини проникнення в сутність явищ, а для визначення особливостей духовного складу, притаманних соціальній спільності правових почуттів, вольових установок. Тут правова психологія є проявом правової ідеології на емпіричному рівні [251, с. 96-98].

На підставі глибини й особливостей сприйняття правових явищ у контексті їх юридичної оцінки можливо виділяти рівні правосвідомості, що зумовлюються предметною спрямованістю суб'єктів правосвідомості у сфері правового регулювання, тобто тим, наскільки ґрунтовним та адекватним сутності явища є усвідомлення ними правової реальності. Такими рівнями є теоретичний та практичний. Ми не підтримуємо точки зору, згідно з якою слід виділяти ще й інші рівні правосвідомості, наприклад, професійну, повсякденну тощо (П. М. Рабінович, В. А. Сулов та ін.). Професійна правосвідомість правників є теоретико-практичною, оскільки фаховим призначенням юриста слід вважати втілення теоретичних (наукових) знань у практику. Право здійснює свої функції, впливаючи на свідомість відповідних суб'єктів. Якщо індивідуальна правосвідомість є однією з форм безпосереднього втілення правових норм у суспільну практику, то справедливо стверджувати, що ефективність діяльності правових осередків детермінується сукупністю властивостей та особливостей правосвідомості осіб, які її здійснюють.

Повсякденна правосвідомість – практична, вона слугує орієнтуванню людини (соціальної групи) в нормативно-правовому полі та вибору відповідного до чинного законодавства варіанту поведінки. Жодного іншого призначення (правотворчість, правоохоронна, правозастосування) побутова правосвідомість мати не повинна. Заперечення щодо фактів участі громадян в різного роду загонах самооборони, народних дружинах тощо знімаються тим, що такі добровільні формування повинні діяти під керівництвом правоохоронних органів та підпорядковуватися їм, самостійних правових функцій вони не мають. Добровільна участь в охороні громадського порядку є відображенням високого рівня розвиненості індивідуальної практичної правосвідомості.

Теоретико-практична (професійно-правова) правосвідомість правників, як різновид правової свідомості, є одним з найвпливовіших суб'єктивних чинників її функціонування й розвитку. Вона виступає важливою гарантією прав та свобод людини і громадянина. Її ґрунтовне дослідження сприятиме

удосконаленню професійної підготовки юристів й подальшому їх професійному становленню.

Безумовно, правосвідомість юристів є специфічним психолого-правовим утворенням, що передбачає системність та комплексність одержання, використання, поширення і зберігання у правовому полі інформації та характеризує ставлення правника до правової дійсності і встановлення об'єктивної істини.

Власне правосвідомість є активним елементом системи правового регулювання суспільних відносин: право не може здійснювати свій регулятивний вплив інакше як через людей, безпосередньо впливаючи на їхню свідомість [200]. У цьому аспекті саме юрист є тим, хто впливає на свідомість громадян.

Зазначимо також, що виділення професійної свідомості юристів як окремого різновиду правосвідомості не ґрунтується на змістових критеріях. Юрист – це особа, яка має юридичну освіту та задіяна у сфері юридичної практики. Водночас на індивідуальному рівні його правосвідомість може бути глибокою та поверховою, цілісною й парціальною, розвиненою й деформованою.

Окрім того, професійна правосвідомість притаманна не лише юристам, але й іншим особам, професійна діяльність яких перебуває в межах правового поля, зокрема представникам бізнесових структур та банківської сфери, численним приватним підприємцям та ін. Зрештою, у сучасному світі таких працівників стає все більше, і сьогодні фермер (колишній сільський трудівник, який не мав уявлення про нормативно-правове регулювання своєї діяльності і не відчував у цьому потреби) повинен володіти засадами юридичних знань задля гарантій безпеки своєї справи.

На нашу думку, термін «професійна правосвідомість» є синонімом до поняття «правосвідомість юриста» і може вживатися для характеристики правової свідомості юристів як соціальної групи, якій притаманний якісно своєрідний (професійний) рівень сприйняття правових явищ. Вона може бути

представлена у двох основних формах: індивідуальній та груповій (корпоративній). За такого підходу професійна правосвідомість може бути досліджена як правова свідомість юристів, сутність та особливості якої конкретизуються у змісті правової ідеології і правової психології, у системі притаманних юристам правових знань, уявлень, ціннісних орієнтацій.

Висновки до р. 5

Аналіз ролі правової ідеології в розбудові сучасної української держави дозволив дійти наступних висновків:

1) новітня історія ознаменувалася здобуттям Україною незалежності, що потребує формування відповідної правосвідомості її громадян, частина з яких ще й досі потерпає від відчуття меншовартості. Активні політичні трансформації всередині країни та зміна ставлення до неї в світі зумовлюють необхідність культивування громадянської відповідальності наших співгромадян та нового світогляду представників соціальної правової держави. Водночас, такі процеси на індивідуальному рівні створюють певну систему захисту особистості як людини та громадянина;

2) на сьогодні в Україні активно розвиваються системи соціального забезпечення, «державоцентрична» та «людиноцентрична» моделі державного ладу впроваджуються одночасно, підтримується ліберальний ідеологічний вектор та відповідна спрямованість правосвідомості громадян;

3) майбутній стан українського громадянського суспільства залежить від розгортання цілеспрямованих державно-громадянських заходів щодо впровадження правової ідеології, підвищення ефективності юридичної освіти та активного використання в ідеологічних цілях засобів масової інформації, соціальних інституцій, громадських ініціатив, тощо;

4) однією з основних проблем сучасності в сфері правових відносин слід вважати складнощі в ефективній реалізації на практиці законодавчих приписів, що значною мірою пояснюється домінуванням неоліберальних принципів права. При цьому важливим чинником формування правосвідомості українців є

оцінка ними справедливості чинних правовідносин, що зумовлює необхідність активізації правової ідеології засобами закладів освіти всіх рівнів та в трудових колективах для розбудови в Україні демократичної держави;

5) існує також необхідність розповсюдження основ правової освіти для широких верств населення з метою подолання правового невігластва та зловживань в усіх сферах правовідносин громадян. Відповідно, на сучасних юристів покладена відповідальність формування високого рівня правосвідомості громадян в усіх сферах. Основним важелем тут виступає ідеологічна насиченість правосвідомості юриста як уособлення правової системи нашої країни.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні наведено теоретичне узагальнення і надані практичні науково обґрунтовані рекомендації та пропозиції щодо вирішення проблеми, сутність якої полягає в розкритті ролі правової ідеології в забезпеченні розвитку сучасної української держави та громадянського суспільства. У роботі здійснено структурно-функціональний аналіз явища правової ідеології, запропоновано відповідний понятійний апарат, доведено необхідність розповсюдження правової ідеології в Україні через освітню систему, за допомогою засобів масової інформації та інших ідеологічних засобів, які б формували правосвідомість українських громадян. На підставі проведеного дослідження ми зробили низку висновків.

1. Існування та розвиток будь-якої держави неможливі без прогнозування моделі ідеального правопорядку та спроб її реалізації, тобто правова ідеологія з'являється одночасно з суспільством, правовідносини в якому має скеровувати. Найбільш відомі на сьогодні концепції правової ідеології започатковані близько чотирьох сторіч тому. З того часу і до сьогодні світова спільнота керується ідеями різних форм та варіацій лібералізму, консерватизму, соціалізму, націоналізму. При всіх відмінностях (індивідуалізм, залежність від державного контролю та соціальні гарантії), вони взаємопов'язані та періодично змінюють одна одну.

Найвищого рівня розвитку правова ідеологія набула в ХХ ст.: культурологічний соціалізм отримав своє розповсюдження у миролюбних державах, мілітаристська форма ідеології відобразилася у націонал-соціалізмі та фашизмі, частково – у доктрині військового комунізму часів становлення СРСР. Ми переконані, що світовий прогрес призведе, хоча й поступово, до витіснення радикальних поглядів кращими зразками миролюбних ідеологій, спрямованих на задоволення правових потреб більшості громадян.

2. Романо-германська система правовідносин в Україні лобіює загальнолюдські цінності та правову захищеність населення. У таких умовах

доцільним є максимальне використання можливостей пропагування престижу законослухняної поведінки та формування високого рівня правосвідомості громадян, де основними агентами впливу стають заклади освіти та засоби масової інформації.

3. Методологія дослідження правової ідеології ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, розвитку, системності, причинної обумовленості, а також низці теоретичних та конкретно-наукових методів. Їх застосування дозволяє виявити глобальний недолік будь-яких ідеолого-правових положень: відірваність теоретичних уявлень про можливе від практичної реалізації ідей.

4. Історичні витoki правової ідеології сягають епохи Середньовіччя та Нового часу. Видатний мислитель Н. Макіавеллі надав перший опис механізмів психологічного забезпечення влади (маніпулювання низинними інстинктами народних мас, використання методу «батога і пряника», налагодження всеохоплюючого контролю церкви, пріоритет захисту приватної власності, застосування принципу «мета виправдовує засоби»). Б. Спіноза виступав за необхідність зосередження уваги державних правителів на людських якостях і недоліках, але не з метою маніпулювання народом, а для профілактики злочинів. Ж.-Ж. Руссо відстоював переваги всевладдя народу. І. Кант у ролі стимулу ідеальної поведінки визначав категоричний імператив почуття відповідальності перед всесвітом. Г. Гегель запропонував розподіл права на суб'єктивне, об'єктивне та абсолютне. Спільною для всіх мислителів того часу і невирішеною досі проблемою правової філософії вважається неможливість узгодити концепт природної рівності людей із їх тотальною нерівністю майновою.

5. Правова ідеологія може вважатися самостійним чинником державотворення та рушійною силою суспільно-політичних процесів, оскільки є підґрунтям системи всіх державних та громадських інститутів, а вони слугують механізмами її впровадження та критерієм якості й розповсюдженості.

6. Як частина правосвідомості, правова ідеологія відображає дійсність через поведінку своїх носіїв. Відповідно відображається й рівень їх ідеологізованості – через якість правовідносин у певному суспільстві. Її характер та функції полягають у забезпеченні формування правових цінностей та дотримання їх у поведінці громадян.

7. Правова ідеологія впливає на сутність національної ідеї та політико-правову доктрину в частині уявлень про бажаний зміст та форму правової системи загальнодержавного рівня. З огляду на ліберальний вектор спрямованості державного ладу сучасності, вона є гарантом забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Особливо важливо це для молоді, яка потребує допомоги в визначенні базових світоглядних орієнтирів; представники старшого покоління значно менше зацікавлені сучасними ідеями розвитку права в Україні, оскільки віддають перевагу власному життєвому досвіду.

8. Сукупність ідей, що складають конгломерат уявлень про правову ідеологію, переважно ґрунтується на популізмі та ліберальних цінностях. Її доцільно визначати як «ідеологію державної демократії», акцентуючи увагу на створенні системи державного захисту громадян.

9. Система національної, політичної і правової ідеології у своїй сукупності взаємопов'язані з відповідною системою правовідносин та уособлюють правове спрямування держави як у внутрішньому контурі, так і в зовнішній політиці. Державний контроль за всіма проявами ідеологічних концептів за допомогою цілеспрямованої правової ідеології здатний забезпечувати профілактику радикальних політичних перетворень та правопорушень на ґрунті соціальної ворожнечі й ненависті. Забезпечення такого контролю ми пропонуємо вважати відображенням суспільно-громадянської ідеології.

10. Класичний позитивізм трактує ефективність здійснення правової ідеології у контексті загальної задоволеності держави і громадян станом суспільних правовідносин, неопозитивізм додає до цього оцінку чуттєвого правового досвіду, постпозитивізм приділяє підвищену увагу як стану речей,

так і перспективам розвитку права та скерує сучасне відносно можливостей прогресу. Але загалом представники всіх розгалужень позитивізму недостатньо враховують суспільну динаміку та у своїх висновках відстають від реалій сьогодення.

11. У межах природничо-правової моделі правова ідеологія представлена переважно лобіюванням прав та свобод широких верств населення, одночасно закріплюючи монополію влади на право та відсторонюючи від неї громадянина як активного члена суспільства. Внаслідок цього правові реалії задовольняють наших співгромадян меншою мірою, ніж європейців – правовідносини в їх країнах. Ми пропонуємо вважати таку модель матеріально-сутнісною складовою правової ідеології.

12. Екзистенціалістський підхід визначає правову ідеологію за допомогою рефлексії громадян щодо стану їх правосвідомості, справедливості правовідносин, якості представленості прав та свобод людини на всіх рівнях суспільного та особливо індивідуального життя.

13. З феноменологічних позицій правова ідеологія представлена сукупністю суспільно-правових процесів та явищ, пов'язаних зі станом реалізації права в суспільстві: правова чи протиправна поведінка, особливості правової психології та ставлення до права, розуміння громадянами власного правового статусу та можливостей його впливу на правовідносини тощо. Герменевтичний ракурс правової ідеології полягає тут у виявленні недоліків правового досвіду та вдосконаленні правової дійсності, на тлі якої з'являється можливість бачення недоліків більш високого рівня узагальнення.

14. У сучасній Україні перевага віддається ліберальній правовій доктрині з елементами консерватизму та соціалізму, інші ідеологічні течії (анархізм, націоналізм, фемінізм, екологізм, глобалізм та антиглобалізм, релігійний фундаменталізм) представлені незначною мірою. При цьому в суспільній думці представлені три основні бачення майбутнього: входження до складу Європейського Союзу, укладання політико-економічних союзних відносин із Російською Федерацією та розбудова незалежної від наддержавних утворень

країни. Впродовж останніх двох років особливої популярності набрав євроінтеграційний вектор. Одним зі здобутків українського державотворення слід вважати відмову від монопольно-державних ідеологічних стереотипів та наявність можливостей для волевиявлення широких верств населення.

15. Сучасна правова ідеологія становить собою поєднання синусоїдних обертів лібералізму та соціальної демократії. Ці політико-правові течії змінюють одна одну після реалізації задумів, за яких вони отримали преференції (наприклад, утвердження прав для приватного бізнесу та необхідність соціальних дотацій малозабезпеченим верствам населення). Серед відносно нових ідеологічних течій найбільш помітними є неоконсерватизм (поєднання консервативного державного контролю з широким соціальним забезпеченням населення) та плюралізм (делегованість влади різноманітним соціальним інституціям, зниження цензури тощо).

16. Спроби створення незалежної української державності на початку ХХ ст. характеризуються намірами українських політиків запровадити в життя прогресивні ідеї марксизму (подолання класової нерівності, підтримка робітничих та громадянських рухів тощо) та обрати один із трьох варіантів розвитку України: долучитися до федеративної Росії, стати рівноправною республікою в складі Радянського Союзу або відстоювати незалежність від будь-якого державного утворення. Видатні українські ідеологи тих часів були в певному сенсі пророками: М. Грушевський передбачив сучасну федеративність Росії, місце України в ній, а пізніше став на позицію незалежності України; В. Винниченко окреслив напрями реформування державної системи на соціально-демократичний, а потім соціалістичний лад; М. Міхновський, а після нього Д. Донцов бачили Україну українською та незалежною ні від кого.

17. Після поразки українських визвольних змагань початку ХХ ст. правова ідеологія в Україні була підкорена єдиній радянській комуністичній доктрині, з уніфікаційними рисами якої боролися українські націонал-комуністи. Проти насильницького насадження радянської ідеології українці боролися навіть зі зброєю в руках. Зокрема, Організація українських

націоналістів здійснювала спроби відвоювати незалежність для України, пробувала співпрацювати з Третім Рейхом під час Другої світової війни та створила в 1941-1942 рр. власні військові об'єднання («Поліська січ», Українська повстанська армія), які воювали на два фронти – проти німецьких окупантів та радянської влади.

18. Новітня правова ідеологія України базується на пережитках радянського громадянського безправ'я та західних правових демократично-ліберальних правах і свободах, зокрема прагненні створити громадянське суспільство, підняти національний престиж та рівень патріотизму громадян. Ці ідеологічні сподівання опираються на загальнолюдські цінності та становлять собою систему, яку ми пропонуємо називати ідеологією захисту особистості.

19. Українське сьогодення характеризується розвитком соціального забезпечення населення, формуванням суверенного державного ладу на основі об'єднання «державоцентричної» та «людиноцентричної» моделі. Основною ознакою часу нам видається ідеолого-правовий вплив реалій сучасності на виховання нового українського громадянина – незалежну особистість ліберального типу, обізнану щодо своїх прав та можливостей їх захисту і відстоювання.

20. Основні складові громадянського суспільства в нашій країні допоки ще знаходяться у процесі розвитку: теоретичні правові настанови ще не стали повсякденною нормою у побутових стосунках. Українські громадяни звикли до формалізованого та бюрократичного ставлення держави до громадян за часів попереднього радянського режиму. Тому актуальною є не лише необхідність опанування нової правової ідеології та правовідносин демократичного зразка, а й потреба подолання застарілих стереотипів поведінки та уявлень про правопорядок.

21. Український потенціал правової ідеології спрямовується на трансформацію формального у правовій системі у фактичне в правовідносинах: дотримання правових цінностей високорозвиненої держави, підтримка не лише правових, а й культурних інтересів. Правову систему нашого суспільства

найбільш повно можна означити як неоліберальну, чиї принципи доцільно впроваджувати через ЗМІ, освітні установи та ін. Окрім консолідації суспільства, такі заходи мають потенціал для профілактики правового невігластва та злочинності.

22. Проведене нами дослідження засвідчує визначальне місце правової ідеології в Україні та значущий її потенціал для розвитку й формування громадянського суспільства, правосвідомості та зміни правової реальності не лише сьогодні, а й майбутнього. У зв'язку з цим актуальною є необхідність формування не лише правосвідомості громадянського загалу, але й приділення особливої уваги професійній правосвідомості правників як носіїв правових ідеалів нової правової ери, яку створюємо всі ми спільними зусиллями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 20-річчя СНД : від тоталітаризму до демократії (економіка, політика, суспільство) : матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. молодих науковців (Одеса, 28 берез. 2012 р.) // Науковий вісник Одеського державного економічного університету та Всеукраїнської асоціації молодих науковців. – Одеса, 2012. – 194 с.
2. Актуальні питання державотворення та захисту прав людини в Україні : [збірн. наук. праць за матеріалами засід. круглого столу, 13 груд. 2013 р., Хмельницький]. – Вип. 2. – [ред.: Л. Г. Білий]. – Хмельницький : Хмельниц. ін-т Міжрегіон. акад. упр. персоналом, 2014. – 247 с.
3. Актуальні питання реформування правової системи України : збірн. наук. ст. за матеріалами XI Міжнар. наук.-практ. конф., 13-14 черв. 2014 р., Луцьк / [ред.: І. Я. Коцан, М. М. Яцишин, О. В. Лаба]. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – 250 с.
4. Актуальні питання сучасної політики: словник-довідник для працівників органів внутрішніх справ України. / Львів. держ. ун-т внутр. справ; упоряд. : Л. М. Андрушко [та ін.]. – Львів, 2010. – 187 с.
5. Актуальні проблеми юридичної науки : зб. тез міжнар. наук. конф. «Десяті осінні юридичні читання», (м. Хмельницький, 18-19 листоп. 2011 р.) / Хмельниц. ун-т упр. та права. – Хмельницький : Вид-во Хмельниц. ун-ту упр. та права, 2011. – 146 с.
6. Алексеев С. С. Філософія права / С. С. Алексеев. – М. : НОРМА, 1998. – 336 с.
7. Алексеев В. М. Суспільство та держава: управлінські взаємовідносини: монографія / В. М. Алексеев. – Чернівці : Технодрук, 2012. – 343 с.
8. Антонюк Я. М. Діяльність служби безпеки ОУН(Б) на території Волині та Полісся 1946 – 1951 рр. : автореф. дис. на ... канд. іст. наук : спец. 0700.01 «Історія України» / Я. М. Антонюк. – Острог, 2011. – 16 с.

9. Артюх В. О. Тяглисть історії й історія тяглості: українська філософсько-історична думка першої половини ХХ століття / В. О. Артюх. – Суми : Видавництво СумДУ, 2010. – 266 с.
10. Архипова Є. О. Інформаційна безпека: соціально-філософський вимір : автореф. дис. .. канд. філос. наук : 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії / Є. О. Архипова. – К., 2012. – 16 с.
11. Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму / Пер. з німецької / Й. Баберовскі. – К. : К.І.С., 2007. – 248 с.
12. Байтин М. И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков) / М. И. Байтин. – Саратов : Изд-во Саратовской гос. акад. права, 2001. – 413 с.
13. Бандурка А. С. Строката ковдра мультикультуралізму / А. С. Бандурка; ред.: О. В. Тягло. – Х. : Золота миля, 2013. – 197 с.
14. Баумейстер А. О. Філософія права : навч. посіб. для вузів / А. О. Баумейстер. – К., 2010. – 312 с.
15. Баумейстер А. О. Філософія права: сучасні інтерпретації. : вибр. пр. : статті, аналіт. огляди (2003–2010) / А. О. Баумейстер, С. І. Максимов. – Х. : Право, 2010. – 332 с.
16. Безрукова О. А. Відповідальність у сучасному світі : моральні та соціальні підстави соціологічної інтерпретації / О. А. Безрукова. – Запоріжжя : Вид-во Хортицького нац. навч.-реабілітац. центру, 2012. – 323 с.
17. Белый И. Л. Философская проблематика парадигмоформирования права / И. Л. Белый. – О. : Фенікс, 2010. – 369 с.
18. Березовська-Чміль О. Соціальна політика та механізми її реалізації в Україні (політологічний аналіз) / О. Березовська-Чміль. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2013. – 167 с.
19. Бичко А. К. Феномен української інтелігенції : спроба екзистенціального дослідження / А. К. Бичко, І. В. Бичко. – К. : Освіта України, 2014. – 199 с.

20. Бігун В. С. Філософія правосуддя. Ідея та здійснення : монографія / В. С. Бігун. – К., 2011. – 303 с.
21. Білан С. І. Історичне мислення учнівської молоді : соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... канд. філос. наук / С. І. Білан. – Запоріжжя, 2012. – 16 с.
22. Бірюкова Г. Психологічна природа владних відносин / Г. Бірюкова // Людина і політика. – 1999. – № 1. – С. 24-28.
23. Бобровник С. В. Компроміс і конфлікт у праві : теоретико-методологічне дослідження : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / С. В. Бобровник. – К., 2013. – 40 с.
24. Бобровник С. В. Правова система, правова надбудова та механізм правового регулювання: співвідношення понять / С. В. Бобровник // Правова держава : Щорічник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2002. – Вип. 13. – С. 48-54.
25. Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.) / О. М. Богдашина – Х., 2013. – 559 с.
26. Боднарчук Т. Л. Теоретико-методологічні засади аналізу політики протекціонізму / Т. Л. Боднарчук // Український соціум. – 2013. – № 1. – С. 117-128
27. Бойчук М. А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії / М. А. Бойчук; НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К., 2007. – 211 с.
28. Большакова О. В. Суб'єктивне та об'єктивне у правовій свідомості: соціально-філософське осмислення : автореф. дис. ... канд. філос. наук / О. В. Большакова. – О., 2013. – 18 с.
29. Бондаревич І. М. Філософія : навч. посіб. / І. М. Бондаревич. – К. : Алерта, 2013. – 239 с.
30. Бондаренко Г. В. Теорія та методологія історії : програми й тестові завдання, основи курсу, словник понять і категорій : навч. посіб. / Г. В. Бондаренко. – 195 с.

31. Бостан С. К. Теорія держави і права : навч. посіб. / С. К. Бостан. – К. : Академія, 2013. – 346 с.
32. Боттонде (де) А. Утешение философией / А. де Боттон. – М. : Эксмо, 2014. – 384 с.
33. Brentano Ф. О происхождении нравственного познания / Ф. Brentano ; пер. с нем. А. А. Анипко; Лаборатория метафизических исследований при философском факультете СПбГУ. – СПб. : Алетейя, 2000. – 185 с.
34. Бунчук. О. Б. Сучасний юридичний позитивізм : метод. матеріали / О. Б. Бунчук, О. П. Донченко. – Чернівці : Рута, 2013. – 47 с.
35. Бурдяк В. І. Політика і права людини : підручник: для вузів / В. І. Бурдяк, С. Д. Василенко, В. І. Веренько. – Чернівці, 2011. – 536 с.
36. Бурега В. В. Ефективність діяльності органів місцевого самоврядування : взаємодія та відповідальність / В. В. Бурега. – Донецьк : Ноулідж, 2012. – 62 с.
37. Бурмистров В. А. Место и роль правовой культуры в становлении правового государства / В. А. Бурмистров. – Симферополь : Таврида, 1996. – 192 с.
38. Валлерстайн И. После либерализма / И. Валлерстайн. – М. : Эдиториал УРСС, 2003. – 256 с.
39. Варіації модерну та модернізації : український соціум в контексті глобальних процесів : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 28-29 листоп. 2013 р.) / уклад. : П. В. Кутуєв. – К. : Талком, 2013. – 391 с.
40. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер. – К. : Основи, 1998. – 534 с.
41. Вербицька І. В. Влада як феномен екзистенції : дис... канд. філос. наук / І. В. Вербицька. – К., 2007. – 201 с.
42. Верменич Я. В. Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ-ХХІ ст. / Я. В. Верменич, О. В. Андрощук. – К., 2014. – 182 с.

43. Верховенство права : традиція доктрини і потенціал практики : монографія / за заг. ред. М. Г. Патеї-Братасюк. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2010. – 535 с.
44. Винниченко В. К. Відродження нації : історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.] : у 3 ч. / В. К. Винниченко. – К. : Дзвін, 1920. – 97 с.
45. Винниченко В. К. Поворот на Україну / В. К. Винниченко. – Львів ; Пшібрам, 1926. – 34 с.
46. Висоцький О.Ю. Українські соціал-демократи та есери : досвід перемог і поразок. – К. : Основні цінності, 2004. – 272 с.
47. Влада в Україні : шляхи до ефективності : Всеукраїнський форум учених-правознавців / відп. ред. О. Д. Святоцький. – К. : Ін Юре, 2010. – 686 с.
48. Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст : історичні нариси / НАН України, Ін-т історії України; відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2013. – 505 с.
49. Влада над громадою чи влада громади? : практичний посібник для громадського діяча / заг. ред. : О. Солонтай, О. Волочай. – К., 2010. – 252 с.
50. Возна З. О. Проблеми формування громадянського суспільства та правової держави : історія та сучасність / З. О. Возна – Умань, 2010. – 193 с.
51. Волинський А. К. Ідеологічна структуризація суспільних політичних інтересів / А. К. Волинський // Політичний менеджмент. Український науковий журнал. – 2004. – Вип. 5 (8). – С. 71-81.
52. Волошин В. В. Епістемологія релігії : парадигмальні засади та пізнавальні стратегії : автореф. дис. ... д-ра філос. наук / В. В. Волошин. – К., 2013. – 32 с.
53. Габриелян О. А. Политическая наука : введение в специальность : учеб. пособие / О. А. Габриелян. – Симферополь : Феникс, 2011. – 149 с.
54. Гавриленко В. Г. Политология / В. Г. Гавриленко. – Мн. : Право и экономика, 2009. – 484 с.

55. Гаврилюк Р. Методологическая традиция доктрины естественного права : монографія / Р. Гаврилюк. – Черновцы, 2012. – 788 с.
56. Гай-Нижник П. УНР у період Директорії: пошук моделі державного устрою (кінець 1918 – 1919 рр.) / П. Гай-Нижник, О. Лейберов. – Ніжин : Вид. Лисенко М. М., 2013. – 212 с.
57. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір / Т. З. Гарасимів. – Л. : Львівський державний університет ім. Івана Франка, 2012. – 420 с.
58. Гегель Г. В. Ф. Основи філософії права, або природне право і державознавство / Г. В. Ф. Гегель; пер. з нім. Р. Осадчук, М. Кушнір ; ред. П. Соколовський. – К. : Юніверс, 2000. – 329 с.
59. Гегель Г. В. Ф. Лекции по философии истории / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Наука, 1993. – 480 с.
60. Гедікова Н. П. Європейський та український лібералізм: теорія і практика / Н. П. Гедікова. – Одеса, 2013. – 283 с.
61. Германюк М. О. Принципи державної служби: питання адміністративно-правової доктрини та правозастосування : дис. ... канд. юрид. наук / М. О. Германюк. – Запоріжжя, 2012. – 238 с.
62. Гнатчук О. Історія соціології : навч.-метод. посіб. / О. Гнатчук. – Чернівці, 2013. – Ч. 1: Протосоціологія. – 239 с.
63. Гоббс Т. Бегемот / Т. Гоббс. – К. : Абрис, 1996. – 336 с.
64. Голобуцький О. Консерватизм – ідеологія порядку, стабільності і добробуту / О. Голобуцький, В. Кулик. – К., 1995. – 43 с.
65. Голованов Б. Д. Идеология и метод : монографія / Б. Д. Голованов. – Х. : Підручник НТУ ХП, 2011. – 288 с.
66. Головатий М. Ф. Людина і політика : підруч. для вузів / М. Ф. Головатий. – К. : Персонал, 2012. – 351 с.
67. Гоян І. Філософські підвалини психофізичного закону Фехнера / І. Гоян // Вісник Черкаського університету. Серія «Філософія». – 2011. – Вип. 210. – С. 17-24.

68. Грига В. Ю. Особливості інноваційного розвитку країн СНД / В. Ю. Грига // Проблеми науки. – 2012. – № 7. – С. 15-21.

69. Григоришин С. В. Проблема співвідношення мови і мислення у трансцендентальній феноменології: Едмунд Гусерль, Макс Шелер, Густав Шпет : дис. ... канд. філос. наук / С. В. Григоришин. – К., 2012. – 184 с.

70. Грица Ю. І. Функціонально-інструментальні засоби досягнення мети суспільного оптимуму : (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. ... канд. філос. наук / Ю. І. Грица. – К., 2012. – 20 с.

71. Гришко О. М. Теорія держави і права : практикум / О. М. Гришко, В. І. Риндюк, Ю. М. Рижук. – К. : КНЕУ, 2013. – 308 с.

72. Громадська взаємодія як екзистенція демократичного суспільства : матеріали наук.-практ. конф. «Громадська взаємодія як екзистенція демократичного суспільства» (Київ, 13 жовт. 2013 р.) / Нац. акад. упр., Центр перспективних соц. дослідж.; редкол. : Н. О. Чугаєнко [та ін.]; упоряд. Т. В. Привалко. – К., 2013. – 338 с.

73. Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства / наук. ред. В. П. Бега. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 680 с.

74. Громадянське суспільство і права людини : матеріали міжнар. наук.-практ. семінару (м. Харків, 9 грудня 2010 р.) / Нац. акад. прав. наук України; редкол. : Ю. П. Битяк [та ін.]. – Х., 2010. – 250 с.

75. Groshewiy Yu. M. Profesiyina pravosvidomist' suddi ta pravozdatnist' rishen' sudu : kriminal'no-protsesual'nyy aspekt / Yu. M. Groshewiy // Universtets'ki naukovі zapiski. – 2005. – №4(16). – С. 248-255 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <chrome-extension://oemmnadbldboiebfnladdacbfmadadm/http://www.univer.km.ua/visnyk/909.pdf>.

76. Груба Г. І. Розвиток інноваційної діяльності в Україні : теорія, методологія, стратегія державної політики / Г. І. Груба. – К. : ДКС центр, 2009. – 363 с.

77. Грушевский М. С. Освобождение России и украинский вопрос / М. С. Грушевский. – СПб. : Общественная польза, 1907. – 314 с.
78. Грушевський М. С. Наша політика / М. С. Грушевський. – Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1911. – 119 с.
79. Грушевський М. С. Початки громадянства (генетична соціологія) / М. С. Грушевський. – Відень : Український соціологічний інститут, 1921. – 328 с.
80. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. С. Грушевський. – К. : Знання, 1991. – 240 с.
81. Гуманітарна політика як фактор сталого громадського розвитку : матеріали круглого столу (10 лип. 2012 р.) / редкол. : В. І. Астахова [та ін.]. – Х. : Вид-во НУА, 2012. – 77 с.
82. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии / Э. Гуссерль – М. : ДИК, 1999. – Т. 1 : Общее введение в чистую феноменологию / пер. с нем. А. В. Михайлов. – 335 с.
83. Даценко В. С. Соціальна філософія Б. О. Кістяківського : [дис. ... канд. філос. наук] / В. С. Даценко. – Черкаси, 2010. – 226 с.
84. Демідас О. О. Людиновимірність освітнього менеджменту : філософська інтерпретація : автореф. дис. ... канд. філос. наук / О. О. Демідас. – К., 2012. – 20 с.
85. Держава і право суверенної України: проблеми теорії і практики : матеріали наук. конф. до 20-ї річниці незалежності України (Київ, 21 черв. 2011 р.) / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Юридична думка, 2011. – 332 с.
86. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства : метод. рек. / А. О. Красносільська, М. В. Лациба, А. В. Волошина [та ін.]; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : Україна, 2013. – 179 с.
87. Дерлугьян Г. Как устроен этот мир : наброски на макросоциологические темы / Г. Дерлугьян. – М.: Изд-во Ин-та Гайдара, 2013. – 384 с.

88. Дзера Ю. М. Держава як учасник цивільних правовідносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Ю. М. Дзера. – К., 2011. – 20 с.
89. Дзьобань О. П. Філософія інформаційних комунікацій / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2012. – 223 с.
90. Диха М. В. Принципові підходи до визначення стратегії соціально-економічного розвитку держави / М. В. Диха // Економіка України. – 2013. – № 2. – С. 29-37.
91. Дмитрук І. А. Філософи Середньовіччя / І. А. Дмитрук, Б. Д. Стрикалюк. – Хмельницький : Вид. Стасюк Л. С., 2013. – 143
92. Добробут націй в умовах глобальної нестабільності : зб. наук. пр. IV міжнар. наук.-практ. конф. (27-28 квіт. 2014 р., Одеса) / ред. : С. О. Якубовський, І. А. Ломачинська] ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2014. – 100 с.
93. Добродум О. В. Політичний глобалізаційний процес : динаміка соціокультурного розвитку: дис... канд. політ. наук / О. В. Добродум. – Одеса, 2004. – 218 с.
94. Донцов Д. І. Вибрані твори : у 10 т. / Д. І. Донцов. – Дрогобич ; Львів : Відродження, 2011. – Т. 3 : Ідеологічна есеїстика (1922-1932 рр.) / редкол. : О. Баган [та ін.]. – 2012. – 351 с.
95. Донцов Д. І. Націоналізм / Д. І. Донцов. – К. : Стебеляк О. М., 2011. – 255 с.
96. Дорога А. Є. Естетична традиція національної духовної культури : методологічний аспект / А. Є. Дорога – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – 200 с.
97. Дорош М. Н. Червоний терор : публіцистика, документи / М. Н. Дорош. – Вінниця : Вид. О. Власюк, 2008. – 210 с.
98. Дуйкін В. Р. Феноменологія : навч.-метод. посіб. : навч. програма / Дуйкін В. Р. – Черкаси : вид. ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2010. – 54 с.
99. Дунаєв І. В. Торговельна політика / І. В. Дунаєв, В. Ю. Бабаєв. – Х. : Магістр, 2013. – 179 с.

100. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко. – К. : НАДУ, 2010. – 20 с.
101. Євтушенко О. Н. Державна влада і місцеве самоврядування в політичній системі суспільства : монографія / О. Н. Євтушенко. – Миколаїв : Вид-во МДУ ім. П. Могили, 2010. – 513 с.
102. Ємельянов В. М. Розвиток партнерських відносин бізнесу і влади в системі державного управління сталим розвитком України : теорія, методологія, практика : монографія / В. М. Ємельянов. – Миколаїв, 2012. – 419 с.
103. Єрмоленко Д. О. Правосвідомість молоді: теоретико-правові засади : монографія / Д. О. Єрмоленко. – Запоріжжя : Клас. приват. ун-т, 2012. – 291 с.
104. Єфіменко Г. Г. Комунізм vs українське націєтворення в радянській Україні (1917–1938 рр.) : сприяння, поборювання чи вимушене замирення? / Г. Г. Єфіменко // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 114-132.
105. Жаровська І. М. Державна влада: правові категорії : монографія / І. М. Жаровська. – Львів: Вид-во Львів. комерц. акад., 2012. – 195 с.
106. Жупанський О. О. Червоний терор / О. О. Жупанський. – К. : МАУП, 2007. – 44 с.
107. Журов М. С. Афіліація та влада як соціально-психологічний феномен в організації спільних відносин : автореф. дис... канд. психол. наук / М. С. Журов. – Х., 2001. – 20 с.
108. Заблоцький В. П. Лібералізм : ідея, ідеал, ідеологія / В. П. Заблоцький. – Донецьк : Янтар, 2001. – 368 с.
109. Заец О. Н. Экзистенциально-феноменологическая концепция сознания Ж.-П. Сартра (историко-философский анализ) : дис. ... канд. филос. наук / О. Н. Заец. – Донецьк, 2010. – 206 с.
110. Зварич Р. В. Національна держава : поняття, ознаки, функції : дис. ... канд. юрид. наук / Р. В. Зварич. – К., 2011. – 214 с.

111. Зоська Я. В. Суспільство споживання в Україні : соціологічна рефлексія : автореф. дис. ... д-ра соціол. наук / Я. В. Зоська. – Запоріжжя, 2012. – 40 с.
112. Іваницька О. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945 – 2013) / О. П. Іваницька. – К. : Слово, 2014. – 1052 с.
113. Іващенко І. Г. Сингулярність свідомості у структурі трансцендентального самообґрунтування : дис. ... канд. філос. наук / І. Г. Іващенко. – К., 2012. – 199 с.
114. Ідеологія в сучасному світі : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 19-20 жовт. 2011 р.) / редкол. : Л. В. Губерський [та ін.]. – К. : Київський університет, 2011. – 224 с.
115. Іщук О. Молодіжні організації ОУН (1939-1955 рр.) / О. Іщук. – Львів; Торонто : Літопис УПА, 2011. – 944 с.
116. Кадлубович Т. І. Людина і політика : навч. посіб. / Т. І. Кадлубович. – К. : КНУТД, 2012. – 99 с.
117. Калашников М. Крах путинской России. Тьма в конце туннеля / М. Калашников. – М. : Яуза-пресс, 2013. – 320 с.
118. Калінеску Т. В. Адміністрування податків : навч. посіб. / Т. В. Калінеску, В. О. Корецька-Гармаш, В. В. Демидович. – К. : Центр учбової літератури, 2013. – 290 с.
119. Калініченко М. Влада громадянського суспільства / М. Калініченко. – Суми : Університетська книга, 2006. – 175 с.
120. Каліберда Ю. Ю. Революційна українська партія та її політична діяльність в Україні (1900-1905 рр.) / Ю. Ю. Каліберда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/7._DN_2007/Istoria/20691.doc.htm.
121. Кальниш Ю. Г. Методологія наукових досліджень : навч.-метод. посіб. / Ю. Г. Кальниш, Л. М. Усаченко. – К. : Інтерсервіс, 2013. – 125 с.
122. Канетти Э. Масса и власть : пер. с нем. / Э. Канетти. – М. : Ad Marginem, 1997. – 527 с.

123. Кант І. Критика чистого розуму / І. Кант. – М. : Мысль, 1994. – 591 с.
124. Капто А. С. Нацизм и «либеральный антисталинизм». Отпор фальсификаторам истории / А. С. Капто. – М.: ЛИБРОКОМ; URSS, – 2012. – 655 с.
125. Каріков С. А. Філософія. Розділи : Філософська антропологія, соціальна філософія, філософія культури : навч. посіб. / С. А. Каріков. – Х., 2011. – 128 с.
126. Кармаліта М. В. Правова доктрина – джерело (форма) права : дис. ... канд. юрид. наук / М. В. Кармаліта. – К., 2011. – 198 с.
127. Карповець М. В. Місто як світ людського буття : філософсько-антропологічний аналіз : автореф. дис. ... канд. філос. наук / М. В. Карповець. – К., 2013. – 20 с.
128. Кафарський В. І. Комунізм і український національно-визвольний рух / В. І. Кафарський. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – 831 с.
129. Кебуладзе В. Феноменологія досвіду / В. Кебуладзе. – К. : Дух і літера, 2012. – 278 с.
130. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства : становлення та основні напрями розвитку : автореф. дис. ... д-ра юрид. Наук : 12.00.01 / М. С. Кельман; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2013. – 35 с.
131. Кивенко Н. В. Філософсько-психологічна концепція проблеми соціального спілкування / Н. В. Кивенко. – К. : ДІЯ, 2014. – 289 с.
132. Клименко К. Історико-філософські та правові основи методології правового регулювання правовідносин / К. Клименко // Право України. – 2007. – № 3. – С. 32-36.
133. Клименюк О. М. Державне регулювання правових відносин : / Клименюк О. М. – Київ : Акад. муніцип. управління, 2014. – 200 с.
134. Ковальчук В. Б. Легітимність державної влади в правовій теорії та державно-правовій практиці / В. Б. Ковальчук – К.: Логос, 2011. – 389 с.

135. Ковальчук І. В. Нарис історії діяльності ОУН під проводом А. Мельника на Житомирщині у другій половині 1941 року / І. В. Ковальчук, С. Л. Стельникович. – Житомир : Рута, 2011. – 186 с.
136. Кожев А. Понятие власти / А. Кожев. – М. : Праксис, 2006. – 192 с.
137. Колесник В. Проблеми розвитку правової ідеології / В. Колесник // Право України. – 1994. – № 10. – С. 60-62.
138. Колесникова В. И. Типологические особенности проявления категорий феномена «синхронистичности» в парадигме аналитической психологии К. Г. Юнга / В. И. Колесникова, Л. Л. Волкова // Вісник Одеського національного університету. Психологія. – 2013. – Вип. 22 : Ч. 2. – С. 110-119.
139. Колісніченко А. І. Історія держави і політико-правових вчень Стародавньої Греції та Риму : навч. посіб. / А. І. Колісніченко. – Миколаїв : Вид-во МФ НаУКМА, 2002. – 274 с.
140. Консерватизм : антологія / упоряд. : О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 1998. – 597 с.
141. Конституция Российской Федерации : по сост. на 23.07.2013 г. / Российская Федерация. Конституция. – Офиц. текст. – М. : ЭКСМО, 2013. – 32 с.
142. Конституція України : за станом на 11 трав. 2013 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид., 2013. – 118 с.
143. Копельців-Левицька Є. Д. Ментальність українського народу : філософсько-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук / Є. Д. Копельців-Левицька. – Л., 2012. – 187 с.
144. Копейчиков В. В. Громадянське суспільство і шляхи його формування / В. В. Копейчиков, А. Ю. Олійник // Реферативний огляд діючого законодавства і практики його застосування. – К., 1996. – С. 5-24.
145. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 430 с.

146. Коротаєва Ю. В. Аналіз проблем економічного розвитку країн СНД / Ю. В. Коротаєва // Держава та регіони. Серія : Економіка та підприємництво. – 2013. – Вип. 3. – С. 175-179.
147. Корюкалов М. В. Політика Європейського Союзу із надання зовнішньої допомоги для розвитку : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / М. В. Корюкалов ; МОНМС України, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2012. – 20 с.
148. Космина В. Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу / В. Г. Космина. – Запоріжжя : Вид-во ЗНУ, 2011. – 308 с.
149. Костиря О. В. Філософсько-правові аспекти наукової спадщини Ф. В. Тарановського : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О. В. Костиря ; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад». – Одеса : 2013. – 21 с.
150. Костицький М. В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції : вибр. наук. пр. / М. В. Костицький. – Чернівці : Рута, 2009. – 576 с.
151. Кострюкова М. С. Европейский экзистенциальный анализ: сущность, генезис, трансформация : дис. ... канд. филос. наук / М. С. Кострюкова. – Д., 2012. – 196 с.
152. Котолупов О. А. Возрождение России в условиях системного кризиса либерализма / О. А. Котолупов, П. Ю. Хриенко. – Симферополь ; Москва : АРИАЛ, 2013. – 287 с.
153. Котюк В. О. Теорія права : курс лекцій / В. О. Котюк. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.
154. Кохан Г. В. Явище політичної корупції : теоретико-методологічний аналіз / Г. В. Кохан. – К. : НІСД, 2013. – 230 с.
155. Коцюбинська О. Ю. Теорія держави і права: системний аналіз сучасного стану та перспектив розвитку : дис. ... канд. юрид. наук / О. Ю. Коцюбинська. – Львів, 2012. – 199 с.
156. Кравченко А. И. Политология : учебник / А. И. Кравченко. – М. : Проспект, 2011. – 444 с.

157. Кравченко М. В. Формування та впровадження нової парадигми соціальних цінностей українського суспільства (управлінський аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.01 / М. В. Кравченко. – К., 2001. – 21 с.

158. Кравчук В. М. Громадські організації і держава: взаємовідносини в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико-правові аспекти) : монографія / В. М. Кравчук. – Т. : Терно-граф, 2011. – 260 с.

159. Краснокутський О. В. Взаємозв'язок політичної та правової свідомості: проблема формування ідеології державотворення : / Краснокутський О. В. – Запоріжжя : КСК-Альянс, 2014. – 428 с.

160. Куйбіда В. С. Публічна влада на місцевому рівні: стан і перспективи розвитку : навч. посіб. / В. С. Куйбіда. – К. : Університет «Україна», 2011. – 88 с.

161. Кулик Т. М. Системно-динамічні особливості розвитку екологічної свідомості студентів : автореф. дис. ...канд. психол. наук / Т. М. Кулик. – Острог, 2013. – 16 с.

162. Культенко В. П. Історико-філософська реконструкція концепції природного права в контексті аналізу перехідних суспільств : дис. ... канд. філос. наук / В. П. Культенко. – К., 2004. – 165 с.

163. Курило О. М. Правові засади участі України в СНД у контексті міжнародної регіональної інтеграції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О. М. Курило. – К., 2012. – 16 с.

164. Куц В. А. Праця як джерело формування естетично-повноцінної особистості (соціально-філософський аспект) : автореф. дис. ... канд. філос. наук / В. А. Куц. – К., 2012. – 18 с.

165. Кьєркегор С. Или – или. Фрагмент из жизни / С. Кьєркегор – СПб. : Изд-во Русской Христианской Гуманитарной Академии : Амфора, 2011. – 253 с.

166. Лага В. А. Поняття політичної ідеології та її роль у розвитку сучасних політичних систем / В. А. Лага // Держава і право : збірник наукових

праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – Вип. 23. – С. 636-644.

167. Ланде Д. В. Основи інформаційного і соціально-правового моделювання : / Д. В. Ланде, В. М. Фурашев. – К. : Києво-Могилянська академія, 2012. – 143 с.

168. Лациба М. Громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади: крок за кроком / М. Лациба, О. Хмара, О. Орловський. – К. : Агентство «Україна», 2010. – 96 с.

169. Леонтьева О. Б. Марксизм в России на рубеже XIX-XX веков. Проблемы методологии истории и теории исторического процесса / О. Б. Леонтьева. – Самара : Изд-во Самарского ун-та, 2004. – 103 с.

170. Лилак Д. Д. Мудрість прадавніх про право, закон, владу, правосуддя / Д. Д. Лилак. – К. : Оріяни, 2000. – 144 с.

171. Линченко М. Д. Філософсько-екзистенційний контекст творчості Володимира Винниченка : дис. ... канд. філос. наук / М. Д. Линченко. – К., 2007. – 171 с.

172. Лисенко А. С. Праксеологічний вимір філософського знання як засіб удосконалення вищої освіти України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.10 / А. С. Лисенко. – К., 2012. – 18 с.

173. Литвинов О. М. Філософія і право : культурно-історичні аспекти взаємодії / О. М. Литвинов. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. – 310 с.

174. Літвінов О. В. Громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади в Україні : організація та проведення / О. В. Літвінов. – Д. : Моноліт, 2010. – 180 с.

175. Локк Дж. Розвідка про людське розуміння / Д. Локк ; пер. з англ. Н. Бордукова. – [Х.] : Акта, 2002 – 152 с.

176. Лустенко А. Ю. Проблема обыденности в философско-эстетическом контексте / А. Ю. Лустенко. – К. : ПАРАПАН, 2011. – 244 с.

177. Лютко Н. В. Політологія : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Н. В. Лютко, О. О. Заславська. – Хмельницький : ХНУ, 2011. – 319 с.
178. Майданюк І. З. Концептуальні засади природного права в історії філософії України / І. З. Майданюк. – К. : ПАРАПАН, 2011. – 268 с.
179. Макиавелли Н. Избранные сочинения / Н. Макиавелли. – М. : Художественная литература, 1982. – 514 с.
180. Максименко А. О. Особливості споживчої поведінки в сучасному домогосподарстві: соціологічний вимір : автореф. дис. ... канд. соціол. наук / А. О. Максименко. – Х., 2012. – 18 с.
181. Максименко С. Д. Психологічні механізми зародження, становлення та здійснення особистості / С. Д. Максименко, В. В. Клименко, А. В. Толстоухов. – К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2010. – 151 с.
182. Максимов С. І. Філософія права : сучасні інтерпретації : вибр. пр. : статті, аналіт. огляди, переклади (2003-2011) / С. І. Максимов. – Х. : Право, 2012. – 429 с.
183. Малишев Б. В. Цілеспрямованість правової системи : теоретико-методологічне дослідження : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Б. В. Малишев. – К., 2013. – 33 с.
184. Мандрик М. В. Становлення ідеології інтегрального націоналізму в інтелектуальній спадщині української еміграції (1920-1930 рр.) : дис... канд. іст. наук / М. В. Мандрик. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – 232 с.
185. Мандрищук Л. А. Поняття гуманізму в екзистенційній філософській традиції ХХ ст. : Карл Ясперс, Мартін Гайдеггер, Жан-Поль Сартр : дис. ... канд. філос. наук / Л. А. Мандрищук. – Л., 2012. – 192 с.
186. Мареев С. Н. Из истории советской философии : Лукач – Выготский – Ильенков / С. Н. Мареев. – М. : Культурная революция, 2008. – 1002 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://aleksandr-kommari.narod.ru/marejev.htm>.
187. Марченко Ю. В. Безпека підприємництва в Україні : суспільно-політичний вимір / Ю. В. Марченко. – К. : Фенікс, 2013. – 335 с.

188. Марчук В. М. Теорія держави і права : навч. посіб. / В. М. Марчук, О. В. Корольков. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2012. – 415 с.
189. Маслак О. О. Ідея природного права в західній філософській традиції (соціально-філософський аналіз) : дис. ... канд. філос. наук / О. О. Маслак. – К., 2010. – 197 с.
190. Маслов В. В. Философия : изучение и понимание : учеб. пособие для студентов / В. В. Маслов. – К. : Сталь, 2014. – 88 с.
191. Мацола М. І. Політична та державна влада : теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / М. І. Мацола. – К., 2011. – 18 с.
192. Мельник В. В. Соціальні виміри екзистенціалів людського буття / В. В. Мельник. – Слов'янськ : Маторін Б. І., 2012. – 366 с.
193. Мельничук Н. Ю. Категорії «злочин» та «покарання» у філософсько-правовому вимірі / Н. Ю. Мельничук– Львів, 2010. – 439 с.
194. Мельничук О. Ф. Правовий нігілізм: причини, форми прояву та шляхи подолання / О. Ф. Мельничук // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України. Ідея правової держави : історія і сучасність. – Луганськ, 2004. – Ч. 3. – С. 46-51.
195. Методологія досліджень та сучасні соціальні, економічні і психологічні проблеми розвитку суспільства : зб. наук. пр. / [ред. кол.: Носков В. І. та ін.]. – Донецьк : Східн. вид. дім, 2011. – 307 с.
196. Мизак Н. С. УПА-«Захід» і збройне підпілля ОУН у боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу у 1942-1960 рр. / Н. С. Мизак. – Чернівці ; Торонто : Прут, 2011. – 436 с.
197. Минькович-Слободяник О. В. Правова політика : стратегічні пріоритети і напрями вдосконалення / О. В. Минькович-Слободяник. – К. : Логос, 2012. – 195 с.
198. Мирабдуллаев А. М. Расстановка сил в постсоветском пространстве: Российская Федерация и страны СНГ / А. М. Мирабдулаев. – К. : Изд-во УАН, 2012. – 349 с.

199. Миронов А. В. Философия социо(техно)-природной системы / А. В. Миронов. – М. : МАКС Пресс, 2013. – 190 с.
200. Миропольська О. В. Вплив правосвідомості на формування професійної компетентності посадових осіб митних органів України / О. В. Миропольська // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2012. – Вип. 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadps_2012_3_19.pdf на 350.
201. Михайлик О. Г. Аксиология жизни. Опыт социально-философского исследования / О. Г. Михайлик, Т. Н. Поплавская. – Одесса : ФОП Бондаренко М. О., 2014. – 216 с.
202. Михайличенко Д. Ю. Політика «воєнного комунізму» і українське селянство, 1919 р. : дис... канд. іст. наук / Д. Ю. Михайличенко. – Х., 2002. – 237 с.
203. Михальченко Г. Г. Відтворення та розвиток населення в контексті забезпечення гідної якості життя / Г. Г. Михальченко. – Донецьк : ВІК, 2012. – 333 с.
204. Міжнародні відносини і зовнішня політика України : підручник для вузів / за заг. ред. О. І. Пошедіна. – К., 2013. – 377 с.
205. Мірошніченко М. І. Генезис правової системи України: теоретико-методологічний аспект : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / М. І. Мірошніченко. – К., 2013. – 40 с.
206. Мірошніченко М. І. Історія вчень про державу і право / М. І. Мірошніченко, В. І. Мірошніченко. – К. : Атіка, 2004. – 223 с.
207. Моссе Д. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма / Д. Моссе. – М. : Центрполиграф, 2004. – 100 с.
208. Мотрошилова Н. В. Идеи Эдмунда Гуссерля как введение в феноменологию / Н. В. Мотрошилова. – М. : Феноменология – Герменевтика, 2003. – 716 с.

209. Мошенець В. А. Історико-філософські трансформації особистості філософствування : автореф. дис. ... канд. філос. наук / В. А. Мошенець. – Донецьк, 2012. – 20 с.
210. Музиченко Г. В. Державна політика країн пострадянського простору : автореф. дис. ... д-ра політ. наук / Г. В. Музиченко. – Одеса, 2013. – 32 с.
211. Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : [підруч. для студентів ВНЗ] / Мурашин О. Г. – Київ : Ун-т «Україна», 2014. – 560 с.
212. Мюллер М. Шість систем индийской философии / М. Мюллер. – М. : Искусство, 1995. – 448 с.
213. Недюха М. П. Правова ідеологія українського суспільства : монографія / М. П. Недюха.– К. : МП Леся, 2012. – 399 с.
214. Недюха М. П. Світоглядно-теоретичні засади правової ідеології / М. П. Недюха // Віче. – № 21. – 2009. – С. 27-30.
215. Нельга О. В. Соціологія громадської думки : курс лекцій : навч. посіб. для вузів / О. В. Нельга.– К. : Вид-во Шейніної О. В., 2008. – 184 с.
216. Ніколаєва Н. Підпільні друкарні ОУН та їх ліквідація каральними органами СРСР в 1944-1954 рр. / Н. Ніколаєва. – Львів ; Торонто : Літопис УПА, 2012. – 130 с.
217. Новейший философский словарь [сост. А. А. Грицанов]. – Мн. : Изд. В. М. Скакун, 1998. – 896 с.
218. Общая теория государства и права. Академический курс: в 3-х т. / Отв. ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало-М, 2002. – Т. 3. – 528 с.
219. Олифирович Н. И. Психологический анализ сказочных историй : клинично-феноменологический подход / Н. И. Олифирович, Г. И. Малейчук. – К. : Изд. дом Дмитрия Бурого, 2012. – 119 с.
220. Онищук С. В. Вплив церкви на процеси державотворення в Україні : історико-методологічний аналіз / Онищук С. В. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. – 406 с.

221. Оржель О. Ю. Європейське врядування як чинник згуртування Європейського Союзу: теоретико-методологічні засади / О. Ю. Оржель – К. : НАДУ, 2012. – 235 с.
222. Орлов Е. Н. Сократ, Платон, Аристотель, Сенека, Бруно / Е. Н. Орлов. – СПб. : Редактор, 1995. – 326 с.
223. Орлов М. М. Формування системи взаємодії регіональних органів виконавчої влади у сфері охорони правопорядку (теоретико-методологічні засади) : монографія / М. М. Орлов. – Х. : Магістр, 2012. – 343 с.
224. Особистість, суспільство, держава: розуміння свободи і відповідальності : XII наук.-практ. конф. / Нац. акад. упр.; редкол. : Буряк Л. І. [та ін.]. – К., 2012. – 426 с.
225. Остапенко М. А. Політичний шаралізм : нестабільність демократії та пошуки соціальної рівноваги / М. А. Остапенко. – Київ : вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – 349 с.
226. Отрешко В. С. Гуманітарна стратегія інноваційного розвитку українського суспільства. Політологічний концепт / Отрешко В. С – Київ : Генеза, 2014. – 426 с.
227. П'ята Л. «П'ята влада» у системі відносин: політика, економіка, право, громадянин (1990-2000-і роки) : монографія / Л. П'ята. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – 66 с.
228. Павко А. І. Повчальний досвід вітчизняної історії : політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби / А. І. Павко. – К. : Плеяди, 2002. – 552 с.
229. Павленко І. А. Історико-філософська реконструкція лібералізму Дж. Ролзом : параметри розуміння справедливості : автореф. дис. ... канд. філос. наук / І. А. Павленко; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2011. – 16 с.
230. Павловська-Кравчук В. А. Правовий менталітет : поняття, особливості і його вплив на правотворчі процеси : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. А. Павловська-Кравчук. – Х., 2012. – 20 с.

231. Панарин И. Первая мировая информационная война : развал СССР / И. Панарин. – СПб : Питер, 2010. – 256 с.

232. Панченко В. Г. Ідеологія сучасного українського націоналізму : економічний аспект : монографія / В. Г. Панченко. – Донецьк : Акцент, 2012. – 103 с.

233. Панченко Л. Значення демократії в університетській освіті / Л. Панченко // Вища освіта України. – 2014. – № 1. – С. 21-27.

234. Парамонов Д. О. Методы фальсификации выборов / Д. О. Парамонов, В. В. Кириченко. – М. : Южно-Российский институт информационных технологий, 2003. – 76 с.

235. Патлайчук О. В. Відродження ідеї природного права в філософії України (кінець XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. філос. наук / О.В. Патлайчук. – К., 2006. – 211 с.

236. Пахарев А. Д. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні : навч. посіб. / А. Д. Пахарев. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2011. – 182 с.

237. Перглер Т. І. Філософія українського державотворення доби глобалізації та інформаційної революції : / Перглер Т. І. – Київ : Знання України, 2014. – 315 с.

238. Перцев А. В. Молодой Ясперс : рождение экзистенциализма из пены психиатрии / А. В. Перцев. – СПб. : Изд-во Рус. христиан. гуманит. акад., 2012. – 340 с.

239. Питання удосконалення методології сучасної юриспруденції : матеріали 2-ї Міжнар. наук. конф., присвяч. пам'яті проф. О. В. Сурілова, (Одеса, 30-31 берез. 2012 р.) / Нац. ун-т «Одес. юрид. Академія». – Одеса : Фенікс, 2012. – 266 с.

240. Пірен М. І. Політико-управлінська еліта України : соціо-психологічний аналіз / М. І. Пірен. – Чернівці : Рута, 2013. – 423 с.

241. Плавич В. П. Сучасна правотворчість : Проблеми теорії і методології / В. П. Плавич, С. В. Плавич. – Одеса : Астропринт, 2013. – 274 с.

242. Плохой М. Философия преступника. Апология Свободы. Антисистема / М. Плохой. – Луцьк : Волиньполиграф, 2014. – 550 с.
243. Погодин И. А. Диалогово-феноменологическая психотерапия: сущность и отличительные особенности / И. А. Погодин. – К. : Изд. дом Дмитрия Бураго, 2013. – 124 с.
244. Політична система : сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави : у 2 т. / за ред. О. В. Скрипнюка. – К. : Логос, 2010. – 691 с.
245. Політологія : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / сост. О. С. Поліщук, О. А. Кенц. – Хмельницький : ХмЦНП, 2011. – 571 с.
246. Поліщук В. В. Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА : сповідь українця / В. В. Поліщук. – К. : Золоті ворота, 2011. – 496 с.
247. Полуденко С. В. Історіософія та історія теорії політики / С. В. Полуденко ; Донбас. держ. пед. ун-т. – Вид. 2-ге, переробл. і допов. – Слов'янськ : Маторін Б. І., 2013. – Ч. 1. – 255 с. : рис., табл.
248. Полуденко С. В. Історіософія та історія теорії політики : монографія / С. В. Полуденко ; Донбас. держ. пед. ун-т. – Вид. 2-ге, переробл. і допов. – Слов'янськ : Маторін Б. І., 2013. – Ч. 2. – 420 с.
249. Попов С. М. Соціально-філософський аналіз зворотного зв'язку : теоретико-методологічний контекст : автореф. дис. ... д-ра. філос. наук / С. М. Попов. – К., 2012. – 40 с.
250. Постреформизм и развитие / А. Ю. Архипов, Л. С. Воробьёва, И. Р. Бугаян [и др.]. ред. : Ю. М. Осипов, Е. С. Зотова. – Ирпень : Изд-во Нац. ун-та ГНС Украины, 2013. – 458 с.
251. Потопейко Д. А. Правосознание как особое общественное явление / Д. А. Потопейко. – К. : Наукова думка, 1970. – 112 с.
252. Право і держава в дослідженнях молодих науковців : матеріали V-ї Всеукр. наук.-практ. конф. студ., аспірантів та молодих науковців, присвяч. 10-річчю Міжнар. гуманіт. ун-ту (23 березня 2012 р., м. Одеса) / Міжнар. гуманіт. ун-т. – Одеса : Фенікс, 2012. – 311 с.

253. Право соціального забезпечення України / [П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, С. М. Синчук, В. Л. Стрепко та ін.]. – Київ : Ін Юре, 2014. – 476 с.

254. Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 5 груд. 2012 р.) / Нац. ін.-т стратегіч. дослідж. ; за ред. О. М. Руднєвої. – К., 2013. – 160 с.

255. Правова система в умовах розвитку сучасної державно-правової реальності: генезис та напрями вдосконалення : [матер. XVI Всеукр. наук.-практ. конф., 11 квіт. 2014 р., Тернопіль] / Тернопільський нац. екон. ун-т. – Тернопіль : Терно-граф, 2014. – 243 с.

256. Присухін С. І. Методологія системного підходу та наукових досліджень у сфері державного управління : навч. посіб. / С. І. Присухін. – К. : КНЕУ, 2012. – 158 с.

257. Причепій Є. М. Філософія : підручник / Є. М. Причепій, А. М. Черній, Л. А. Чекаль. – 3-тє вид., стереотип. – К. : Академвидав, 2009. – 592 с.

258. Проблеми демократії в сучасному українському суспільстві : матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Умань, 22 верес. 2010 р.) / редкол. : А. О. Карасевич [та ін.]. – Умань : Жовтий, 2010. – 122 с.

259. Прокопов Д. Є. Історико-правова теорія солідаризму М. Ковалевського як спосіб розв'язання проблеми генезису держави і права / Д. Є. Прокопов // Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – Вип. 34. – С. 34-41.

260. Прокопов Д. Є. Теорія природного права у юридичній думці Російської імперії (середина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Д. Є. Прокопов ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2012. – 37 с.

261. Прохоренко О. О. Психологічні засади розвитку правової свідомості майбутніх юристів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 /

О. О. Прохоренко ; Нац. акад. пед. наук України. Ін-т. психології ім. Г. С. Костюка. – К., 2013. – 19 с.

262. Проць О. Є. Правова культура молоді в Україні : загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. Є. Проць. – Одеса, 2013. – 20 с.

263. Пугачев В. П. Введение в политологию : учеб. пособие для вузов / В. П. Пугачев, А. И. Соловьев. – 2-е изд. – М. : Аспект-Пресс, 1995. – 320 с.

264. Рабінович С. П. Права людини у природно-правовій думці неотомізму : дис. ... канд. юрид. наук / С. П. Рабінович. – Львів, 2002. – 220 с.

265. Райнгардт Ф. Історія Швейцарії. Від початку до сьогодні / Ф. Райнгардт ; пер. з нім. П. Тарашука; ред. І. Давидко. – К. : Темпора, 2013. – 454 с.

266. Рассел Б. История западной философии / Б. Рассел. – М. : МИФИ, 1991. – 508 с.

267. Ратьковский И. С. Красный террор и деятельность ВЧК в 1918 году / И. С. Ратьковский. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2006. – 285 с.

268. Рідей Н. Аналіз правового регулювання і стандартизації при впровадженні екологічного менеджменту в Україні / Н. Рідей, Д. Шофолов, Ю. Кучеренко // Освіта і управління. – 2010. – № 2/3. – С. 112-130.

269. Рогач О. Я. Зловживання правом : теоретико-правове дослідження: монографія / О. Я. Рогач. – Ужгород : Ліра, 2011. – 366 с.

270. Розвиток політичної науки : європейські практики та національні перспективи : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. студ. та асп., (3 берез. 2011 р., м. Чернівці) / редкол. : О. Г. Ушенко [та ін.]. – Чернівці : Букрек, 2011. – 273 с.

271. Розова Т. В. Громадянське суспільство : історія та сучасність / Т. В. Розова. – Одеса: Юрид. літ., 2010. – 342 с.

272. Розумний М. М. Культурно-історичний контекст становлення української ідеї : дис... канд. філос. наук / М. М. Розумний. – К., 1996. – 176 с.

273. Розумний М. М. Суспільні ідеї як чинник формування політичної нації : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.03 / М. М. Розумний. – К., 2007. – 36 с.
274. Романенко О. В. Соціально-технологічні типи суспільства : філософсько-методологічний аспект дослідження економічної сфери / О. В. Романенко. – К. : Купріянова, 2005. – 320 с.
275. Романова А. Ціннісно-правові властивості особи / А. Романова // Вісн. Нац. ун-ту «Львівська політехніка». – 2014. – № 782. – С. 83-86.
276. Романюк М. Організація радянської держави; проблема демократії (лекція 2) / М. Романюк; Всеукр. ін-т підвищення кваліфікації педагогів. – Б.м., Б.р. – 20 с.
277. Российское народовластие : развитие, современные тенденции и противоречия / Фонд «Либеральная миссия» ; под ред. А. В. Иванченко. – М., 2003. – 300 с.
278. Рувін О. Г. Принцип свободи у державотворенні : філософсько-правовий вимір : дис. ... канд. юрид. наук / О. Г. Рувін. – Львів, 2010. – 177 с.
279. Руденко О. М. Суспільний розвиток та соціально-гуманітарна політика держави : навч. посіб. / Руденко О. М. – К. : Інтерсервіс, 2013. – 167 с.
280. Рудич Ф. М. Много ли власти нужно власти? : Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной европы / Ф. М. Рудич. – К. : Наук. думка, 2010. – 301 с.
281. Руссо Ж.-Ж. Антологія / сост., вступ. ст. и коммент. А. А. Златопольская ; отв. ред. Д. К. Бурлака. – СПб. : РХГА, 2005. – 829 с.
282. Русул О. В. Трансформація етнокультурної національної ідентичності в добу глобалізації : соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... канд. філос. наук / О. В. Русул. – К., 2012. – 17 с.
283. Рябошапка Г. Х. Суверенітет в Україні: від радянської федерації – до незалежної держави / Г. Х. Рябошапка. – Львів : Простір-М, 2012. – 519 с.

284. Рязанов М. Ю. Слов'янське право і слов'янська правова культура: загальнотеоретичний аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / М. Ю. Рязанов. – Одеса, 2013. – 20 с.

285. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) [Текст] / О. І. Салтовський; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : Видавець Парапан, 2002. – 396 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/salto/salt.htm>.

286. Сасько Н. Ф. Построение абстрактной периодической системы природных образований мира : научное сообщение / Н. Ф. Сасько, В. О. Федосенко, Ф. А. Сасько. – К. : Інформавтодор, 2010. – 23 с.

287. Сватко Я. Євген Коновалець – творець ОУН / Я. Сватко – Л. : Галицька видавнича спілка, 2011. – 64 с.

288. Свято об'єднання України (до річниці Акту Злуки УНР і ЗУНР) / упоряд. : О. Л. Копиленко, І. М. Мищак. – Репринт. вид. – К. : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2012. – 64 с.

289. Семеніхін І. В. Правова доктрина : загальнотеоретичний аналіз / І. В. Семеніхін – Х. : Юрайт, 2012. – 87 с.

290. Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоїв НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА / В. Сергійчук. – К., 2011. – 240 с.

291. Серьогін С. В. Проблемні юридико-філологічні аспекти застосування понять «право» й «закон» в українській правовій доктрині та в контексті принципу верховенства права / С. В. Серьогін. – Донецьк : Грані, 2012. – 89 с.

292. Сидоренко М. Й. Теорія держави і права (курс лекцій) : навч. посіб. для вузів / М. Й. Сидоренко. – К. : Ун-т «Україна», 2013. – 197 с.

293. Сидоренко О. М. Догма права у сучасній юриспруденції: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О. М. Сидоренко. – Одеса : Міжнар. гуманіт. ун-т, 2013. – 20 с.

294. Сидорук Т. В. Політика сусідства Європейського Союзу у Східній Європі : модель інтеграції без членства / Т. В. Сидорук. – Львів : ПАІС, 2012. – 441 с.
295. Ситник О. І. Консерватизм : генеза ідей / О. І. Ситник. – Луцьк : Надстир'я, 2000. – 62 с.
296. Сіома М. О. Проблема природи права у філософії Джеремі Бентама : автореф. дис. ... канд. філософ. наук / М. О. Сіома; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. – К., 2013. – 16 с.
297. Скоморовський В. Б. Історико-правова характеристика створення і ліквідації СРСР / В. Б. Скоморовський. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2014. – 410 с.
298. Скрипнюк О. В. Правова держава і становлення системи соціально орієнтованого державного управління / О. В. Скрипнюк // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 2 (37). – С. 3-12.
299. Скрипнюк О. В. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку громадянського суспільства і правової держави / О. В. Скрипнюк. – К. : Хрещатик, 1995. – 216 с.
300. Смирнов В. Н. Преступная сущность гитлеровского нацизма в годы Второй мировой войны : в официальных документах и свидетельствах очевидцев / В. Н. Смирнов. – Х. : Харьков юридический, 2014. – 103 с.
301. Смыслов О. С. Степан Бандера и борьба ОУН / О. С. Смыслов. – М. : Вече, 2011. – 317 с.
302. Сніжко В. В. Українознавство : природна психо-філософська концепція / В. В. Сніжко – К., 2010. – 526 с.
303. Сол Д. Р. Ублюдки Вольтера. Диктатура разума на Западе / Д. Р. Сол. – М. : АСТ, 2007. – 895 с.
304. Социализм: XXI век. Поиск путей к справедливому строю – с учетом объективных реалий, современных запросов и уровня сознательности людей / И. И. Мигович, А. Г. Арсеев, Е. Н. Герасимов и др. – К. : Бизнесполиграф, 2013. – 487 с.

305. Соціальна філософія / В. І. Воловик, М. А. Лепський, Т. І. Бутченко, О. В. Краснокутський. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – 376 с.
306. Сошніков А. О. Український націоналізм як соціокультурна міфотворчість : монографія / А. О. Сошніков. – Х. : Майдан, 2013. – 789 с.
307. Спенсер Г. Социальная статика: изложение социальных законов, обуславливающих счастье человечества / Г. Спенсер. – К. : Гамма-принт, 2013. – 496 с.
308. Спиноза Б. Трактаты / Б. Спиноза. – М. : Мысль, 1998. – 446 с.
309. Стасюк О. Й. Підпільні друкарні ОУН (1941 – 1953 рр.) / О. Й. Стасюк – Львів, 2011. – 295 с.
310. Стецько Д. Я. Антропокультурна природа свободи: феноменологічний аналіз : дис. ... канд. філос. наук / Д. Я. Стецько. – Дрогобич, 2011. – 193 с.
311. Стратегія духовного розвитку України : єдність духу в союзі миру : зб. матеріалів III Покров. міжнар. місіонер.-просвітн. читань (Київ, 26-28 жовт. 2010 р.) / Укр. Православна Церква, Всеукр. Православ. пед. тов-во, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, АПН України, Ін-т пробл. виховання, Київ. міськ. пед. ун-т ім. Б. Д. Грінченка. – Полтава : АСМІ, 2010. – 344 с.
312. Струве П. Б. *Patriotica*. Політика, культура, релігія, соціалізм / П. Б. Струве. – М. : Республика, 1997. – 527 с.
313. Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика / А. М. Михненко, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009. – 394 с.
314. Табачник Д. В. Філософія та енциклопедія права в Університеті Святого Володимира / Д. В. Табачник. – К. : Либідь, 2011. – 499 с.
315. Таранов С. В. Теологічний екзистенціалізм / С. В. Таранов. – К. : Четверта хвиля, 2014. – 327 с.
316. Тимченко В. Час націоналізму. Стратегія виживання в глобалізованому світі / В. Тимченко. – К. : Преса України, 2013. – 302 с.

317. Тимченко Р. В. Відносини Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки : (листопад 1918 – квітень 1920 рр.) / Р. В. Тимченко. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2013. – 347 с.

318. Тимченко С. М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні / С. М. Тимченко. – Запоріжжя : Юридичний ін-т МВС України, 2002. – 193 с.

319. Тищенко Ю. А. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» / Ю. А. Тищенко, С. Л. Горобчишина. – К. : Агенство «Україна», 2010. – 76 с.

320. Толстенко В. Л. Правова ідеологія у розвиткові сучасної Української держави і суспільства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. Л. Толстенко. – К., 2012. – 18 с.

321. Толстов І. В. Антитетика позитивного та природного права в сфері легітимації політики : дис. ... канд. філос. наук / І. В. Толстов. – Х., 2010. – 185 с.

322. Траси (де) А.-Л.-К. Д. Основы идеологии. Идеология в собственном смысле : пер. с фр. / А.-Л.-К. Д. де Траси. – М. : Альма Матер : Академ. проект, 2013. – 336 с.

323. Тур М. Г. Легітимація права : правовий позитивізм / М. Г. Тур // Вісник Черкаського університету. Серія «Філософія». – 2009. – Вип. 154. – С. 14-23.

324. Тюрменко І. І. Форми існування прадавніх культур : [конспект лекції] / І. І. Тюрменко, Н. М. Левицька. – К., 2004. – 26 с.

325. Україна в III тисячолітті. Традиції. Інновації. Інвестиції. Україна – незалежна держава. Європейський імідж України. Флагмани України. Кращі платники податків України. Харчова та переробна промисловість України. Україна транспортна, транспортний комплекс України. Громадська діяльність. Освітньо-науковий та культурний потенціал незалежної України. Архітектура, будівництво, проектування. Охорона здоров'я та довкілля / авт.-упоряд. В. В. Болгов. – К., 2009. – 461 с.

326. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) : в 3 ч. Ч. 2 / НАН України, Ін-т історії України; ред. : В. Г. Сарбей. – К., 1999. – 488 с.
327. Українське суспільство : 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг : [дослідження] / Ін-т соціології НАН України; за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К., 2012. – 659 с.
328. Український націоналізм : антологія / [упоряд. В. Рог]. – Вид. 2-ге. – К. : Вид. Стебеляк О. М., 2010. – 383 с.
329. Український націоналізм : антологія / Організація Українських Націоналістів (революційна). – К. : Укр. вид. спілка ім. Ю. Липи, 2011. – 352 с.
330. Уэрта де Сото Х. Социализм, экономический расчет и предпринимательская функция / Х. Уэрта де Сото. – М. : Социум, 2008. – 488 с.
331. Фатхутдінова О. В. Правова освіта як чинник формування організаційної свідомості особистості: теоретико-методологічний контекст : автореф. дис. ... д-ра філос. Наук : 09.00.01 / О. В. Фатхутдінова ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2012. – 36 с.
332. Философия психологии : программный справочник / ред. : А. Я. Чебыкин. – Одесса : Изд. Букаев В. В., 2012. – 553 с.
333. Філософія і право : культурно-історичні аспекти взаємодії : монографія / за заг. ред. О. М. Литвинова ; Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ, 2010. – 310 с.
334. Філософія : хрестоматія. Від витоків до сьогодення : навч. посіб. / за ред. Л. В. Губерського. – К. : Знання, 2012. – 621 с.
335. Філософські виміри сучасної соціальної реальності / Матеріали міжнар. наук. конф. (м. Донецьк, 14-16 квіт. 2011 р.) / редкол. : Т. О. Андреева [та ін.] ; Донец. нац. ун-т, Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди. – Донецьк, 2013. – 211 с.
336. Філософські, методологічні та психологічні проблеми права : зб. матеріалів V Міжнар. наук.-теорет. конф. (Київ, 17 листоп. 2012 р.) / Нац.

акад. внутр. справ, Всеукр. асоціація філософії права і соц. філософії, Асоціація психологів України. – К., 2012. – 273 с.

337. Фоменко А. Г. ПоводОК – дело тонкое : феноменология скрытого управления личностью / А. Г. Фоменко. – Кировоград : ПОЛИМЕД-Сервис, 2011. – 197 с.

338. Хабибулин А. Г. Теория и идеология государства: политико-правовые процессы / А. Г. Хабибулин, Р. А. Рахимов. – СПб. : С.-Петербург. ун-т МВД РФ, 1998. – 114 с.

339. Хайдеггер М. Основные понятия метафизики. Мир – Конечность – Одиночество : пер. с нем. / М. Хайдеггер. – СПб. : Владимир Даль, 2013. – 592 с.

340. Халаджи В. В. Європейська політика сусідства: роль та місце України / В. В. Халаджи, Н. А. Яковенко. – К. : Науковий світ, 2012. – 218 с.

341. Хвесик М. А. Сталий розвиток : світоглядна ідеологія майбутнього : монографія / М. А. Хвесик. – К., 2012. – 464 с.

342. Хвойницька Х. М. Легітимація природного права в Україні та європейська юснатуралістична традиція : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / Х. М. Хвойницька. – Львів, 2012. – 20 с.

343. Хоанг Т. К. Національний менталітет в умовах трансформації сучасного українського суспільства : автореф. дис. ... канд. філос. наук / Т. К. Хоанг. – Одеса, 2012. – 19 с.

344. Целуйко М. Ф. Компетентна правова культура в механізмі формування та реалізації українського права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. Ф. Целуйко. – Одеса, 2012. – 19 с.

345. Цимбал Т. В. Феномен еміграції : досвід філософської рефлексії : монографія / Т. В. Цимбал. – Кривий Ріг, 2012. – 396 с.

346. Цюрупа М. В. Основи загальної та воєнної політології / М. В. Цюрупа, В. С. Ясинська. – К. : Кондор, 2013. – 511 с.

347. Чаплыгин А. К. Философия в культуре : актуальные контексты / А. К. Чаплыгин. – Х. : Лидер, 2014. – 356 с.

348. Чермалих Н. Гендер, релігія і націоналізм в Україні / Н. Чермалих. – К., 2012. – 150 с.
349. Черныш А. М. Истоки политической науки / А. М. Черныш. – Одеса : Одес. нац. мор. ун-т., 2011. – 242 с.
350. Чешко В. Ф. Соціальна філософія : конспект лекцій / В. Ф. Чешко. – Х. : Вид-во ХНЕУ, 2008. – 96 с.
351. Чернобай О. Л. Філософія фольклорного права : дис. ... канд. юрид. наук / О. Л. Чернобай. – Львів, 2011. – 223 с.
352. Шайгородський Ю. Ж. Влада і суспільство : діалог через громадські ради / Ю. Ж. Шайгородський. – К. : Вид. ПАЛИВОДА, 2011. – 147 с.
353. Шамраєва В. М. Зовнішньополітична концепція УНР доби Директорії: процес вироблення та практична реалізація : монографія / В. М. Шамраєва. – Х. : Магістр, 2013. – 171 с.
354. Шаталович І. В. Еволюційні трансформації ідеї детермінізму в західноєвропейській філософській традиції : автореф. дис. ... канд. філос. наук / І. В. Шаталович. – Д., 2012. – 19 с.
355. Шевченко Г. М. Комунікативна природа механізму «відчуження – привласнення» : соціально-філософський аналіз : автореф. дис. ... канд. філос. наук / Г. М. Шевченко. – К., 2012. – 20 с.
356. Шевченко С. Л. Автентичність людського буття у філософії екзистенціалізму / С. Л. Шевченко ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2012. – 205 с.
357. Шестопалова Л. М. Теорія права та держави : посіб. / Л. М. Шестопалова. – К. : Вид. Паливода А. В., 2012. – 255 с.
358. Шеффер Ж. М. Конец человеческой исключительности / Ж. М. Шеффер. – М. : Новое литературное обозрение, 2010. – 392 с.
359. Шкірчак С. Кооперативний рух як елемент громадянського суспільства в історії української суспільно-політичної думки першої чверті ХХ ст. / С. Шкірчак // Українська національна ідея : реалії та перспективи розвитку. – 2013. – Вип. 25. – С. 49-54.

360. Шляхтич Р. П. Протистояння ОУН(Б), УПА та радянської влади на території Західної України у повоєнний час (1945 – сер. 1950-х рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Р. П. Шляхтич. – К., 2011. – 20 с.
361. Шляхтун П. П. Політологія: історія та теорія : підруч. для вузів / П. П. Шляхтун. – К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2010. – 451 с.
362. Шмитт К. Государство и политическая форма / К. Шмитт. – М. : Высшая школа экономики, 2010. – 272 с.
363. Шпренгер Г. О месте права в фундаментальной онтологии Мартина Хайдеггера. К ранним исследованиям Вернера Майхофера. Комментарий. Г. Шпренгер : дает ли фундаментальная онтология фундамент для права? / Г. Шпренгер // Проблемы філософії права. – 2008-2009. – Т. 6/7. – С. 25-41.
364. Шпренгер Я. Молот ведьм : пер. с нем. / Я. Шпренгер. – СПб. : Амфора, 2005. – 376 с.
365. Штайн Е. Вступ до філософії / Е. Штайн ; пер. з нім. І. Терзової. – Жовква : Місіонер, 2011. – 201 с.
366. Энциклопедия Третьего рейха / сост. С. Воропаев. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Локид; Миф, 2000. – 592 с.
367. Ющенко Л. І. Політика суспільного життя / Л. І. Ющенко. – Вид. 3-тє, допов. – Чернігів : Вид. Лозовий В. М., 2012. – 559 с.
368. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования : описание, объяснение, понимание социальной реальности : учеб. для вузов / В. А. Ядов. – М. : Добросвет, 1999. – 595 с.
369. Яремчук В. Д. Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України: компаративний аналіз (1899-1918 рр.) / В. Д. Яремчук; Інститут ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2012. – 504 с.
370. Ясперс К. Ницше и христианство / К. Ясперс; пер. с нем. Т. Ю. Бородай. – М. : Медиум, 1994. – 307 с.
371. Ястребов Ф. Два повстання київського пролетаріату (жовтень 1917 р. – січень 1918 р.) / Ф. Ястребов, А. Іргізов. – Х. : Пролетарий, 1929. – 109 с.

372. Яськів Б. І. Релігія в контексті генези української національної ідеї : дис. ... канд. філос. наук / Б. І. Яськів. – Рівне, 1996. – 183 с.
373. Яцик С. П. Екзистенціальний феномен «власного Я» (історико-філософський аналіз) : автореф. дис. ... канд. філос. наук / С. П. Яцик; Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. – Житомир, 2012. – 17 с.
374. Яцик С. П. Екзистенціальний феномен «власного Я» (історико-філософський аналіз) : дис. ... канд. філос. наук / С. П. Яцик; Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. – Житомир, 2012. – 192 с.
375. Calavita K. Invitation to law & society. An introduction to the study of real law / K. Calavita. – Chicago : The University of Chicago Press, 2010. – 189 p.
376. Diehl P. F. The dynamics of international law / P. F. Diehl. – Cambridge : Cambridge University Press, 2010. – 216 p.
377. Fischman J. B. What Is Judicial Ideology, and How Should We Measure It? (October 19, 2008) / J. B. Fischman, D. S. Law // 29 Washington University Journal of Law and Policy №133 (2009) [Electronic resource]. – Access mode : <http://ssrn.com/abstract=1121228>.
378. Halpin A. Ideology and Law / A. Halpin // Journal of Political Ideologies. – 2006. – №11. – P. 153-168. [Electronic resource]. – Access mode : http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=886065.
379. Humphreys S. Law as discourse / S. Humphreys // History and Anthropology. – 1985. – Vol.1, Issue 2. – P. 239-264.
380. Hunt A. The Ideology of Law : Advances and Problems in Recent Applications of the Concept of Ideology to the Analysis of Law / A. Hunt // Law & Society Review. – 1985. – Vol. 19, No. 1. – P. 11-38.
381. Ideology // World Encyclopedia of Law [Electronic resource]. – Access mode : <http://lawin.org/ideology>.
382. Just P. Review : History, Power, Ideology, and Culture : Current Directions in the Anthropology of Law / P. Just // Law & Society Review. – 1992. – Vol. 26, No. 2. – P. 373-412.

383. Law and Ideology // Stanford Encyclopedia of Philosophy. – 2014 [Electronic resource]. – Access mode : <http://seop.illc.uva.nl/entries/law-ideology>.
384. Law D. S. Law versus Ideology : The Supreme Court and the Use of Legislative History / D. S. Law, D. Zaring // William & Mary Law Review. – 2010. – Vol.51, №5. – P. 1653-1747.
385. Legal Positivism / ed. by M. Jori. – N.Y. : New York University Press, 1992. – 481 p.
386. Legal Reasoning / ed. by A. Aarnio; D. Neil MacCormick. – N.Y. : New York University Press, 1992. – Vol.1. – 517 p.
387. Norrie A. W. Law, Ideology and Punishment : Retrieval and Critique of the Liberal Ideal of Criminal Justice / A. W. Norrie. – Dordrecht : Kluwer Academic Publisher, 1991. – (Law and Philosophy Library; vol.12). – 223 p.
388. Perino M. A. Law, Ideology, and Strategy in Judicial Decision Making: Evidence from Securities Fraud Actions / M. A. Perino // Journal of Empirical Legal Studies. – 2006. – Vol. 3, Issue 3. – P. 497-524.
389. Procyk A. Russian Nationalism and Ukraine : the Nationality Police of the Volunteer Army during the Civil War / A. Procyk. – Edmonton ; Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995. – 202 p.
390. Rights / ed. by C. Nino. – N.Y. : New York University Press, 1992. – 466 p.
391. Rogers E. F. Aquinas and the Supreme Court : Race, Gender, and the Failure of Natural Law in Thomas's Biblical Commentaries / E. F. Rogers. – Chichester : Wiley-Blackwell, 2013. – 338 p.
392. Sargent N. C. Law, ideology and social change : An analysis of the role of law in the construction of corporate crime / N. C. Sargent // The journal of Human Justice. – 1990. – Vol.1, Issue 2. – P. 97-116.
393. Scott S. V. International Law as Ideology : Theorizing the Relationship between International Law and International Politics / S. V. Scott // European Journal International Law. – 1994. – №5. – P. 313-325.
394. The Universalism of Human Rights / ed. : R. Arnold. – Dordrecht :

Springer, 2013. – 424 s. – (Ius Gentium : Comparative Perspective on Law and Justice; vol. 16).

395. Towards a New Ukraine II : Meeting the Next Century : proceedings of a Conf. held on October 2-3, 1998 at the University of Ottawa / ed. by Th. Kis, I. Makaryk, R. Weretelnyk. – Ottawa : Chair of Ukrainian Studies, University of Ottawa, 1999. – 173 p.

396. Towards a New Ukraine. Vol.1 : Ukraine and the New World Order, 1991-1996 / ed. by Th. Kis, I. Makaruk, R. Weretelnyk. – Ottawa : Chair of Ukrainian Studies, University of Ottawa, 1997. – 123 p.

ДОДАТОК

Розроблений нами у межах дослідження правової ідеології опитувальник дозволяє діагностувати обізнаність суспільства в сучасній правовій системі.

При заповненні опитувальників пропонується обирати лише один варіант відповіді.

Опитувальник

«Правова ідеологія, національна ідея та політико-правова доктрина у суспільній думці»

1. Що таке правова ідеологія?
 - а) архаїзм;
 - б) формальна категорія права;
 - в) уявлення про досконале право;
 - г) складно відповісти.
2. Що таке правова ідеологія в Україні?
 - а) її немає;
 - б) спогад з радянського минулого;
 - в) вектор розвитку правової системи;
 - г) складно відповісти.
3. Яку правову ідеологію Ви хотіли б мати в Україні?
 - а) ліберальну;
 - б) консервативну;
 - в) національну;
 - г) складно відповісти.
4. Чи потрібна правова ідеологія в Україні?
 - а) ні;
 - б) так;
 - в) частково;
 - г) не знаю.
5. Сучасна правова ідеологія України Вам подобається?
 - а) ні;

- б) так;
 - в) частково;
 - г) складно відповісти.
6. Чи потрібно вдосконалювати право в Україні?
- а) ні;
 - б) так;
 - в) частково;
 - г) складно відповісти.
7. Щоб б Ви зробили для вдосконалення права в Україні?
- а) нічого;
 - б) допомагав би практичній реалізації вже існуючих прав;
 - в) подав би законопроект з пропозиціями;
 - г) не знаю.
8. Щоб Ви зробили для права в Україні, якби воно залежало від Вас?
- а) нічого;
 - б) ввів би жорсткішу відповідальність за порушення прав громадян;
 - в) надав би більше автономії для самозахисту громадян;
 - г) складно відповісти.
9. Що таке національна ідея?
- а) архаїзм;
 - б) формальна категорія права;
 - в) сенс існування певного народу;
 - г) складно відповісти.
10. Що таке національна ідея в Україні?
- а) вона відсутня;
 - б) спогад з радянського минулого;
 - в) відродження українського менталітету;
 - г) складно відповісти.
11. Яку національну ідею Ви хотіли б для України?
- а) автономність кожного громадянина;

- б) соціальну захищеність кожного громадянина;
- в) національно-центровану;
- г) складно відповісти.

12. Чи потрібна національна ідея в Україні?

- а) ні;
- б) так;
- в) частково;
- г) не знаю.

13. Сучасна національна ідея України Вам подобається?

- а) ні;
- б) так;
- в) частково;
- г) не знаю.

14. Чи потрібно вдосконалювати національну ідею в Україні?

- а) ні;
- б) так;
- в) частково;
- г) складно відповісти.

15. Щоб Ви зробили для національної ідеї в Україні?

- а) нічого;
- б) допомагав би підвищувати престиж бути українцем;
- в) підтримував би атрибути української культури: ходив у національному одязі, відповідно прикрасив би житло тощо;
- г) не знаю.

16. Щоб Ви зробили для національної ідеї в Україні, якби вона залежала тільки від Вас?

- а) нічого;
- б) заборонив би будь-які іноземні впливи на культуру громадян;
- в) створив би більше національних свят як офіційних;
- г) складно відповісти.

17. Що таке політико-правова доктрина?
- а) те ж саме, що й правова ідеологія;
 - б) пояснення до права;
 - в) експертні оцінки з права, до яких звертається законодавець;
 - г) складно відповісти.
18. Що таке політико-правова доктрина в Україні?
- а) вона відсутня;
 - б) спогад з радянського минулого;
 - в) наукові праці вчених;
 - г) складно відповісти.
19. Яку політико-правову доктрину Ви хотіли б мати в Україні?
- а) ліберальну;
 - б) консервативну;
 - в) національно-центровану;
 - г) складно відповісти.
20. Чи потрібна політико-правова доктрина в Україні?
- а) ні;
 - б) так;
 - в) частково;
 - г) не знаю.
21. Сучасна політико-правова доктрина України Вам подобається?
- а) ні;
 - б) так;
 - в) частково;
 - г) складно відповісти.
22. Чи потрібно вдосконалювати політико-правову доктрину в Україні?
- а) ні;
 - б) так;
 - в) частково;
 - г) складно відповісти.

23. Щоб Ви зробили для політико-правової доктрини в Україні?

- а) нічого;
- б) допомагав би практичній реалізації вже існуючих прав;
- в) подав би наукову працю з пропозиціями щодо її вдосконалення;
- г) не знаю.

24. Щоб Ви зробили для політико-правової доктрини в Україні, якби вона залежала від Вас?

- а) нічого;
- б) ввів би жорсткішу відповідальність за порушення прав громадян;
- в) надав би грантів для наукових винаходів у цій тематиці;
- г) складно відповісти.

25. У чому різниця між правовою ідеологією, національною ідеєю та політико-правовою доктриною?

- а) немає різниці;
- б) останнє – матеріальна категорія, а перші дві – теоретичні;
- в) 1 – це ідеї щодо права, 2 – ідеї щодо народу, 3 – експертні оцінки;
- г) складно відповісти.

26. Що для України важливіше: правова ідеологія, національна ідея чи політико-правова доктрина?

- а) правова ідеологія та національна ідея
- б) політико-правова доктрина;
- в) рівнозначно;
- г) складно відповісти.

27. Сучасна Україна – це:

- а) правова держава;
- б) країна хаосу;
- в) перспективна держава, що крокує до правовдосконалення;
- г) не знаю.

28. Чим народу потрібно керувати: правовою ідеологією, національною ідеєю чи політико-правовою доктриною?

- а) правовою ідеологією та національною ідеєю;
- б) політико-правовою доктриною;
- в) рівнозначно;
- г) складно відповісти.

29. Що держава має право монополюно формувати: правову ідеологію, національну ідеєю чи політико-правову доктрину?

- а) правову ідеологію та національну ідеєю;
- б) політико-правову доктрину;
- в) нічого;
- г) складно відповісти.

30. Від чого можна відмовитися: від правової ідеології, національної ідеї чи політико-правової доктрини?

- а) правової ідеології та національної ідеї;
- б) політико-правової доктрини;
- в) від нічого;
- г) складно відповісти.

31. Що б Ви підтримували б як найважливіший елемент правової системи України?

- а) правову ідеологію та національну ідеєю;
- б) політико-правову доктрину;
- в) все;
- г) складно відповісти.

32. Що б Ви зробили для права в Україні?

- а) допомагав би об'єднанню політичних партій заради загального народного добробуту;
- б) написав би наукову працю, яким має бути право в Україні;
- в) нічого;
- г) складно відповісти.

Інтерпретація одержаних результатів.

При кількісній та якісній обробці даних усі судження згрупуються на 12 блоків. За кожен позначену відповідь нараховується 1 бал, декілька варіантів відповіді – також нараховується 1 бал за будь-який із позначених варіантів, бо вони відображають обізнаність у цій сфері:

1. Знання правової ідеології – питання 1-в, 2-в, 3 а-в.
2. Ставлення до правової ідеології (зацікавленість у ній) – питання 4-б, 5-а-в, 6 б-в.
3. Поведінкове відображення сприйняття громадянами правової ідеології – питання 7 б-в, 8 б-в.
4. Знання щодо національної ідеї – питання 9-в, 10-в, 11 а-в.
5. Ставлення до національної ідеї (зацікавленість у ній) – питання 12 б-в, 13 а-в, 14 б-в.
6. Поведінкове відображення сприйняття громадянами національної ідеї – питання 15 б-в, 16 б-в.
7. Знання щодо політико-правової доктрини – питання 17-в, 18-в, 19 а-в.
8. Ставлення до політико-правової доктрини (зацікавленість у ній) – питання 20 б-в, 21 а-в, 22 б-в.
9. Поведінкове відображення сприйняття громадянами політико-правової доктрини – питання 23 б-в, 24 б-в.
10. Знання зв'язку правової ідеології, національної ідеї та політико-правової доктрини – питання 25-в, 26-в, 27-в.
11. Ставлення до зв'язку правової ідеології, національної ідеї та політико-правової доктрини (зацікавленість у ньому) – питання 28-в, 29-в, 30-в.
12. Поведінкове відображення сприйняття громадянами взаємопов'язаності порушених питань – питання 31 а-в, 32 а-б.

Ці блоки відповідають трьом групам, згідно функцій сприйняття та відображення респондентами порушених питань:

- група №1 (ч1,ч4,ч7,ч10) – когнітивні показники;

- група №2 (ч2, ч5, ч8, ч11) – емоційно-вольове ставлення;
- група №3 (ч3, ч6, ч9, ч12) – актуалізаційно-діяльнісне ставлення.

Враховуючи різну кількість питань у виокремлених частинах опитування, при обробці результатів, ми використовували формулу знаходження середнього значення: $100\% = (C1 + C2 + \dots + Cn) / n$, де С – відсоток кількості позначених відповідей на питання, а n – кількість відповідних питань.

Таблиця 1

Відсотковий розподіл між вибірками нашого опитування

№ частин	Дорослі (%)	Молодь (%)	Різниця (%)
Ч. 1	73	31	42
Ч. 2	67	15	52
Ч. 3	26	59	33
Ч. 4	84	37	47
Ч. 5	68	19	49
Ч. 6	32	55	23
Ч. 7	92	25	67
Ч. 8	73	23	50
Ч. 9	47	31	16
Ч. 10	87	34	53
Ч. 11	45	38	7
Ч. 12	56	62	6

“ЗАТВЕРДЖУЮ”

Проректор з наукової роботи

Івано-Франківського університету права

імені Короля Данила Галицького

к.ю.н., доц. Острогляд О.В.

[Handwritten signature]

10 " вересня 2015 р.

Акт

впровадження результатів дисертації

Луцького Андрія Івановича у навчальний процес

Юридичного факультету Івано-Франківського університету права імені

Короля Данила Галицького

Комісія у складі: голови – доктора юридичних наук, доцента, завідувача кафедри теорії та історії держави і права В.Б. Скоморовського, членів комісії: доктора юридичних наук, доцента, професора кафедри теорії та історії держави і права І.Д. Шутака, доктора юридичних наук, професора, професора кафедри теорії та історії держави і права М.М. Мацькевича, склала цей акт про те, що наукові праці за результатами докторської дисертації А.І. Луцького на тему: “ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ДЕРЖАВОТВОРЕННІ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА” використовуються у навчальному процесі Юридичного факультету Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького під час читання лекційних та проведення семінарських занять зі студентами з

курсів «Теорія держави і права», «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Історія України», «Історія вчень про державу і право», «Методологія науково-правових досліджень», «Свобода совісті і релігійних організацій».

Наукові праці Луцького Андрія Івановича:

Монографії

1. Луцький А. І. Правова ідеологія в українській державі і громадянському суспільстві : [монографія] / Луцький А. І. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2013. – 276 с.
2. Луцький А. І. Формування та розвиток правової ідеології в Україні : [монографія] / Луцький А. І. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2015. – 312 с.

Статті

1. Луцький А. І. Філософсько-правові підходи до розуміння структури та змісту правової ідеології / А. І. Луцький // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2013. – Вип. 7. – С. 25–31.
2. Луцький А. І. Правова ідеологія в поглядах М. Драгоманова / А. І. Луцький // Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2013. – Вип. 7. – С. 26–32.
3. Луцький А. І. Правовий зміст ідеології українського консерватизму / А. І. Луцький // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2013. – Вип. 8. – С. 32–39.
4. Луцький А. І. Правова ідеологія після поразки українських визвольних змагань 1917–1922 рр. та період спроб відновлення української державності / А. І. Луцький // Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2013. – Вип. 8. – С. 38–45.
5. Луцький А. І. Формування наукової думки про правову ідеологію : етапи розвитку / А. І. Луцький // Європейські перспективи. Науково-практичний журнал. – Київ, 2013. – № 9. – С. 213–219.
6. Луцький А. І. Вплив правової ідеології на розвиток громадянського суспільства в Україні / А. І. Луцький // Наше право. Науково-практичний журнал. – Київ, 2013. – № 10. – С. 189–194.
7. Луцький А. І. Взаимосвязь и взаимодействие национальной, политической и правовой идеологии / А. И. Луцкий // *Legea și viața*. Международный научно-практический правовой журнал. – Республика Молдова, 2013. – № 12/3 (264). – С. 153–155.

8. Луцький А. І. Сучасна філософсько-правова та теоретико-правова думка про правову ідеологію (досвід України та пострадянських країн) / А. І. Луцький // Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки : зб. наук. пр. – Запоріжжя, 2013. – № 4. – С. 24–30.
9. Луцький А. І. Правова ідеологія як складова державницької ідеології / А. І. Луцький // Право і суспільство. Науковий журнал. – № 6. – 2013. – С. 48–52.
10. Луцький А. І. Роль правової ідеології в розбудові соціальної правової держави в Україні / А. І. Луцький // Філософські та методологічні проблеми права. Науковий журнал. – Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2013. – № 1–2 (5–6). – С. 82–93.
11. Луцький А. І. Ідеологічні чинники впливу на розвиток сучасної Української держави / А. І. Луцький // Вісник Прикарпатського університету. Політологія. – Івано-Франківськ, 2014. – Вип. 8. – С. 114–120.
12. Луцький А. І. Формування громадянського суспільства в Україні та місце правової ідеології в системі регулювання суспільних відносин / А. І. Луцький // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. – Вип. 24. – Т. 4. – 2014. – С. 187–190.
13. Луцький А. І. Місце правової ідеології в розбудові соціальної і правової держави в Україні / А. І. Луцький // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція. – Вип. 7, 2014. – С. 27–30.
14. Луцький А. І. Загальнонаукові та конкретно наукові методи пізнання правової ідеології / А. І. Луцький // Наше право. Науково-практичний журнал. – Київ, 2014. – № 2. – С. 189–193.
15. Луцький А. І. Методологія дослідження правової ідеології крізь призму аналізу фундаментальних принципів та теоретичних наукових принципів / А. І. Луцький // Європейські перспективи. Науково-практичний журнал. – Київ, 2014. – № 2. – С. 167–171.
16. Луцький А. І. Парадигма розвитку правової ідеології в українському суспільстві й державі / А. І. Луцький // Філософські та методологічні проблеми права. Науковий журнал. – Київ, 2014. – № 2. – С. 152–163.
17. Луцький А. І. Правосвідомість юриста як суб'єктивне відображення чинної правової ідеології / А. І. Луцький // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. – Київ, 2014. – № 2 (8) – С. 50–60.
18. Луцький А. І. Методологічні підходи до визначення взаємозв'язку національної, політичної та правової ідеологій / Луцький А. І. // Віче. Журнал Верховної Ради України. – 2014. – № 4/2014 (360). – С. 26–32.
19. Луцький А. І. Сутнісно-функціональна характеристика правової ідеології / А. І. Луцький // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. – 2014. – Вип. 25. – С. 278–282.
20. Луцький А. І. Позитивіська інтерпретація правової ідеології та межі її застосування в сучасній Україні / А. І. Луцький // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2014. – Вип. 9. – С. 26–31.

21. Луцький А. І. Втілення основних засад правової ідеології в поглядах Т. Г. Шевченка / А. І. Луцький // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки. – Вип. 1, 2014. – Т. 3. – С. 264–268.
22. Луцький А. І. Правова ідеологія в системі правової свідомості / А. І. Луцький // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція. – Вип. 8, 2014. – С. 25–27.
23. Луцкий А. И. Идеологические факторы влияния на развитие современного украинского государства / А. И. Луцкий // Правовое государство : теория и практика. Международный общественно-политический и научно-правовой журнал. – Республика Башкортостан, 2014. – № 2 (36) 2014. – С. 11–16.
24. Луцький А. І. Формування духовної ідеології та морально-етичних засад у філософсько-правових поглядах Івана Франка / А. І. Луцький // Право і суспільство. Науковий журнал. – № 4. – 2014. – С. 26–32.
25. Луцький А. І. Основні феноменологічні концепції права та їх вплив на зміст правової ідеології / А. І. Луцький // Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2014. – Вип. 9. – С. 31–36.
26. Луцький А. І. Вплив ідей екзистенціалізму на право та правову ідеологію / А. І. Луцький // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2014. – Вип. 10. – С. 20–25.
27. Луцький А. І. Основні рівні позитивістського трактування правової ідеології / А. І. Луцький // Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2014. – Вип. 10. – С. 24–31.
28. Луцький А. І. Відображення правової ідеології у природньо-правових дослідженнях філософів XVI–XVII ст. / А. І. Луцький // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2015. – Вип. 11. – С. 25–31.
29. Луцький А. І. Екзистенціалістський підхід до правової ідеології / А. І. Луцький // Jurnalul juridic national : Teorie și Practică. Международный научно-практический правовой журнал. – Республика Молдова, 2015. – № 2(12). – С. 11–15.
30. Луцкий А. И. Интеграция правовых идей и течений в формирование правовой идеологии как признак современного цивилизационного процесса / А. И. Луцкий // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. Международный научно-практический правовой журнал. – Россия, г. Курск, 2015. – № 3 (105), Март. – С. 48–51.
31. Луцький А. І. Вітчизняна правова думка кінця XIX – початку XX ст. як складова правової ідеології сучасної української держави / А. І. Луцький // Університетські наукові записки. Часопис Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2015. – Вип. 11. – С. 18–24.

32. Луцький А. І. Інтеграція правових ідей і течій у формуванні правової ідеології як ознака сучасного цивілізаційного процесу / А. І. Луцький // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2014. – Вип. 12. – С. 25–32.

Праці апробаційного характеру:

1. Луцький А. І. Науково-практичний потенціал типів праворозуміння (на прикладі аналізу окремих статей Конституції України) / А. І. Луцький // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права : матеріали V Міжнар. наук.-теор. конф. (Київ, 17 листопада 2012 р.). – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2012. – С. 146–148.
2. Луцький А. І. Основні філософсько-правові підходи до розуміння структури правової ідеології / А. І. Луцький // Наука та освіта ХХІ століття : матеріали звіт. викл. та студ. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 30 квітня 2013 р.). – Івано-Франківськ, 2013. – С. 66–69.
3. Луцкий А. И. Интегративный характер категории правовой идеологии (на стыке философии права, теории государства и права, истории политико-правовых учений, социальной философии) / А. И. Луцкий // Правовое регулирование сотрудничества Украины и Молдовы с Европейским Союзом : материалы Международной конференции. – Украина–молдова, Трускавец; Кишинев, 2014. – С. 73–78.
4. Луцький А. І. Правова ідеологія та основні етапи громадянського суспільства / А. І. Луцький // Особливості формування законодавства України : філософсько-правові, історичні та прикладні аспекти : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 06 берез. 2014 р.). – Івано-Франківськ, 2014. – С. 74–77.
5. Луцький А. І. Про правову ідеологію та правову психологію в юридичному світогляді / А. І. Луцький // Актуальні проблеми юридичної психології : зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25 квіт. 2014 р.). – К., 2014. – С. 279–280.
6. Луцький А. І. Позитивіський підхід до розуміння правової ідеології / А. І. Луцький // Наука та освіта ХХІ століття : матеріали звіт. викл. та студ. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 30 квіт. 2014 р.). – Івано-Франківськ, 2014. – С. 66–69.
7. Луцький А. І. Вітчизняна правова ідеологія : між позитивізмом та феноменологією / А. І. Луцький // Актуальні проблеми становлення та розвитку держави і права України : матеріали Міжвуз. наук. семінару (Івано-Франківськ, 09–10 жовт. 2014 р.). – Івано-Франківськ, 2014. – С. 3–6.
8. Луцький А. І. Відображення позитивіської правової ідеології в системі кримінального права України / А. І. Луцький // Актуальні проблеми кримінального права : матеріали Міжвуз. наук.-теорет. конф. (Київ, 21 листоп. 2014 р.). – К., 2014. – С. 54–57.
9. Луцький А. І. Правова ідеологія в системі регулювання суспільних відносин / А. І. Луцький // Законодавство України : історія розвитку, соціальна обумовленість, якість, застосування та вдосконалення : матеріали

Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 05–06 груд. 2014 р.). – Запоріжжя, 2014. – С. 12–14.

10. Луцький А. І. Основні постпозитивіські підходи до розуміння правової ідеології та критика ідей позитивізму / А. І. Луцький // Тенденції та пріоритети реформування законодавства України : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Херсон, 12–13 груд. 2014 р.) : У 2 ч. – Херсон. – Ч. І. – С. 16–19.

11. Луцький А. І. Неопозитивістське трактування правової ідеології та його практичні наслідки / А. І. Луцький // Правова реформа та забезпечення демократизаційних процесів і національної безпеки в Україні : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 12–13 грудня 2014 р.). – Одеса, 2014. – С. 26–28.

12. Луцький А. І. Парадигма становлення правової ідеології в сучасному українському суспільстві / А. І. Луцький // Právna veda a práx v tretom tisícročí. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie. – Košice, 27–28 február 2015. – Košice : Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2015. – С. 13–14.

13. Луцький А. І. Відображення ідей екзистенціалізму в правовій ідеології сучасної української держави / А. І. Луцький // Особливості формування законодавства України : філософсько-правові, історичні та прикладні аспекти : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 27 березня 2015 р.). – Івано-Франківськ, 2015. – С. 4–6.

14. Луцький А. І. Взаємодія правової ідеології та правової психології в соціальній правосвідомості / А. І. Луцький // Юридична психологія в Україні : здобутки та перспективи : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 24 квітня 2015 р.). – К., 2015. – С. 34–37.

15. Луцький А. І. Відображення правової ідеології у правосвідомості юриста / А. І. Луцький // Наука та освіта XXI століття : матеріали звіт. викл. та студ. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 07 травня 2015 р.). – Івано-Франківськ, 2015. – С. 3–5.

Голова комісії:

д.ю.н. В. Б. Скоморовський

Члени комісії:

д.ю.н. І. Д. Шутак

д.ю.н. М. М. Мацькевич

Скоморовський В. Б.
 ПОСВІДЧУЮ
 Членський секретар
 ІВНЗ Івано-Франківського університету права
 імені короля Данила Галицького
 10. 09. 2015 р.

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
ГОЛОВНЕ ТЕРИТОРІАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ ЮСТИЦІЇ
В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

вул.Григорівська, 11, м.Івано-Франківськ, 76018, тел.(факс) 75-06-51, e-mail: info@ijf.minjust.gov.ua, http://www.objustif.gov.ua, код ЄДРПОУ 34844679

24.09.2015 № 01-37/2085

Акт

**про впровадження результатів дисертації в правозастосовчу,
 правоосвітню та правовиховну діяльність**

Луцького Андрія Івановича

**на тему: «ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ
 ДЕРЖАВОТВОРЕННІ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА»**

**за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
 історія політичних і правових учень**

Комісія у складі: начальника Головного територіального управління юстиції в Івано-Франківській області В.В.Кавацюка, начальника відділу реєстрації нормативно-правових актів, правової роботи та правової освіти Н.З.Саведчука, головного спеціаліста відділу організаційної роботи, документування та контролю В.М.Сірка склали цей акт за результатами розгляду та обговорення результатів дисертаційного дослідження здобувача наукового ступеня доктора юридичних наук, ректора Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького – Луцького Андрія Івановича.

Висновки та пропозиції автора за результатами дисертаційного дослідження можуть бути використані у сфері підвищення правової освіти та правового виховання громадян з урахуванням ролі і значення правової ідеології у становленні «ідеалів» громадянського суспільства та правової держави.

Отримані А. І. Луцьким результати мають відповідний теоретико-методологічний та практично-прикладний рівень, сприятимуть ефективнішому засвоєнню різних морально-етичних категорій в правоосвітній та правовиховній діяльності, а також в процесі впровадження правової ідеології у національне законодавство України.

**Начальник Головного
територіального управління юстиції
в Івано-Франківській області**

 В. В. Кавачук

**Начальник відділу реєстрації
нормативно-правових актів, правової
роботи та правової освіти**

 Н. З. Саведчук

Головний спеціаліст

 В. М. Сірко

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ ОКРУЖНИЙ АДМІНІСТРАТИВНИЙ СУД

76018, м. Івано-Франківськ, вул. Незалежності, 46, телефакс: 0342-78-42-88
E-mail: inbox@adm.if.court.gov.ua Web: http://adm.if.court.gov.ua Код ЄДПРОУ 35021574

22.09.2015

Акт

№ 01-46/4179/15

про впровадження результатів докторської дисертації в правозастосовній
діяльності судів

Луцького Андрія Івановича

на тему: «ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ
ДЕРЖАВОТВОРЕННІ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА»

за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Цей акт складено за результатами розгляду та обговорення матеріалів дисертаційного дослідження здобувача наукового ступеня доктора юридичних наук Луцького Андрія Івановича.

Представлений матеріал, а також пропозиції, отримані на основі проведеного дисертаційного дослідження, мають відповідний теоретико-методологічний та практично-прикладний рівень.

Результати дисертаційного дослідження, підготовлені Луцьким А. І., можуть бути використані у діяльності Івано-Франківського окружного адміністративного суду для професійної діяльності суддів в аспекті впливу правової ідеології на судову дискрецію.

Суддя

Івано-Франківського

окружного адміністративного суду

доктор права, заслужений юрист України

П. М. Черепій